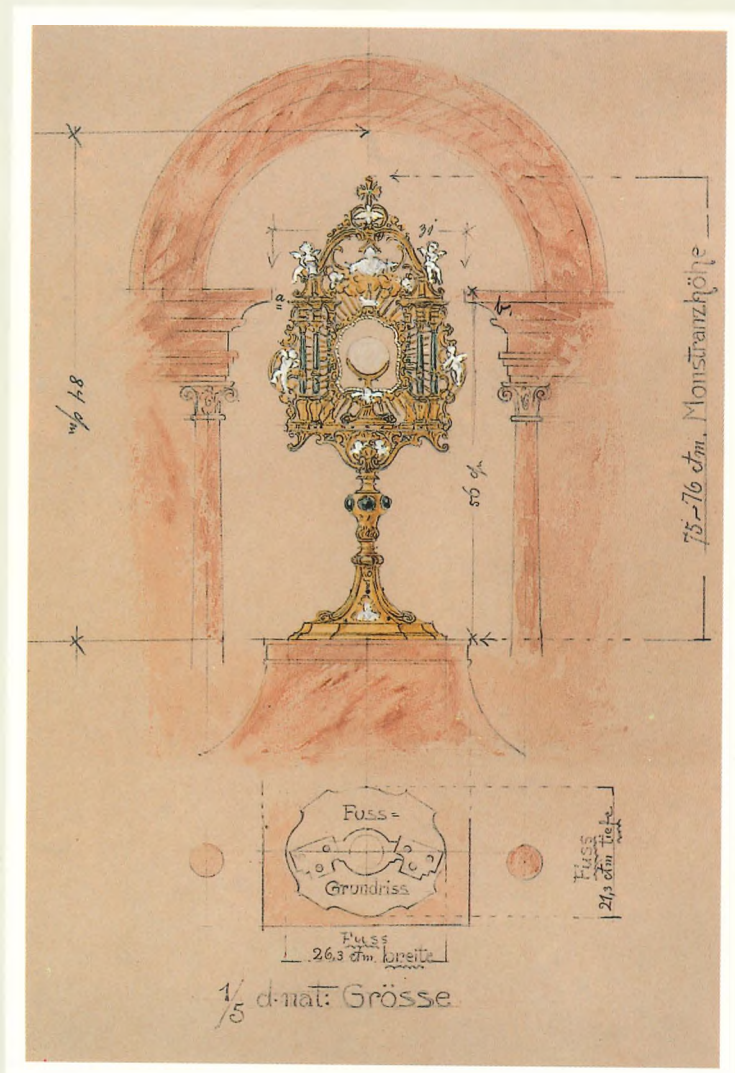

46
1998

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor :

dr. Janez Cvirn, Majda Čuden (tehnična urednica)
dr. Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Aleš Gabrič,
dr. Ferdo Gestrin, dr. Stane Granda (odgovorni urednik),
dr. Eva Holz (glavna urednica), dr. Olga Janša-Zorn, Janez
Kopač, dr. Božo Otorepec, Kristina Šamperl-Purg,
dr. Zmago Šmitek, dr. Peter Vodopivec, Majda Žontar in
dr. Maja Žvanut

Prevodi :

Stanislav Južnič, Cvetka Vode - angleščina
mag. Niko Hudelja - nemščina

Bibliografska obdelava :

Lojze Cindrič

Uredništvo in uprava :

Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, tel. 061 17 69 210

Sofinansirajo :

Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom :

MEDIT d.o.o.

Tisk :

Grafika M - s.p.

Na naslovni strani :

Kolorirana risba monštrance, delo dvorne srebrarske
in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn", 1908,
samostanski arhiv Stična, cerkvena oprema (III/9)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS
štev. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se
plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni
številki 3 Zakona o prometni davku (Ur. list RS, št. 5/92)

KAZALO

Lucijan Adam :	Prispevek za geanalogo starejših koroških Ortenburžanov	1
Lilijana Žnidaršič :	Šola pri stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani prvih sto let po ustanovitvi škofije	11
Boris Golec :	Pozabljeni trg Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice	17
Meta Matijević :	Napad kmetov na francoske vojake v Novem mestu leta 1809	42
Nataša Kolar :	Železnica na Ptuju od 1860 do 1918	47
Monika Rogelj :	Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja	55
Mira Hodnik :	V Idrijo se je pripeljal prvi rudniški avtomobil	77
Nataša Polajnar Frelih :	Monštranca srebrarske in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna v cistercijski opatiji v Stični	89
Stanislav Južnič :	Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih sel	93
Tea Anžur :	Oris Pravne fakultete med obema vojnama	97
Tatjana Dekleva :	Oris razvoja Filozofske fakultete do leta 1941	107

Jubileji

Branko Marušič 60-letnik (<i>Eva Holz</i>)	116
Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn (<i>Stane Granda</i>)	117

Poročila

Mednarodni znanstveni simpozij ob 150-letnici rojstva dr. Franca Simoniča (<i>Maja Ilich</i>)	119
"Homo sum..." "Prevzem županskega urada omogočil mi je, da udeležujem svoja načela." Ivan Hribar, Moji spomini I, strani 275, Ljubljana 1928 (<i>Irena Žmuc</i>)	120
Stoletne arhivske in muzejske korenine v Ljubljani: Zgodovinski arhiv Ljubljana in Slovenski šolski muzej 1898 - 1998 (<i>Branko Šuštar</i>)	123
Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1998; Ptuj, 30. 6. - 3. 7. 1998 (<i>Olga Janša-Zorn</i>)	129

Ocene

Ivan Dolinar: Pogled v preteklost vasi
Sv. Lovrenc v Savinjski dolini. Založba:
Odbor za proslavo 750-letnice vasi Sv.
Lovrenc v Savinjski dolini. Sv.
Lovrenc 1977, 79 strani (*Jože Maček*)133

Od mature do mature: zgodovinski
razvoj mature na Slovenskem, 1849/50 -
1994/95. Razstavni katalog. Ljubljana,
Slovenski šolski muzej, 1998. 205 strani
(*Elizabeta Hriberšek Balkovec*)133

Kubejska skala. Kubed skozi društveno in
prosvetno življenje, zbornik ob 100-letnici
Pevskega in bralnega društva "Skala" Kubed.
Kubed 1998, 102 strani (*Jure Gombač*)134

Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik
1997. Izdala Krajevna skupnost Žužemberk
(s sodelovanjem Dolenjskega lista),
128 strani (*Jože Maček*)140

Mitja Cimperšek, Vodnik po kraljestvu
gozdnatega Boča. Poljčane, 1997,
73 strani (*Martin Šteiner*)142

Ptuj in okolica na razglednicah: 1891 - 1945.
Zgodovinsko društvo Ptuj, Mestna občina
Ptuj 1997, 158 strani (*Martin Šteiner*)143

Popravek kazala iz prejšnje številke

Zamišljena kronistka s Šentviške planote
(*Marija Stanonik*)139

Lucijan Adam

Prispevek za geanalogijo starejših koroških Ortenburžanov

V okviru radovljjskih jubilejev v tem desetletju, predvsem 700 - letnice prve omembe kraja in župnije, je prav, da se spomnimo glavnih protagonistov, med katere nedvomno spadajo tudi koroški Ortenburžani. Grofje Ortenburški, kakor jih sicer imenujemo, so grofovski naslov dobili nekje v prvi polovici 12. stoletja. Le nekaj kasneje se pojavijo na Kranjskem, v 14. stoletju prodrejo tudi v Furlanijo. Državno neposredništvo in krvno sodstvo Ortenburžanov je razvidno iz virov šele ob koncu 14. stoletja, tik pred izumrtjem rodu v moški črti. Za Radovljico so Ortenburžani pomembni iz več razlogov. Prav njim gre zasluga, da je, na račun Begunj zrasla Radovljica kot novo središče pokrajine, oziroma razmeroma prostranega ortenburškega gospostva na Zgornjem oziroma Visokem Gorenjskem. Ortenburžanom gre zasluga za nastanek trga v Radovljici, velika verjetnost pa je, da so Ortenburžani tudi izvedli iz sočasnih in kasnejših dogodkov razvidno zadnjo večjo kolonizacijo tega dela pokrajine.

Ko sem pred časom v Kroniki, posvečeni Kočevju in Kočevskemu, pisal o koroških Ortenburžanih v 14. stoletju, so se mi obenem odpirala različna vprašanja, predvsem o neki zgodnejši, predortenburški naselitvi ne le Kočevske, temveč tudi ostale posesti, ki so jo imeli starejši Turjačani in pred njimi verjetno tkim. Hemin rod. Neko zgodnejšo koroško (do)kolonizacijo se vidi tudi npr. v cerkvah in župnijah, ki se podobno imenujejo kot na Koroškem, vzhodno od Drave med Beljakom in Spittalom na Dravi. Zadeve in dogodki tega časa kažejo na prvo polovico 12. stoletja. Enaki indici se pojavljajo v okolici Radovljice, predvsem v zvezi z nastankom tkim. Mošenjske župnije, (do)kolonizacija zgornjegorenjskega prostora naj bi potekala iz doline Zgornje Zilje. A vedno za temi dogodki, tako na Dolenjskem, kakor na Kranjskem, pridejo - Ortenburžani.

Slovensko zgodovino pisje posveča Ortenburžanom manj pozornosti kot drugim dinastičnim rodbinam, ki so ob svojem času tako ali drugače gospodarile po slovenskem ozemlju, a bistveno manj časa. Mogoče je prav zato manj znana njihova starejša zgodovina. Avstrijsko zgodovino pisje

posveča Ortenburžanom bistveno več pozornosti, a je glede njihovega izvora v dvomih, saj vsaj v tem času ni na razpolago dovolj virov, da bi lahko utemeljeno sklepali o njihovih zgodnjih sorodstvih oziroma o izvoru nasploh. Iluzionizem in fantastične genealoške kombinacije, ki so bile značilne za mnoge zgodovinarje - rodoslovce še v 18. in 19. stoletju, so se vsilile tudi v z logičnimi kombinacijami podprte raziskave tkim. kritične zgodovinske misli 20. stoletja. Tako nam razmeroma kritični in glede uporabe virov solidni J. P. Gewin Ortenburžane predstavlja kot naslednike Ariboncev (kot npr. K. Tangl sredi prejšnjega stoletja) in celo daljne sorodnike Karolingov, danes najbolj upoštevani F. Tyroller pa izvaja Ortenburžane iz vrst tkim. Lurnskih grofov. Pri Gewinu je iz genealoških tabel jasno videti naslonitev na imensko kontinuiteto, dočim je bolj pragmatični Tyroller za sicer dosti kasnejše obdobje izhajal iz zemljiško-lastninske kontinuitete, pri čemer mu je npr. imenska kontinuiteta v drugem planu. Vendar je sosledje imen v srednjeveških rodbinah igralo važno vlogo. Iz rodovnikov je mogoče dobro videti, da so si imena sledila iz roda v rod, iz generacije v generacijo, dobro so vidne tudi premene ženskih v moška imena in obratno. Seveda so bile ob tem tudi izjeme.

Naslednja razprava ni poskus uveljavitve katere od navedenih ali drugih metod, ki bi ob pomanjkanju pisanih virov zagotovo in nepreklicno zagotavljale točnost rodovnikov srednjeveških rodbin. Podatki in primerjave, ki so del neke druge razprave, prikazujejo genealoške probleme ortenburške rodbine v 12. stoletju in nakazujejo zvezo z nekaterimi teoretičnimi rešitvami, ki s(m)o jih zgodovinarji - genealogi smatrali za že presežene. Naj bo pričujoča kratka genealoška razprava prispevek k zgodovini rodu koroških Ortenburžanov v 12. stoletju, v času, ko se na območju med Jelovico in Savo, med briksenško in freisinško posest vrine tudi verjetno na račun obeh, gospostvo grofov Ortenburških.

Z grofi iz Ortenburga so se v preteklosti ukvarjali mnogi zgodovinarji. V razpravi bom predstavil le nekatere, tiste, za katere sodim, da so pomemb-

no prispevali h genealogiji zgodnjih Ortenburžanov. Kot prvega naj omenim J. Huschberga,¹ ki je deloval na začetku 19. stoletja. Ta je sicer hudo nezanesljiv, a prinaša vrsto virov. Za najstarejšo dobo je pomanjkljiv, saj navaja prve zanesljive predstavnike rodu šele v 12. stoletju. Naslednji je razmeroma kritični Karlmann Tangl, ki je v letih 1864² in 1866³ v dveh zvezkih izdal zgodovino Ortenburžanov. Tangl je napačno ocenil izvor koroških Ortenburžanov in je zato od konca 12. stoletja sicer dokaj zanesljiva genealogija rodbine za starejšo dobo tudi pri njem napačna. Šele, ko je leta 1886⁴ O. Redlich objavil zbirko tirolskih listin, je pravzaprav postavil temelje novim raziskavam o zgodovini Ortenburžanov. Camillo Trotter⁵ je nazkazal pravo pot, vendar se je preveč zapletal v dokazovanje Tanglovih nerodnosti, predvsem teze o skupnem izvoru Ortenburžanov in Spanheimov. Pravilno pa je pokazal na Adalberta, freisinškega vicedoma na Lurnskem polju, kot verjetnega začetnika rodu, ki se od tedaj imenuje po gradu Ortenburg pri Spittalu na Dravi na Koroškem. Trotter navaja že prej pri K. Meichelbecku⁶ in E. Oefeletu⁷ objavljeno poročno pogodbo, datirano okoli leta 1070, med Adalbertom, ki se v listini navaja kot "Frisingensis vicedominus" ter Berto iz Peterswahla, omenjeno kot "Perhta de Walda". Slednja se v listini, datirani okrog leta 1098⁸ omenja brez moža, vendar s sinovoma Adalbertom in Otonom. Za prvega trdi J. P. Gewin⁹, da je začetnik grofov Tirolskih, kar mu oporeka v svojem delu F. Tyroller,¹⁰ ki je tako bližji starejšim ugotovitvam našega Ljudmila Hauptmanna.¹¹ Gewin in Tyroller navajata različna izhodišča, ki jih glede

na stanje raziskav današnjega zgodovinopisja ne moremo niti ovreči niti povsem dokazati. Gewin¹² v svojem sintetičnem delu sega celo v čas Karla Velikega, kjer pa je njegova genealogija že na prvi pogled preveč vprašljiva in mu jo s svojimi argumenti oporeka M. Mitterauer.¹³ Po Gewinu se je Adalbert iz 10. stoletja poročil z bogato aribonsko dedinjo Drusundo.¹⁴ Temu Adalbertu sledijo v ravni črti Adalberti vse do konca 11. stoletja, od koder se ime nadaljuje pri Tirolskih.¹⁵ Za Ortenburžane značilno in največkrat uporabljeno ime je v rodbino očitno prišlo preko Berte, žene Adalberta IV., ki naj bila andeškega rodu. Začetnik koroških Ortenburžanov je bil Adalbert IV.,¹⁶ freisinški vicedom na Lurnskem polju.¹⁷ Kaj je podedoval od svojih prednikov, je težko reči. Bil je prvi iz rodu, ki se je imenoval po Ortenburgu.¹⁸ Glede grofovskega naslova pa se Gewin¹⁹ in Tyroller²⁰ zelo razhajata. Po Gewinu naj bi že ta Adalbert imel grofovski naslov po od okoli leta 1075 od briksenskega škofa Altwina podeljeni grofiji v Noriški dolini. Ta je nekaj kasneje postala jedro tirolske grofije, ki jo je utemeljil Adalbert, enakoimenovani sin freisinškega vicedoma. Grofijo in naslov je tako podedovala tirolska veja.²¹ Odtod naj bi tudi izvirale težave Ortenburžanov, veje, ki jo je nadaljeval Adalbertov mlajši brat Oton. Ortenburški grofovski naslov je bil namreč nezanesljiv skoraj celo 12. stoletje. Po Tyrollerju je stvar drugačna. Predniki koroških Ortenburžanov so prišli na Zgornjo Koroško kot odvetniki iz Eichstätta. Adalbertov brat naj bi bil lurnski grof Udalschalk, katerega rod pa je že v naslednji generaciji izumrl. Večino posesti je skupaj z grofovskim naslovom okoli leta 1140 dobil Oton Ortenburški. Njegov brat Adalbert je po Tyrollerju že prej umrl brez potomcev, Hauptmann²² tu misli na Črnograjske, ki pa tudi niso bili dolgega daha. K navedenim nejasnostim, ki jih danes ne moremo zadovoljivo pojasniti, naj priložim še svoje videnje problema prvih Ortenburžanov.

Dvanajsto stoletje je glede samega statusa grofov iz koroškega Ortenburga kaj negotovo. Negotova je tudi genealogija prvih Ortenburžanov. Iz listine, ki je datirana okrog leta 1098²³ lahko sklepamo, da je bil vicedom Adalbert že pokojnik, saj

- ¹ J. F. Huschberg: Geschichte des herzoglichen und gräflichen Gesamtthauses Ortenburg, Sulzbach 1828, (Huschberg 1).
- ² K. Tangl: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten I., AÖG 30, Wien 1864, (Tangl 1).
- ³ K. Tangl: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten II., AÖG 36, Wien 1866, (Tangl 2).
- ⁴ O. Redlich: Acta Tirolensia, Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols I., Innsbruck 1886, (Redlich 1).
- ⁵ C. Trotter: Zur Abstammung Friedrichs, des angeblichen Stammvaters der Kärntnerischen Grafen von Ortenburg, MIOG 31, 611 - 616, (Trotter 1). Isti: Zur Frage der Herkunft der Kärntnerischen Grafen von Ortenburg, MIOG 30, 501 - 502, (Trotter 2).
- ⁶ K. Meichelbeck: Historia Frisingensis, Tom. I., 513, (Meichelbeck 1).
- ⁷ E. Oefelet: Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877, 233 - 234, (Oefelet 1).
- ⁸ J. Gewin: Blüte und Niedergang Hochadeliger Geschlechter im Mittelalter, Gravenhage 1955, 128., (Gewin 1).
- ⁹ Gewin 1, 131.
- ¹⁰ F. Tyroller: Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter, Göttingen 1962, Taf. 16, 222 - 228, (Tyroller 1).
- ¹¹ L. Hauptmann: Erläuterungen des historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, abth. I. IV/2, 1929, Krain, 402, (Hauptmann 1).

- ¹² Gewin 1, rodovnik na koncu knjige.
- ¹³ M. Mitterauer: Karolingische Markgrafen im Südosten, AÖG 123, 1963, 218, (Mitterauer 1).
- ¹⁴ Gewin 1, 103.
- ¹⁵ Gewin 1, rodovnik na koncu knjige.
- ¹⁶ Gewin 1, 126 - 128.
- ¹⁷ Trotter 2, 501 - 502.
- ¹⁸ Tangl 1, 237 - 238.
- ¹⁹ Gewin 1, 83.
- ²⁰ Tyroller 1, 225 - 228.
- ²¹ Gewin 1, 131.
- ²² Hauptmann 1, 402.
- ²³ Meichelbeck 1, 528 - 529; Trotter 2, 501, Gewin 1, 128.

se v razmeroma pomembni listini omenja le njegova vdova s sinovoma Adalbertom in Otonom ("Adalprecht et frater ejus Otto predictae Perthe filii"). Glede starosti obeh bratov lahko zanesljivo rečemo le, da sta se oba rodila po poročni pogodbi, ki je datirana okrog 1070²⁴ ("... Adalperts Frisingensis vicedominus ... Berthe dilecte coniugi sue ... Perhta mariti sui Adalberti ..."). Nadaljevanje rodovnika je videl vsak rodoslovec različno. Že Tangl²⁵ je npr. izpustil celo generacijo, kar so za njim nekritično povzeli tudi Jaksch,²⁶ Pirchegger²⁷ idr. Šele Gewin²⁸ je zaslutil, da nekaj ni v redu. Leta 1192²⁹ se je ortenburški grof Oton odpravljal s križarsko vojsko v Palestino. Če bi bil ta Oton drugi svojega imena, torej vnuk Adalberta in Berte Andeške iz druge polovice 11. stoletja, bi bil za udeležbo v križarski vojni odločno prestar. Če štejemo le generacije, je Gewinov rodovnik znosen. Zdi pa se, da je v zmoti pri nadaljevalcih rodu. Namesto Otona II. bi nadaljevalec rodu utegnil biti njegov brat Henrik I.,³⁰ na kar je, verjetno nehoti, pokazal že Pirchegger,³¹ ki pa v nadaljnjih navedbah sledi Tanglu in Jakschu. Pirchegger se tu dotika problema sorodstva Ortenburžanov in Eurasberških, ki so večinoma živeli in delovali na severnem Bavarskem. Tyroller³² kot možnega nadaljevalca rodu eliminira Ortenburžana Otona II. in za njegovo sestro neznanega imena trdi, da se je poročila s tirolskim grofom Bertoldom I.. S tem je tudi Tyroller sprožil zanimivo vprašanje, kako so si Tirolski, Eurasberški in Ortenburški med seboj v sorodu. Pri vsem tem je Tyroller prepričan, da so si sprva v sorodu Tirolski in Eurasburški. Podobnost med rodovnikoma lurnskih Ortenburžanov in Eurasburških - Tirolskih pri Tyrollerju³³ je velika. Ustanovitelja linije naj bi bila pri obeh Adalberta, katerih ženi sta (pri obeh!) Berti. Oba Adalberta sta umrla v (približno!) istem času. Oba Adalberta imata za sinova Adalberta in Otona. Slednja se oba v virih ne omenjata več po letu 1147.³⁴ Oba Otona imata za enega od sinov spet

Otona, le da je Oton II. Eurasburški okr. leta 1135³⁵ omenjen kot menih v Admontu. V slednji listini ima Oton I. Eurasburški naslov *liber hommo de Iringspurch*.³⁶ Oton I. Eurasberški je kasneje, leta 1147³⁷ odšel na križarsko vojno v Jeruzalem in se v virih ne omenja več. Le pol ducata omemb Otona Eurasburškega ne daje dovolj opore za kakršnakoli dodatna sklepanja. Še več neznank je z Otonom I. Ortenburškim, ki se prvič omenja skupaj z bratom in materjo v listini, datirani okr. 1098³⁸ (Adalprecht et frater ejus Otto predictae Perthe filii). Nadaljne omembe (grofa) Otona I. Ortenburškega so dokaj pičle. Šele v list. datirani 1136/7 se omenja kot Otto de Ortenpurch,³⁹ leta 1141⁴⁰ je (po Tyrollerju lurnski) grof (*comes Otto de Ortenburch*), leta 1143⁴¹ se navaja kot Otto comes oz. Ottone comite⁴² in 1145⁴³ spet le kot Otto de Ortenburch. Zagotovo sta njegova sinova Oton in Henrik. V listini iz leta 1145 piše dobesedno *comes Otto de Ortenburch, filius suus Heinricus*, v listini datirani med leti 1142/1147⁴⁴ pa se omenja spet brez naslova - Otto filius Ottonis de Ortenburch. Henrik je izgleda starejši, saj se omenja že leta 1140⁴⁵ kot Heinricus de Ortenburch, brez grofovskega naslova, ki so ga morda Ortenburžani ravno takrat dobili, če sledimo Tyrollerju, ki pravi, da so dobili grofovski naslov pač po izumrlih bližnjih sorodnikih, grofih Lurnskih. Pri ortenburških bratih Otonu in Henriku je opazen podatek, da se Oton silno redko omenja v virih. Našel sem le tri oziroma štiri listine, kjer nastopa samostojno (listine se vse tičejo cerkvenih zadev), sicer pa je vedno ob njem brat Henrik, ki se praviloma navaja v vseh primerih kot prvi.⁴⁶ V listini datirani med leti 1182 in 1187⁴⁷ se Oton navaja celo kot Otto liber de Ortinberch, ob njem se omenja tudi njegov brat, koroški arhidiakon Herman. Ali je comes Otto de Ortenburch v tirolski listini iz leta 1187⁴⁸

²⁴ T. Bitterauf: Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Bd. (926 - 1283), München 1909, 319 - 320, (Bitterauf 1); Meichelbeck 1, 513; Oefele 1, 233 - 234.

²⁵ Tangl 1, rodovnik na koncu prve knjige.

²⁶ A. Jaksch: Monumenta historica ducatus Carinthiae IV. Bd., Klagenfurt 1906, priloga VI. a, rodovnik - Ortenburg, Grafen, (Jaksch 1).

²⁷ H. Pirchegger, O. Dungen: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Ergänzungsheft zu den Bänden I. bis III., Graz 1949, 113, (Pirchegger 1).

²⁸ Gewin 1, rodovnik na koncu knjige.

²⁹ Tangl 1, 271.

³⁰ Tyroller 1, Taf. 16.

³¹ Pirchegger 1, 113.

³² Tyroller 1, Taf. 16.

³³ Tyroller 1, 225 - 229 (za Ortenburžane), 304 - 308 (za Eurasburške oziroma Tirolske).

³⁴ Zadnja omemba Otona I. Ortenburškega v list. 1147 (A. Jaksch: Monumenta historica ducatus Carinthiae III. Bd.,

Klagenfurt 1904, No. 844 (Jaksch 2), med pričami *Ottone comite de Ortenpurch, Heinricho filio eius*. Zadnja omemba Otona Eurasburškega v list. 1147 (Tyroller 1, 306) - *Otto de I. proficiscens Ierosolimas*.

³⁵ J. Zahn: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Bd. I., Graz 1875, No. 167, (Zahn 1), c. 1135.

³⁶ Sicer se Oton I. Eurasburški omenja leta 1112 kot *Otto de Iringspurch*, leta 1121 kot *nobilis et illustris*, c. 1135 kot že rečeno *liber hommo de Iringspurch*, sicer pa leta 1140, 1142/3 in 1147 brez naslova, gl. Tyroller 1, 306.

³⁷ Tyroller 1, 306.

³⁸ Gewin 1, 128.

³⁹ Tyroller 1, 228.

⁴⁰ Jaksch 2, No. 736.

⁴¹ Jaksch 2, No. 754.

⁴² Tangl 1, 252.

⁴³ Jaksch 2, No. 796.

⁴⁴ Jaksch 2, No. 741.

⁴⁵ Tangl 1, 254.

⁴⁶ Gl. listine, ki jih za Otona II. in Henrika I. obj. Tangl (Tangl 1, 253 - 277).

⁴⁷ Tangl 1, 265.

⁴⁸ Jaksch 2, No. 1337.

preje omenjani Oton, ni popolnoma jasno, a je tudi ta listina cerkvena. Imenovanje Otona Ortenburškega v admontski listini iz leta 1182/1187 kot liber samo potrjuje sum o težavah Ortenburžanov z uveljavljanjem grofovskega naslova vse do konca 12. stoletja, obenem pa namiguje na listino iz okr. leta 1135,⁴⁹ ko se ravno tako v admontski listini omenja Otto liber hommo de Iringespurch. Ali sta Oton II. Ortenburški in admontski menih Oton II. Eurasburški ena in ista oseba? V že omenjeni listini iz leta 1140, ki se sicer nanaša na samostan v Innichenu, se med pričami po vrsti omenjajo Comes Adalbertus et frater ejus Perchtoldus, Otto de Iringisburch, Heinricus de Ortenburch ... Vsekakor zanimiva družba. Prva dva sta grofa Tirolska (III. in I. svojega imena), potem Oton I. Eurasburški (ki v istem času izgine iz virov, enako kot ortenburški grof Oton I.) in Henrik (I.) sin grofa Otona Ortenburškega. Pri vsem tem je bil po Tyrollerju grof Bertold I. Tirolski poročen z neko neznano hčerjo grofa Otona I. Ortenburškega. Obenem s problemom podobnosti med Ortenburžani in Eurasburškimi nastopa tudi problem Tirolskih, ki so po Tyrollerju sorodniki Eurasburških in z Ortenburžani šele kasneje v svaštvu. Obenem z zadnjim problemom se ponavlja tudi problem grofovskega naslova. Adalbert iz druge polovice 11. stoletja, ki ga ima Tyroller⁵⁰ za ustanovitelja linije Tirolskih in Eurasburških, naj bi imel naslov grofa po od briksenškega škofa Altwina podeljeni grofiji na Tirolskem. Pri tem je treba povedati, da pri grofu Adalbertu, ki se v virih omenja v zgornjem smislu, nikjer ne zasledimo kakršnegakoli vzdevka, ki bi zagotovo potrjeval njegovo eurasburško poreklo.⁵¹ Nobenega trdnega dokaza ni, da sta Adalbert I. Eurasburški in Adalbert, za katerega se kasneje izkaže, da je začetnik grofov Tirolskih, ena in ista oseba. Njegove omembe so često v zvezi z briksenškimi škofi, ki so bili neposredni sosedje Ortenburžanov. Tudi nekatere tesnejše vezi z Andechsi bi bolj govorile za Ortenburžane kot za Eurasberške, saj je bila Berta, žena Adalberta I. Ortenburškega iz njihovega rodu. Pri vsem tem je bilo ženi eurasburškega Adalberta (I.) tudi ime Berta. Prvorojeni (!) sin grofa Adalberta I., Adalbert II. se omenja v listini iz leta 1106 kot Adalbertus adolescens, kar pomeni mlajši in nima z ev. opravilno sposobnostjo verjetno nobene zveze. Kasneje se omenja vseskozi največkrat kot grof, njegov brat (po Tyrollerju) Oton I. Eurasberški pa grofovskega naslova ni imel. Iz leta 1112 je ohranjen podatek ... Otto defensor von Beuerberg pater eius Adalbertus in leta 1121 ... nobilis et illustris vir Otto de castro Iring. V listini iz okr. leta 1135 se

omenja kot liber hommo in ima sina Otona (II.), ki je menih v Admontu. Iz listine, ki je datirana 1142/1143 spoznamo še drugega sina Adalberta, tretji sin Konrad pa se omenja prvič leta 1149.⁵² Eurasberški so bili brez grofovskega naslova tudi v nadaljevanju in so izumrli s koncem 12. stoletja.⁵³ Ev. prednikov Adalberta I. Eurasberškega pa Tyroller ni našel. Pri Ortenburžanih, ki po Tyrollerju izhajajo iz Lurnskih, sem že povedal, da je začetnik Adalbert, ki je bil freisinški vicedom na lurnskem polju. Njegov starejši sin Adalbert (II.) se leta 1105⁵⁴ navaja kot dominus Adalbertus de Carinthia, filius Adalberti vicedomini Frisingensis.⁵⁵ Verjetno gre za isti dve osebi, kot v listini iz leta 1102,⁵⁶ kjer pa se omenja še tretji, Meginhard (... Meginhardo dedimus ..., Adalberto dedimus ...). Grof Udalschalk Lurnski, brat vicedoma Adalberta, je bil poročen s hčerjo kranjskega mejnega grofa Ulrika,⁵⁷ prav tistega, ki je v preje omenjeni listini iz leta 1102 podaril Meginhardu ter Adalbertu starejšemu in Adalbertu mlajšemu verjetno večino svojih posestev v istrski grofiji. Kdo so ti ljudje? Ali lahko za dejanja v listini iz leta 1102 rečemo, da so se zgodila že nekaj prej, vsekakor pred letom 1098, ko naj bi bil Adalbert I. Ortenburški tudi po Tyrollerju že mrtev? Ali gre za Ortenburžane, Tirolske? Ali omemba matere Berte in obeh otrok v listini, datirani okrog leta 1098⁵⁸ le ne pomeni, da očeta Adalberta Ortenburškega ni več? Na ta vprašanja zaenkrat nimamo zadovoljivih odgovorov, razen če omenjena listina iz leta 1102 ne navaja nekih že pred leti izvršenih dogodkov. Zveza med lurnskim grofom Udalschalkom in tirolskimi je utegnila biti tesnejša, kot navaja Tyroller, saj je bil po smrti Adalberta, katerega sam navaja kot očeta kasnejših tirolskih grofov in Eurasburških, leta 1102 namestnik v njegovi grofiji lurnski grof Udalschalk I.,⁵⁹ sicer oče Adalberta Ortenburškega. Bolj smiselno bi bilo, če bi oče nadomestil pokojnega sina. Ali sta Adalbert II., katerega potomci so bili tirolski grofje in Adalbert II. Ortenburški ena in ista oseba? Slednji se namreč po letu 1102 po Tyrollerju ne omenja več in tudi nima nobenih potomcev.⁶⁰ Hauptmann ima

⁴⁹ Zahn 1, No. 167.

⁵⁰ Tyroller 1, 304 - 305.

⁵¹ Gl. navedbe pri Tyrollerju (Tyroller 1, 304 - 305).

⁵² Tyroller 1, 304 - 308.

⁵³ Tyroller 1, Taf. 24.

⁵⁴ E. Ortenburg - Tambach: Geschichte des reichständischen, herzoglichen und gräflichen Gesamthauses Ortenburg, I., Das herzogliche Haus in Kärnten, Anhang: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten, Vilshofen 1931, (Ortenburg 1), 166.

⁵⁵ V istem času (1106) se omenja Adalbert Eurasburški (Pirchegger 1, 113).

⁵⁶ Tangl 1, 240 - 241.

⁵⁷ Tyroller 1, 225.

⁵⁸ Gewin 1, 128.

⁵⁹ Tyroller 1, 224.

⁶⁰ Tyroller 1, 227 - 228.

Hroadperht I.
769-814

Hroadperht II..
804-836
freis. advocatus

TABELA 1

J.P.J. Gewin: Blüte und Niedergang Hochadeliger Geschlechter im Mittelalter
Gravenhage 1955

Ellanperht
c.806-828

Liutpald
802-842
upr. Bavarske

Nortperht
828-858
grof na Salz.
burškem

Hruodperht III
821-858
freis. advocatus

Luitswinda
827-846/9

Ludvik
bav. kralj
833-876(†)

Liutperht
822-c.859

Hruodperht IV.
849-c.907
grof, freis. advocatus

Liutswind
891 (†)

izvenzak. zveza

X

Karlman
bav. kralj
876-880 (†)

Liutpold
mejni grof Koroške
893-907 (†)

Ruodperht V.
c.889-935

Adalbert (I.)
c.890-c.935

Arnulf
bav. kralj 887
cesar 896-899 (†)

Arnulf
bav. vojv.oda
907-937
kor. vojvoda

Bertold
bav. vojvoda
938-947 (†)

Ruodperht VI.
c.924-c.966

Adalbert (II.)
c.926-c.960

Aribo II.
c.909-c.950
grof v Leobnu

Ludvik Otrok
Vzh. frank. kralj
899-911 (†)

Judita
vojvodinja,
regentka na Bavarskem,
c. 897

Henrik III.
bav. vojvoda
983-985, kor. vojvoda,
† 989

Aribo III.
955-c.981
grof v Chiemgauu

Albuin I.
mejni grof na Kor.
ž. Hildegarda

Konrad
grof iz Wormsa,
Lotarinški vojvoda,
944-953, († 955).
ž. Luitgarda. hči

Ruodperht VII.
c.955-c.1000

Adalbert I.
c.967-c.995
posestnik na Zg. Bavarskem

Drusunda
c.989-c.991
posestnica na Tirolskem in Koroškem

Albuin II.
975-1006
säbenski škof

Oton
grof iz Wormsa
Koroški vojvoda
978-983,
995-1004 (†)

Kastelani iz Regensburga

Aribo I.
c.989-c.1038
freis. advocatus
ž. Guntpirga

Adalbert II.
c.991-c.1036
iz Walde/Sachsenkama, 1. ž. Engilrada, 2. ž. Guota

Egilbert
1002-1039 (†)
freis. škof

Adelajda
c.1010-1037

Henrik
grof iz Wormsa

Ernest
c.1010

Adalbert III.
c.1025-c.1066
iz Walde Sachsenkama, freis. adv.
ž. Itiperga

Zwentibold
1029-c.1046
(Zg. Bavarska)

Pabo
c.1040-c.1050
(Zg. Bavarska)

Konrad II.
1026/7VI. bav. vojvoda, 1024 kralj, cesar
1027-1039

Altman
c.1020-c.1039
grof iz Ottenburga
freis. vicedom

Gebhard
1036-1060
škof v Regensburgu

Adalbert IV.
1062-1096
iz Ortenburga
freis. vicedom
grof v Noritalu
ž. Perth de Walda

Henrik III.
c.1040-1095
iz Pustriške doline, miles briks.
škofa Al-
ž. Wezila

Friderik
c.1075-c.1097
miles briks.
škofa Altwina

Bernard
c.1060-1102
iz Walde/Sachsenkama, adv. na Tegernseju,
ž. Adelajda

Henrik III.
bav. vojvoda
1027-1042
kralj 1028,
1046-1056 (†)
cesar

Gebhard
škof v Eichstättu
1042-1057
papež Viktor II.
1055-1057 (†)

Hartwig
grof v Ottenburgu
advocatus v Eichstättu
1068

Adalbert I.
c.1098-c.1125
Tirolski grof
tridentinski

Oton I.
c.1098-1147
Ortenburški grof

Henrik IV.
kralj 1056,
cesar 1064-1105
bav. vojvoda
1077-1096, (†)

Ernest
grof v Ottenburgu
1087

1998

časopis za slovensko krajevno zgodovino

advocatus

Meginhart I.
856/60-887/95 grof,
883 verj. palatinski
grof na Bavarskem

Ratold I. (Rapoto)
901 grof na Innu
in Noriški dolini

Rasso II. (Rapoto)
(†) 954, grof

Ratolf III.
955-(+) 975
grof na Innu
in Noriški dolini

Razo IV. (Rapoto)
1005-c. 1017, grof na
Innu in Noriški dolini
ž. Hema, hči mejnega
grofa Liutolda

Oton I.
† po 1002/4
grof v Pustriški
dolini in Hohen-
wartu

Gebhart I.
† 1023, škof v
Regensburgu

Meginhart III.
987, grof, 1001
iz Gilchinga

Friderik
† c. 1025, 1003 grof
v Sundgauu
ž. hči grofa Konrada
iz Öningena

Konrad I.
† 1005

Ortolf
† 1077
advocatus v
Ilmmünstru

Wildrut
† 1081

Arnold II.
1017-1027
1017 grof

Tuota
m. Hiltiprand
1031/41-1042/46

Bertold II.
† 1039/52
grof v Diessenu

Oton II.
1018/35-1057/62
iz Diessena

Meginhard IV.
1042/46, grof v
Reichersbauernu

hči N.
m. grof Oton
iz Scheyerna,
freis. advocatus

Oton III.
† 1122, grof v Thanningu,
Anrasu, Wolfratshausenu
ž. Justizia (Judita)

Arnold III.
1070/98 grof v Diessenu, 1073
v Rottgauu, ž. Gisela, hči švab.
vojvode Otona III.

Berta
m. Adalbert,
freis. vicedom
(ORTENBURŽANI)

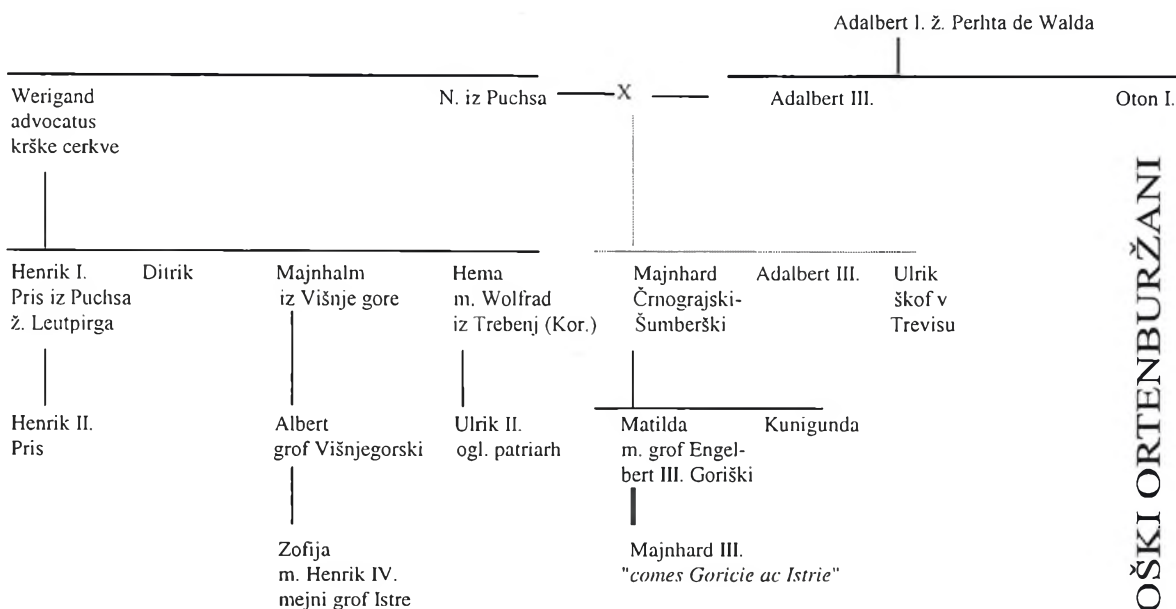
Henrik I.
1132 - † 1155
škof v Regensburgu

TABELA 2

C. Trotter: Das Haus des Grafen von Andechs, Genbealogisches Handbuch zur bairisch-österreichischen Geschichte von Otto Dungere, 6-7

TABELA 3

L. Hauptmann: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenlän- der, Krain, 402.

Adalbert I.
1077 iz Eurasburga
c.1078-c.1100 grof na Sev. Tirolskem
(Norital, Wipptal, Inntal)
ž. Bertha N.

Adalbert II.
† c. 1125
iz Vintschgaua (J. Tirolska),
advocatus v Tridentu 1106,
ž. Adelajda Andeška,
hči Bertolda III.

TIROLSKI GROFJE

hči N.
1116
m. grof Henrik iz Eppana,
(J. Tirolska)

Oton I.
iz Eurasburga 1112-1147,
advocatus v Georgenbergu,
1121 zgradil sam. Beuerberg

Adalbert II.
1143-1163
iz Eurasburga

Konrad I.
1149-1172
iz Eurasburga

Oton II.
c. 1135
menih v Admontu

Oton III.
1173-c.1200
iz Eurasburga
kanonik v Freisingu

Henrik I.
1174-1183
iz Eurasburga

Konrad II.
1174-c.1180
iz Eurasburga

TABELA 4

F. Tyroller: Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter, Göttingen 1962, Taf. 24

TABELA 5

F. Tyroller: Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter, Göttingen 1962, Taf. 16

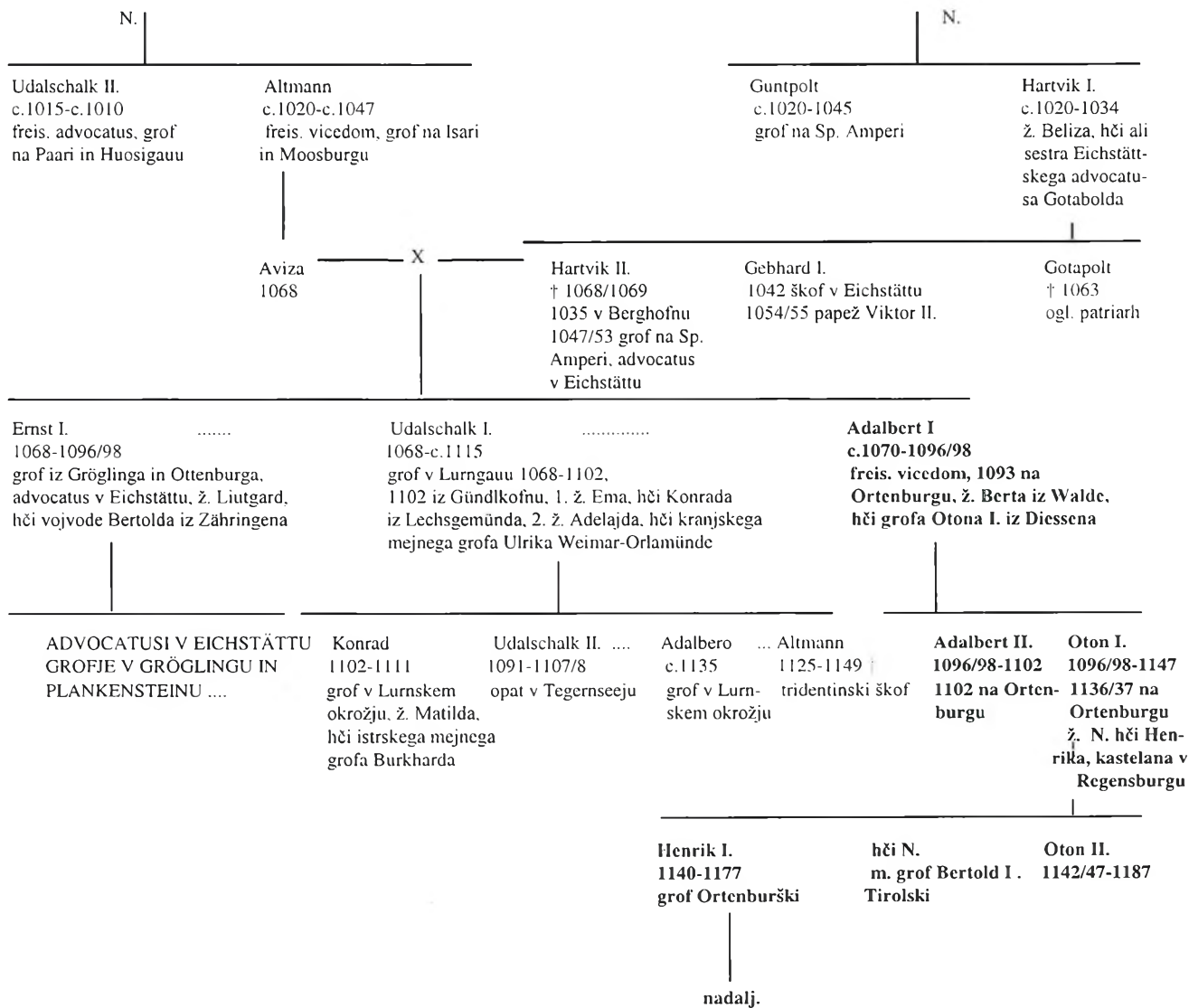

TABELA 6

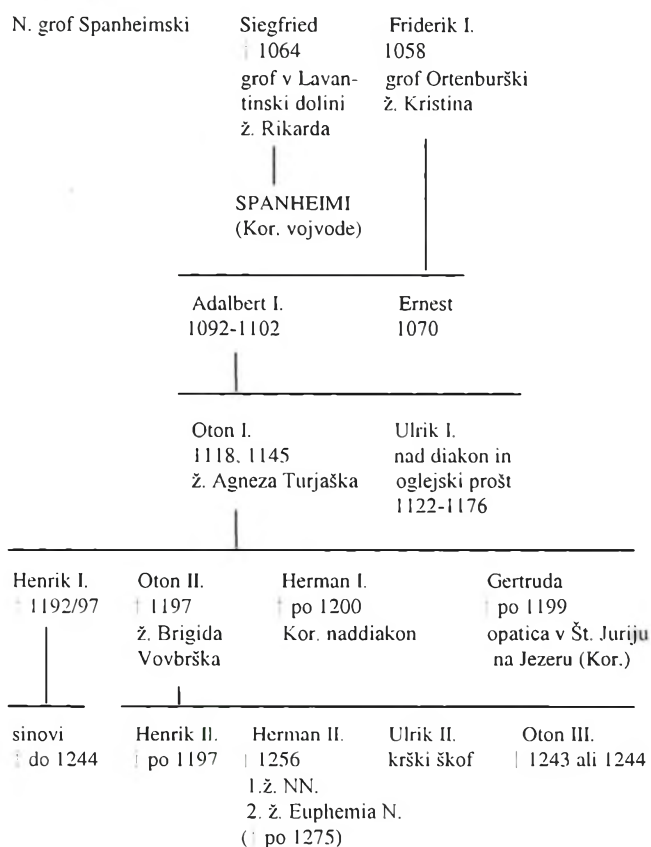
K. Tangl: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten, I. Abth.

AÖG 30, Wien 1864, rodovnik na koncu knjige.

J.P.J. Gewin: Blüte und Niedergang Hochadeliger Geschlechter im Mittelalter, Gravenhage 1955, rodovnik va koncu knjige

Primerjava med rodovnikoma K. Tangla i J. Gewina.

Eberhard (Eppo)
grof v Leobnu 1023
Grof Spanheimski 1044

Adalbert II.
c.991-c.1036
iz Walde/Sachsenkama
1. ž. Engilrada
2. ž. Guota

Adalbert III.
c.1025-c.1066
freis. advocatus,
ž. Itiperga

Adalbert IV.
1062-1096
freis. vicedom,
grof v Noriški dolini
ž. Perthä de Walda

Adalbert I.
c.1098-c.1125
grof Tirolski
ž. Adelajda

Oton I.
c.1098-1147
grof Ortenburški

Oton II.
c. 1145-c.1175

Henrik I.
1140-1177

Oton III.
c.1180-1202
ž. Brigida hči
grofa Rapota I.
Ortenberškega

Herman I.
1163-1200
salzb. naddiakon

Henrik II.
1185

Gertruda
opatica
1190

Henrik III.
1192-1240

Hermann II.
1192-1256
ž. N. Vovbrška

Ulrik I.
1197-1253
krški škof

Oton IV.
1216-1254

tega Adalberta, kot že rečeno, za začetnika Črno-grajskih,⁶¹ ki terjajo podrobnejšo analizo, saj je verjetno prav tu rešitev problema Ortenburžani - Tirolski, njihovega ev. skupnega izvora. Iz Tyrolerjevega rodovnika tudi vidimo, da je bil tirolski grof Adalbert III., sin Adalberta II. - brez potomcev.⁶²

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Beitrag zur Genealogie der älteren Ortenburger

Wer sind die Ortenburger und woher stammt dieses dynastische Geschlecht, das mehr als drei Jahrhunderte lang einen beträchtlichen Teil Kärntens und Krains beherrschte? Auch die vertieften Studien der letzten Jahre förderten keine zufriedenstellenden Ergebnisse zutage. Von den Genealogen, die sich mit den Ortenburgern auseinandersetzten, wird man vor manches Dilemma gestellt. Durch verblüffende Namensähnlichkeit, Verwandtschaftsbeziehungen, durch unklaren Status usw. werden die ohnehin verschwommenen Theorien über die Herkunft dieses Adelsgeschlechts noch zusätzlich verdunkelt, dessen Name auf dem Lurnfeld in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts auftaucht - nach einer Theorie mit einem fraglichen Grafentitel. Vielleicht

eröffnet die Verwandtschaft mit den Tirolern, Spanheimern und anderen damaligen dynastischen Familien jener Zeit viele, noch heute ungelöste Fragen. Auf jeden Fall brachte das 12. Jahrhundert den Ortenburgern neben dem Grafentitel (?) auch Macht und einen ansehnlichen Besitz. Handelt es sich bei den Schwarzenburgern überhaupt um eine Linie der Ortenburger? Kann man auf der Grundlage des erhaltenen Quellenmaterials überhaupt einen sicheren Schluß hinsichtlich der Herkunft dieses Geschlechts ziehen, das der zu Ansehen gelangte Tyroller mit einem Namen beginnt, den seine Vorfahren nicht gekannt hatten. Kann man die Ortenburger nach Gewin in eine Verwandtschaftsbeziehung mit den Herren von Rodeneck bringen, wo die Kontinuität der Namen ebenso problematisch ist? Von Besitz und Besitzkontinuität kann man aufgrund absoluten Quellenmangels keinen Schluß ziehen, zumal die Mehrzahl der Geschlechter bald ausgestorben ist. Es muß festgehalten werden, daß aus dem erhaltenen Quellenmaterial nicht hervorgeht, ob die Ortenburger als Erben der Besitzungen dieser Geschlechter auftraten. Auch die Besitzungen der Schwarzenburger wurden größtenteils von den Görzern ererbt. Für eine zusätzliche Schlußfolgerung fehlt es wieder an Quellenmaterial. Interessant ist das Auftauchen der Ortenburger im Zusammenhang mit dem entfernten Kloster Admont, wo eine Verbindung mit den Eurasburgern und dadurch auch mit den Tirolern möglich wäre. Die letzte und eine Reihe anderer Fragen ist der rote Faden der Abhandlung, die zur Klärung dieses Problems beitragen möchte.

⁶¹ Hauptmann 1, 402.

⁶² Tyroller 1, 305.

Lilijana Žnidaršič

Šola pri stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani prvih sto let po ustanovitvi škofije

Do ustanovitve ljubljanske škofije 6. decembra 1461, kanonično potrjene 6. septembra 1462,¹ je pri cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani delovala šola, za katero sta skrbela mesto in župnik;² ta je imel sedež pri sv. Petru zunaj mestnega obzidja. S povzdignjenjem šenklaške kapele v stolnico, vzpostavitev stolnega kapitlja in inkorporacijo šempetrške župnije škofovi menzi pa se je šola znašla v novem položaju. Odgovornost za redno opravljanje bogoslužja, ki ga je predpisovala ustanovna listina škofije in pri katerem naj bi bili tudi šolarji, je prevzel kapitelj s proštom, dekanom in kanoniki. Po drugi strani je postal pravi župnik župnije Sv. Petra škof in je v njegovem imenu župnijo poslej upravljal vikar.³ Tako se v zvezi s šolo ni pojavilo zgolj vprašanje usposobljenosti njenega učitelja in učencev za sodelovanje pri številnejših in slovesnejših obredih nove stolnice. Čimprejšen odgovor je terjalo predvsem vprašanje, kako naj se o pristojnostih glede šole konkretno sporazumejo škof, kapitelj in mesto. O tem in nekaterih drugih vidikih obravnavane teme bomo podrobneje govorili v nadaljevanju. Tu zapišimo le, da so si mestne in cerkvene oblasti še naprej delile nadzor nad šenklaško šolo in da posebne kapiteljske šole - ki jo kot eno izmed treh predreformacijskih šol v Ljubljani navaja V. Schmidt⁴ glavno mesto dežele

Kranjske ni imelo.

Razmerja med mestom, kapitljem in škofom v odnosu do šole osvetljujejo šele viri iz časa škofov Franca Kacijanarja (1536/37 - 1543), Urbana Textorja (1543 - 1558) in Petra Seebacha (1558/60 - 1568). V dobo škofa Kacijanarja sodi pismo z dne 24. julija 1539, v katerem ljubljanski meščani naprošajo škofa, naj učitelju za določen čas prepusti eno od sob na škofiji, da bo služila "za pouk otrok". Po podrtju starega šolskega poslopja v bližini šenklaške cerkve⁵ namreč ni bilo najti drugega primerne prostora, stanujoč na škofiji pa bi mogel učitelj vestneje izpolnjevati svoje dolžnosti pri stolnem bogoslužju.⁶ Kacijanarjevega odgovora ne poznamo, vendar domnevamo, da je škof prošnji ustregel. Odnosi med mestnimi oblastmi, ki so se vse bolj nagibale k protestantizmu, in škofijo so se ohladili pod Kacijanarjevim naslednikom Textorjem.⁷ Vseeno je mestni svet 17. maja 1549 sklenil primakniti polovico vsote za nakup novih stolničnih orgel, saj naj bi se bili meščani "spustili glede orgel že tako daleč in da se ne zamerijo škofu". Takšno odločitev so poleg tega sprejeli, ker se je tudi kapitelj obvezal, da bo "za vse večne čase vzdrževal organista in skrbel, da bodo orgle v redu".⁸ Zakaj so si mestni veljaki nedolgo zatem premislili in "odklonili vsako podporo",⁹ ni jasno.

¹ Ustanovna listina cesarja Fridrika III. je objavljena v Zgodovinskem zborniku, Prilogi "Laibacher Dioecesanblattu" (= ZZ) I Laibach (1888), št. 1, stolpec 6 - 8; št. 2, stolpec 17 - 26. Objava potrdilne bule papeža Pija II. v ZZ III (1890), št. 9, stolpec 113 - 118.

² J. Gruden, Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi, Carniola VI (1915), str. 2. Prim. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (= GZL) III, Ljubljana 1958, št. 34, 36.

³ Prim. I. Vrhovec, Zgodovina šentpeterske fare v Ljubljani, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, Ljubljana 1903, str. 19. Avtor se sicer moli, ko pravi, da je župnija sv. Petra "postala podružnica šenklaška"; stolna cerkev sv. Nikolaja je dobila župnika-kanonika za časa škofa Tomaža Hrena (1597/99 - 1630).

⁴ V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I, Ljubljana 1963, str. 57: "Pred reformacijo so bile največ tri /šole v Ljubljani/: stara latinska kapiteljska šola, ki pa je bila slabo obiskana, križanska šola, omeњjena spet 1534 in 1543, vsaka z enim učiteljem, in morda še ena, ki naj bi ji škof na prošnjo magistrata 1534. /pravilno 1539./ leta prepustil eno sobo v škofijski

palači." Prim. J. Ciperle, Ljubljansko šolstvo do srede 18. stoletja, Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 135.

⁵ "Nach dem die schuell hie ganntz pawfellig /.../ haben wir gedachte schuell abreyssen lassen". - Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), fond Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL) Spisi, f. 38/1. Šole torej niso le nameravali podreti, kol je razumeti iz povzetka v J. Gruden, Šola pri sv. Nikolaju, n. d., str. 4.

⁶ "Damit er zw furderung des gotz diennsts, dester ordennlicher meg khomen" - NŠAL, KAL Spisi, f. 38/1.

⁷ Prim. A. Svetina, Protestantizem v Ljubljani. Kulturno-zgodovinske slike, Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, str. 162 - 163. O škofu Textorju jedrnat F. M. Dolinar, geslo Textor Urban, Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648, Berlin 1996, str. 692 - 693.

⁸ Navedeno po V. Fabjančič, Mestni sodniki in župani (tipkopis), v: Zgodovinski arhiv Ljubljana (= ZAL), Rokopisni elaborati /LJU 364/, str. 227.

⁹ J. Veider, Stara ljubljanska stolnica, njen stavbni razvoj in oprema, Ljubljana 1947, str. 84.

Kakorkoli že, v začetku petdesetih let 16. stoletja so pri sv. Nikolaju stale nove orgle¹⁰ in ker je bila glasbena izobrazba nujni del takratne splošne izobrazbe, sta s tem pridobili tako stolna cerkev kot šenkлавška šola.¹¹

Kar zadeva razdelitev stroškov za učiteljevo vzdrževanje, se o tej dokaj dobro poučimo iz kapiteljskih računov za leti 1550/51 in 1560/61¹² ter zastavnega pisma škofa Seebacha iz leta 1559.¹³ Iz navedenega gradiva je razvidno, da je kapitelj plačeval učitelja za vodenje petja pri določenih liturgičnih opravilih in da je za učiteljevo hrano poskrbel škof prek svojega oskrbnika v Ljubljani. Ko je 17. marca 1559 škof Seebach zastavil ljubljansko škofijsko gospostvo organistu in dotedanjemu oskrbniku Janezu Diennerju, je izrecno navedel, da mora Dienner "die zween priester sambt dem schuelmeister vnnd praebendt auf die schuell /.../ mit der speis auf sein selbst costen vnderhalten".¹⁴ Poleg dveh duhovnikov in učitelja je hrano na škofiji dobivala torej "prebenda pri šoli". Po analogiji z mlajšimi viri ugotavljamo, da so bili s tem izrazom najverjetneje mišljeni duhovniški kandidati (prebendarji),¹⁵ ki so obiskovali in/ali pomagali v stolni šoli in cerkvi.¹⁶ Tak status je imel morda tisti Lenart, ki mu je patriarh 6. januarja 1474 podelil dovoljenje za prejem mašniškega posvečenja in ki se ob tej priložnosti imenuje "kaplan in stalni gost" škofa Lamberga.¹⁷ Tako utegne dolžnost škofovega oskrbnika v Ljubljani, namreč hraniti šenkлавškega učitelja in prebendarje, dejansko izvirati iz časa prvega ljubljanskega škofa Žiga Lamberga (1461/63 - 1488). Na

stare navade (von alter herkommen) opozarja v tej zvezi tudi škof Seebach v navedenem pismu.

Naše skromno védenje o pravicah in dolžnostih do šole pri sv. Nikolaju lahko preverimo in razširimo ob spisih, nanašajočih se na spor med mestom in kapitljem s konca petdesetih let 16. stoletja.¹⁸ Do spora je prišlo, ko je škof na predlog kapitlja postavil za učitelja Krištofa Škofiča, ki Ljubljančanom ni bil po volji. Na jurjevo leta 1559 je kapitelj potožil vicedomu, da meščani obrekujejo in sramotijo učitelja, predstavniki mesta pa so nato kapitelj obtožili, da se namerava polastiti šole. V pismu, naslovljenem na vicedoma, so zapisali, da pripada šola vsemu mestu, saj so jo zgradili meščani, ki se sami prav tako ne vtikajo v bogoslužni red kapitlja.¹⁹ Hkrati so mestne oblasti zahtevale, naj se jim še naprej priznava pravica do potrditve učitelja, ki so jim ga že od nekdaj prezentirali ljubljanski škofje. "/.../ Bischof von Laibach, der ain schuelmaister aufzunemen, vnd wir denselbn alsdann nach ordenlicher presentierung, wie von alter herrkhomen, auch ie vnd albeg gewesst, zubestätten haben." Kapitelj je odgovoril 17. maja 1559: vicedomu je zatrdil, da mesto nikoli ni imelo konfirmacijske pravice. Tudi v primeru, na katerega se meščani posebej sklicujejo, to je potrditev nekdanjega učitelja in zdajšnjega dekana, ni šlo za dejanje v smislu prezentacije. Kakor je povedal dekan sam, je pokojni škof Textor tedaj sklical mestne svétnike v škofijsko palačo in jim med drugim naznanil, koga je imenoval za učitelja, saj so se bili meščani drznili obljubiti učiteljsko službo nekemu Lenartu Maroltu iz Beljaka.²⁰ Kapitelj zavrača očitek, da si hoče prilastiti šolo in zemljo, na kateri ta stoji; v skladu s svojimi privilegiji hoče braniti osebe, ki jih za poučevanje mladine in sodelovanje pri bogoslužju določa škof. Pismo dekana in ostalih kapiteljskih članov sklepa prošnjaj, naj vicedom varuje tako imetje kot stare, do takrat veljavne pravice škofije in kapitlja glede

¹⁰ Stroške kapitlja za njihovo postavitev in poslikavo izkazuje pregled kapiteljskih izdatkov za obračunsko leto 1550/51 - prim. A. Rijavec, Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma, Ljubljana 1967, str. 20.

¹¹ V tem smislu A. Rijavec šenkлавškega organista in učitelja imenuje "stebr glasbene reprodukcije v stolnici" - prav tam, str. 22.

¹² V NŠAL, KAL Spisi, f. 287.

¹³ Mlajši prepis pisma v NŠAL, ŠAL Formularji, št. 1, str. 533 - 536.

¹⁴ Prim. A. Rijavec, Glasbeno delo, n. d., str. 22.

¹⁵ A. Koblar opredeljuje prebendarje kot "dijake, ki so že prejeli štiri nižje redove". Na seji kapitlja 6. maja 1603, katere se je udeležil tudi škof, je bil sprejet sklep, da dobijo prebendarji ob torkih, četrkih in nedeljah na škofiji po štiri jedi, druge dni pa po tri; račune o hrani je vodil škofijski ekonom - A. Koblar, Beleške iz zapisnikov kapiteljskih sej pod škofom Hrenom, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (= IMDK) V (1895), str. 190.

¹⁶ Prim. navedek škofa Janeza Tavčarja (1580 - 1597) iz leta 1589, da hrani pri ljubljanski stolni cerkvi na lastne stroške dva kaplana, učitelja, pevca ter šest alumnov ali učencev, ki se vsi posvečajo glasbenemu in cerkvenemu pouku - NŠAL, KAL Spisi, f. 57/4. Obj. F. M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji, Acta ecclesiastica Sloveniae 3 (1981), str. 70.

¹⁷ "Vedni /stalni/ gost" je prevod A. Koblarja za lat. "continuus com mensalis" - A. Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, IMDK I (1891), str. 18.

¹⁸ NŠAL, KAL Spisi, f. 313/3.

¹⁹ "Dan die herrn von Capittl wissen, das sy mit der schuell (die one mytl sambt der khirchen gemainer stat gehörlig) noch vill weniger mit aufnehmung ains schuelmaister nichts zuthuen, oder (ausser des Gottes diennsts, vnd was denselben angehorig, darinen wir inen mit nichte, vill oder wenig gar nie khain spör, noch irrung gethan, noch thuen wellen, zuhandlen haben." Do gradnje nove šole potemtakem ni prišlo šele ob koncu stoletja - prim. J. Ciperle, n. d., str. 135.

²⁰ "Učitelj Lenart Marolt" (schuelmaister Leonhart Marholdt) se omenja v zapisniku ljubljanskega mestnega sveta z dne 3. oktobra 1544 - ZAL, Rokopisne knjige (Cod), I/5 -1544, fol. 53. Sodeč po kontekstu omembe je bil Marolt dejansko Beljačan; v istem odstavku zapisnika je namreč govor o mestnih piskarih (der Thurner halben), za katere vemo, da so prišli iz Beljaka in da so po letu 1544 v Ljubljani delovali kot "stalen in organiziran instrumentalni korpus" - glej A. Rijavec, Ljubljanski mestni muziki, Muzikološki zbornik II (1966), str. 37 - 38.

*Omemba Lenarta Marolla, nesojenega šenklavškega učitelja
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, Rokopisne knjige, Codex I/5 - 1544, fol. 53)*

šole in mežnarije. Dasi so ljubljanske mestne in cerkvene oblasti različno razlagale vlogo mesta pri izbiri šenklavškega učitelja, ne moremo zanikati, da bi šola, kakršna je tačas bila, brez soglasja meščanov težko nadaljevala z delom. Obenem velja poudariti, da je nastal spor v času, ko so se na Kranjskem težnje laikov po večjem vplivu v Cerkvi tesneje povezale z zahtevami protestantske reformacije. To pa je duhovščino, ki se je zato čutila še bolj ogroženo, spodbudilo, da se je odločneje postavila v bran svojih pravic in privilegijev. Upanje na uspeh ji je dajalo katolištvo deželnega kneza in cesarja Ferdinanda I.

Zelo dragoceni podatki, ki jih najdemo v zgoraj povzetem odgovoru ljubljanskega kapitlja, so imena zadnjih nekaj šenklavških učiteljev pred letom 1559. Vrsto začenja oseba, ki jo kapitelj ne imenuje z imenom in/ ali priimkom, ampak jo preprosto označi za dekana, vendar lahko "dekana" identificiramo s pomočjo drugih virov. Iz teh povzamemo, da gre za Krčana Boltežarja Gurfkelderja,²¹ ki je bil dekan stolnega kapitlja v letih 1556 - 1561.²² Medtem ko je Gurfkelder pri sv. Nikolaju učiteljeval deset let - od okrog leta 1544 ali 1545 do 1555,²³ njegovi nasledniki službe niso opravljali dolgo. Dve leti je tu služboval Feliks Rotar; ker ni bil dovolj vesten, je škof Textor učiteljevanje zaplaval nekemu Nizozemcu Viljemu. V času sedisvakance po Textorjevi smrti 30. marca 1558 se je kapitelj odločil za Andreja Freidenschussa, ki naj bi začel poučevati v mesecu maju.²⁴ Toda zaradi njegovega neprimernega ravnanja z otroki in občevanja z Ljubljanci so pričeli meščani na novega škofa naslavljeni prošnje za Freidenschussovo zamenjavo. Kapitelj je tedaj škofu predlagal, naj

službo učitelja pri stolni cerkvi prevzame Krištof Škofič, bakalavrij univerze na Dunaju, ki se je že pri magistru Sartoriju preizkusil v poučevanju dečkov plemenitega in neplemenitega rodu.²⁵ Škofičeva nastavitve pa je bila, kot že rečeno, povod za spor med mestom in kapitljem.

Če torej izhajamo iz omenjenega pisma, so se v obdobju 1544(45) - 1559 pri sv. Nikolaju zvrstili naslednji učitelji:

- Boltežar Gurfkelder, 1544(45) - 1554(55)
- Feliks Rotar, 1555 - 1557
- (Nizozemec) Viljem, 1557 - 1558
- Andrej Freidenschuss, 1558 - 1559 in
- Krištof Škofič, 1559 - (?).

Tako kot Gurfkelder in Škofič, ki se je na artistično fakulteto dunajske univerze vpisal leta 1550,²⁶ je na Dunaju študiral tudi Freidenschuss. Zapis ob njegovi imatrikulaciji v drugem semestru leta 1550 ga beleži kot "Kranjca iz Ljubljane".²⁷ Kar zadeva druge biografske podatke, nam jih je uspelo zbrati še največ o Krištofu Škofiču. Bolj kakor to, da mu je bil leta 1564 podeljen naslov "javnega notarja in rednega sodnika papeške avtoritete"²⁸ ter da je pozneje kot kanonik igral vidno vlogo v ljubljanskem kapitlju, pritegne pozornost podatkov, da je bil pozakonjeni sin generalnega vikarja Nikolaja Škofiča.²⁹ Dejstvo, da je bil Nikolaj v tistem času vnet nasprotnik protestantov,³⁰ nam pomaga razumeti, zakaj meščani Krištofa v vlogi učitelja niso hoteli sprejeti.

²⁵ "Nachdem er auch zu Wien wie wissentlich beim Magistro Sartorio edlen vnd vnedlen khnaben mit der doctrin vnd vnderweisung vorgestanden /.../."

²⁶ MUW III, n. d., 1551/I A 31.

²⁷ "Andreas Freidenschus Carniolanus ex Labaco, p(auper) 0 /d(ed)it/" - MUW III, n. d., 1550/II A 15.

²⁸ NSAL, Zbirka listin, 1564 XII 19. Jurklošter.

²⁹ To je razvidno iz poročila kapitlja o eni od zapuščinskih razprav za pokojnim Krištofom (1600) - NSAL, KAL Spisi, f. 142/5.

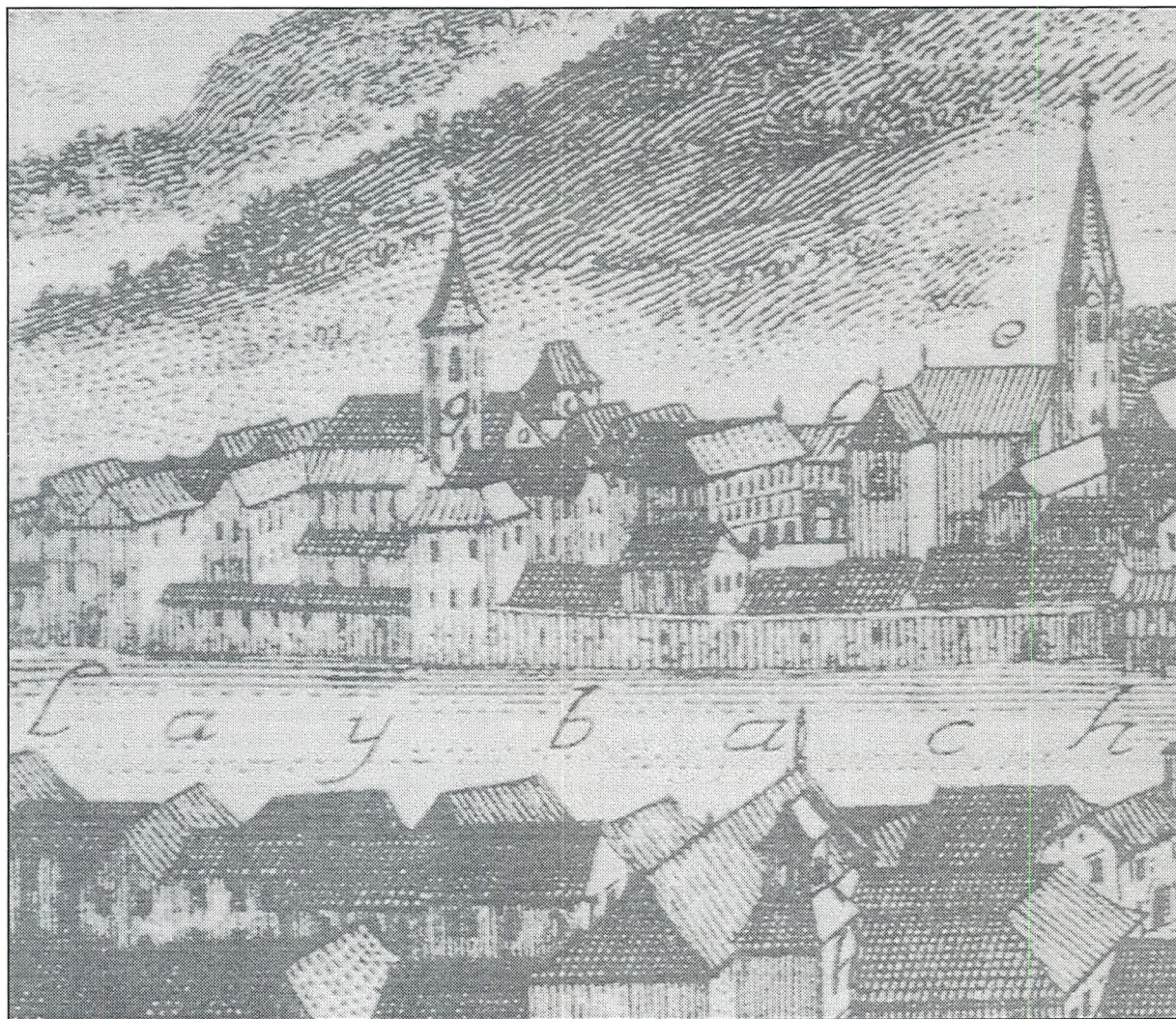
³⁰ Ljubljanski kanonik in generalni vikar Nikolaj Škofič naj bi bil po smrti škofa Textorja največji sovražnik Trubarja in nasploh preganjalec "mnogih kristjanov" - T. Elze, Primus Trubers Briefe, Tübingen 1897, str. 115 - 116 (iz Trubarjevega opisa svoje vrnitve v Ljubljano leta 1561, napisanega sicer v tretji osebi).

²¹ Gurfkelder se je v zimskem semestru leta 1536 vpisal na univerzo na Dunaju kot: "Walhasar Gurgkfeld ex opido Gurgkfeld Carniola" - Die Matrikel der Universität Wien (= MUW) III, Graz-Wien-Köln 1971, 1536/I A 16.

²² NSAL, Zbirka listin, 1557 I 4.; NSAL, KAL Spisi, f. 138/17.

²³ Takšno datiranje potrjuje tudi omemba učitelja Lenarta Marolla (1544).

²⁴ Ustrezno mesto se dobesedno glasi: "nekaj tednov po sv. Juriju" (23. april).

Pogled na ljubljansko stolnico (e) in frančiškanski samostan (g). Šola je stala na prostoru današnjega semenišča. (Andreas Trost, bakrorez Ljubljane - izrez, v: Topographia Ducatus Carnioliae modernae, 1697)

Gurkfelder, Rotar, Viljem, Freidenschuss in Škofič pa niso edini po imenu znani učitelji ljubljanske mestno-stolne šole. Poleg kanonika Mihaela Vallerja (umrl 1539), ki naj bi tu poučeval v mladih letih,³¹ naletimo v letnih obračunih škofijskega oskrbnika v Gornjem Gradu še na eno ime - na Antona Steinerja; njegovo delovanje je izpričano za konec dvajsetih in začetek tridesetih let 16. stoletja.³² Notici, ki podajata znesek, izplačan v

oktobru 1529 in 1532, odpirata seveda vprašanje, kako to, da si je Steiner zabeleženi vsoti prislužil v Gornjem Gradu. Odgovor je preprost: pevci šenklovške šole so pod učiteljevim vodstvom gostovali v gornjegrajski sostolnici, ob določenih dneh pa so verjetno tudi člani tamkajšnje šole oziroma alumnata prihajali pet v Ljubljano.³³

Z učiteljevimi dohodki in nalogami, za katere je učitelja pri sv. Nikolaju plačeval kapitelj, nas natančneje seznanjata pregleda kapiteljskih izdatkov za leti 1550/51 in 1560/61. V obračunskem letu 1550/51, enako 1560/61, naj bi šenklovski učitelj

³¹ G. Widmer, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheerländches 1406 - 1627, Quellen und Studien des Grenz- und Auslandsdeutschtums VII, Planen i. V. 1932, str. 37*. Več o Vallerju, "očetu muzičnega tropa", P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979, str. 77 - 78*.

³² "Octob(ris)... XX Dem Anthonio schuelmeister zw Laybach durch herrn Vrban Strella... vi tl xxiii cr" - NŠAL, Gornji Grad A, f. 22, fol. 5 (izdatki za leto 1529/30).

"Octobris am xii dem Anthoni Steiner schuelmeister zu sand Nicla zu Laibach" - NŠAL, Gornji Grad A, f. 22, fol. 3 (izdatki za leto 1532/33).

³³ A. Rijavec, *Glasbeno delo, n. d., str. 26*; J. Höfler, *Glasbena umetnost 16. in 17. stoletja, Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 127*.

prejel nekaj nad 10 ducatov, in sicer za vodenje petja pri zgodnji maši, pri duhovnih opravilih dveh drugih ustanov in adventnih "Pozdravljena Kraljica" (Salve Regina).³⁴ Nadaljnjih 56 krajcarjev naj bi dobil za osem kvatrnih maš zadušnic ali 7 krajcarjev za zadušnico.³⁵ Kar zadeva izplačila za opravljene obveznosti iz (mašnih) ustanov, za kate kapitelj ni bil neposredno odgovoren, so bila ta navadno določena z ustanovno listino. Za petje pri maši zadušnici, ki so jo tedensko opravljali beneficiati oltarnega beneficija sv. Barbare in sv. Marjete v stolnici so na primer ustanovitelji učitelju namenili en funt denaričev letno.³⁶ Ker je bilo pri sv. Nikolaju ustanov s petimi mašami precej³⁷ in so morali dečki večkrat peti tudi v župnijski cerkvi sv. Petra in drugod,³⁸ je bila pomoč podučitelja in prebendarjev zagotovo dobrodošla.³⁹

Če se je o liturgičnih dolžnostih šenklavških učiteljev ohranilo vsaj nekaj virov prve roke, pa to ne velja za njihove siceršnje naloge, povezane s poučevanjem. Glede na to, da so šolo obiskovali povčini meščanski otroci ter so se tako o plačilu kakor o učni snovi in podajanju le-te učitelji dogovarjali s starši,⁴⁰ to ni tako nenavadno. Ostajajo pač pri domnevi, da so se šolarji vadili predvsem v branju, pisanju, računanju in petju; medtem ko naj bi se čim bolje naučili nemščine, bi si nekaj osnov latinščine pridobili na pripravah za

sodelovanje pri bogoslužju. V kolikšni meri so se "dijaki učili predmetov trivija in kvadrivija" in se "usposobili za prestop na vseučilišče",⁴¹ ostaja odprto vprašanje. Upošteva se, da je med vpisanimi na dunajsko univerzo pred sredo 16. stoletja srečati razmeroma veliko sinov meščanov, ki so izšli iz Ljubljane ali okolice,⁴² domnevamo, da šola ni nudila le najtemeljnejše izobrazbe.⁴³ Spodbudno je moralo delovati že stolnično okolje z neredkimi izobraženci in kapiteljsko knjižnico.⁴⁴ Kljub temu je bil še v drugi polovici 17. stoletja osnovni "predmetnik" šole: branje, pisanje, računanje in petje.⁴⁵

Dogajanje v ljubljanski šoli sv. Nikolaja sta po letu 1461 zaznamovala zlasti dva dejavnika: vzpostavitev škofije s sedežem pri šenklavški cerkvi in protestantska reformacija. Če je obstoj škofije že sam po sebi dvigoval ugled šole, se je ta močno zamajal ob razmahu protestantizma v mestu sredi 16. stoletja.⁴⁶ Ljubljanski meščani, ki so večji del obravnavane dobe podpirali razcvet stolničnega bogoslužja, so pričeli odkrito zavračati tako (rimsko) katoliško pojmovanje liturgije kakor ureditev šole, v kateri bi imela glavno besedo katoliški škof in kapitelj. Za staro šenklavško šolo je predstavljal dodaten izziv protestantsko naravnani Lenart Budina, ki je po letu 1533 deloval v Ljubljani kot zasebni "latinski učitelj" in leta 1563 postal prvi rektor novoustanovljene stanovske šole.⁴⁷ Vprašanje, kako se je šola pri sv. Nikolaju znašla v nadaljnjem obdobju, tj. pred formalno rekatalizacijo mesta okoli leta 1600,⁴⁸ pa zahteva že posebno obravnavo.

³⁴ "Schuelmayster besoldung. Von der matur... duc 7 kr 40. De officio Trinitatis... duc 2 kr 20. Vom Requiem in Basilica... duc / kr 43 den 3. Vom Salve im Aduendt... duc / kr 34 den 1" - NŠAL, KAL Spisi, f. 287, fol. 2a (izdatki za obračunsko leto 1550/51).

³⁵ Vsake kvatre sta se peli dve maši zadušnici: ena za ustanovitelja in deželne kneze (Fürsten begeben), druga za /Janeza/ Slugo (Sluga begeben) - navedek kot v prejšnji opombi, fol. 3'-5. Pri Slugovi ustanovi gre bržkone za ustanovo Janeza Sluga, mestnega sodnika v Kranju - prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 59.

³⁶ "Ainem yetzlichem schuelmaister von dem besingen des seelambts yerlich /.../ raychen ain phundt phenning" - NŠAL, Zbirka listin, 1499 VI 22.

³⁷ J. Veider, n. d., str. 67 sl.; A. Rijavec, Glasbeno delo, n. d., str. 13 - 15.

³⁸ Na obveznosti šenklavške šole do cerkve sv. Petra sklepamo po analogiji s podatki iz mlajših virov. Seznam teh obveznosti je ohranjen za leto 1669 - NŠAL, KAL Spisi, f. 38/32 (Obligationes Ludirectoris Ecclesiae Cathedralis Labaci, quas habet per se vel succentorem peragere in Ecclesia S. Petri suburbii Labacensis).

³⁹ Posebnega učiteljevega pomočnika ali podučitelja (vndermayster) omenja (že) ustanovna listina beneficija sv. Rožnega venca v ljubljanskem špitalu z datumom 1. januar 1524 - NŠAL, KAL Spisi, f. 212/8. Prva znana imena šenklavških podučiteljev so iz zadnje četrtine 16. stoletja - glej J. Höfler, Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem, Ljubljana 1978, str. 8.

⁴⁰ Tako je bilo še v 17. in 18. stoletju do terezijansko-jožefinskih šolskih reform. Prim. J. Ciperle - A. Vovko, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Ljubljana 1987, str. 29.

⁴¹ J. Gruden, Šola pri sv. Nikolaju, n. d., str. 3 - 4.

⁴² Prim. A. Ožinger, Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi poznem srednjem veku (1365 - 1518), Kronika 23 (1975), str. 150 - 152; J. Janžekovič, Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju, Kronika 25 (1977), str. 169 sl.

⁴³ Prim. J. Gruden, Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije, Ljubljana 1908, str. 110; P. Simoniti, n. d., str. 113 - 114.

⁴⁴ P. Simoniti, n. d., str. 51 - 52, 59 sl., 120 - 122, 221 - 222.

⁴⁵ NŠAL, KAL Spisi, f. 38/33 (reverz učitelja Janeza Jurija Hintersingerja iz leta 1679). Prim. J. Gruden, Šola pri sv. Nikolaju, n. d., str. 9 - 11.

⁴⁶ Prim. G. Heiss, Notranjeavstrijske "deželne stanovske šole". Poskus njih uvrstitve v šolski in izobraževalni sistem 16. stoletja, Zgodovinski časopis 41 (1987), str. 589.

⁴⁷ V. Schmidt, Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju, Pedagoški tisk 6, Ljubljana 1952, str. 28 sl.; P. Simoniti, n. d., str. 114 - 118.

⁴⁸ Prim. J. Wallner, Notizen zur Schulgeschichte Laibachs vor der thesianischen Reform, Mittheilungen des Musealvereines für Krain VI (1893), str. 126.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Schule bei der Domkirche St. Nikolai in Ljubljana in den ersten hundert Jahren nach der Gründung des Bistums

Die Gründung des Ljubljanaer (Laibacher) Bistums im Jahre 1461 (1462) bedeutete für die Schule bei der Nikolaikirche in Ljubljana einen großen Wendepunkt. Die Erhebung der St. Nikolai-Kapelle zur Domkirche mit Sitz des Bischofs und des Kapitels mit Propst, Dechant und Domherren, brachte für die Schule neue Aufgaben vor allem im Bereich der Musik mit sich. Die Zahl der kirchlichen Ämter, an denen der Lehrer samt den Sängern und anderen Schülern der Domkirche teilnehmen mußten, stieg an, die Qualität des Singens mußte verbessert werden. Auf der anderen Seite wurden auf Bischof und Kapitel Pflichten und Aufgaben übertragen, die bis dahin der Pfarrer der St. Peterskirche gegenüber der Schule erfüllt hatte. Die Kompetenzen der Stadt änderten sich mit der Gründung des Bistums offensichtlich nicht.

Das Verhältnis der kirchlichen und städtischen Behörden zur St. Nikolai-Schule wird erst durch die Quellen aus der Amtszeit der Bischöfe Franz Kazianers (1536/37-1543), Urban Textors (1543-1558) und Peter Seebachs (1558/60-1568) beleuchtet. Eine beträchtliche Zahl der Angaben betrifft die Verteilung der Schulkosten. Man stellt fest, daß das Gebäude, in dem der Unterricht erteilt wurde, von den Bürgern errichtet und instandgehalten wurde. Außer dem Schulgeld, das von den Eltern entrichtet wurde (darüber liegen keine konkreten Angaben vor), standen dem Lehrer der St. Nikolai-Schule auch Verköstigung und Geld für die Teilnahme am Gottesdienst in der Domkirche zu. Während für die Verpflegung der Lehrer der Bischof durch seinen Pfleger in Ljubljana Sorge tragen sollte, zahlte das Kapitel zum Beispiel im Jahre 1550/51 dem Lehrer etwas über 10 Dukaten, und zwar für die Gesangleitung bei der Frühmesse und für die Mitwirkung bei der Liturgie in zwei anderen Stiftungen und beim Salve Regina in der Adventszeit. Für seine Verpflichtungen in den Stiftungen außerhalb des Amtsbereichs des Kapitels erhielt der Lehrer einen in der entsprechenden Stiftungsurkunde festgelegten Anteil.

Eine besondere Frage stellt das Präsentationsrecht für die Lehrer der St. Nikolai-Schule dar, das grundsätzlich der Bischof und zur Zeit seiner Sedisvakanz das Kapitel innehatte. Solange die Stadtbehörden mit der Bischofswahl einverstanden waren und darauf Einfluß nehmen konnten, kam es zu keinen größeren Streitigkeiten. Als sich jedoch mit dem Aufschwung des Protestantismus und der Radikalisierung der widerstreitenden religiösen Ansichten die Kluft zwischen dem Bischof und dem Kapitel einerseits und den städtischen Notabeln andererseits vertiefte, waren auch in Bezug auf die Schule Auseinandersetzungen zu erwarten. Von einem heftigen Streit zeugen zwei Briefe, die das Kapitel und die Stadt im Jahre 1559 an den Landesvizekommissar gerichtet haben. Unstimmigkeiten hinsichtlich der Frage, ob der Bischof den Bürgern den jeweiligen Lehrer zu präsentieren habe oder ob es ihm frei stehe, sie über seine Entscheidung in Kenntnis zu setzen, waren vor allem eine Folge der Abkühlung, zu der der von Bischof Textor gegen die Ljubljanaer Predikanten im Herbst 1547 eingeleitete Prozeß beigetragen hat. Der Brief des Kapitels aus dem Jahre 1559 ist noch von einem anderen Standpunkt her von Interesse. Aufgrund des Briefs (und mithilfe einiger neuerer Quellen) lassen sich nämlich die Namen der fünf Lehrer bei St. Nikolai seit der Mitte der vierziger bis Ende der fünfziger Jahre des 16. Jahrhunderts ermitteln. Unter ihnen befinden sich der spätere Dechant des Kapitels Balthasar Gurfelder und der Domherr Christoph Schkofitsch, der legitimierte Sohn des Ljubljanaer Generalvikars und Antireformators Nikolai Schkofitsch.

In den ersten hundert Jahren des Bestehens der Ljubljanaer Domschule stellen die dreißiger Jahre des 16. Jahrhunderts eine Zeitenwende dar. In diesem Jahrzehnt kommen Anzeichen einer Abneigung gegenüber den katholischen (Meß)Stiftungen deutlicher zum Vorschein - eine Folge der Ausweitung des Protestantismus unter den Bürgern. Das Musikleben und die sonstige Schultätigkeit wurden in den darauffolgenden Jahrzehnten durch entgegengesetzte religiöse und andere Interessen der Kirchen- und Stadtbehörden gelähmt. Obwohl das Ansehen der Schule stark gesunken war, ist es nicht nebensächlich, daß die Domschule, trotz Konkurrenz der Privatlehrer und der Landschaftsschule, ihre Tätigkeit fortsetzte.

Boris Golec

Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice

Stari dolenjski cerkveni središči Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice spadata v vrsto dveh ducatov kranjskih trgov, ki so nastali v srednjem veku in v prvih stoletjih novega veka, potem pa do moderne dobe kot trgi obstali ali zamrli. Dasi je bil proces nastajanja trgov večinoma zaključen v 14. stoletju, srečamo na Kranjskem več krajev prvič z naslovom trga šele v 16. in 17. stoletju. V večini primerov je šlo za utrjene podgrajske naselbine, ki sta jim trško ime prinesli fortifikacijska vloga in ambicioznost zemljiških gospodov, niso pa razvile ne srenje tržanov ne še tako omejene trške avtonomije. V 16. stoletju naletimo prvič na Turjak¹ in Kostel,² v drugi polovici 17. stoletja pa na belokranjske trge Vinico, Pusti Gradac³ in Pobrežje ob Kolpi.⁴ Razen Pustega Gradca pozna navedene trge tudi Valvasor, ki je hkrati edini znani vir za trga Prem in Gorenji Logatec.⁵ Druga skupina pozno izpričanih trgov je nastala malo pred letom 1600. Tedaj so zaradi pridobitve sejemskih pravic postale trgi nekatere večje vasi, ločene od sedeža zemljiškega gospoda, in sicer Cerknica, Šentvid pri Vipavi (današnji Podnanos) ter z nekoliko specifičnim položajem Vrhnika. Vsi trije kraji so uspeli kontinuirano ohranjati novo pridobljeni položaj in so kot trgi upoštevani tako pri Valvasorju⁶ kot tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744.⁷

Rake in Dolenjskih Toplic ne bi mogli uvrstiti ne v prvo ne v drugo skupino. Po legi sta veliko bliže trem trgov z nastankom okoli leta 1600 -

Cerknici, Šentvidu pri Vipavi in Vrhniki,⁸ saj nista bila ne prigrajski ne utrjeni naselji. Obenem je prva omemba trga Raka (1616) tudi kronološko blizu ostalim trem, tako Rako kot Dolenjske Toplice pa povezuje s prejšnjo skupino trgov zlasti motiv nastanka. Prednostnega pomena je bila namreč gospodarska in ne obrambna vloga obeh krajev, pri čemer je uveljavitev trškega statusa tako kot pri vseh ostalih trgih pogojevala volja zemljiškega gospoda. Vendar ju od obeh prej navedenih skupin loči temeljna razlika, da po sredi 18. stoletja o njuni trški preteklosti ni nikakršnih poročil. Prezrla sta ju tako zgodovinopisje kot domoznanska literatura, zato ju po pravici štejemo za "pozabljena trga." Poimenovanje je toliko bolj upravičeno, ker pri njiju ni šlo za bolj ali manj samovoljno, enkratno ali nekajkratno uporabo trškega atributa kot pri nekaterih prej naštetih Valvasorjevih trgih, ampak sta do terezijanske dobe uživala celo določeno stopnjo trške upravne avtonomije.

Ker so se Dolenjske Toplice v Valvasorjevem času šele začele uveljavljati, ne preseneča, da jih je kranjski polihistor opisal le kot toplice in farno vas.⁹ Presenetljivejša je njegova uvrstitev Rake med vasi,¹⁰ kar je morda posledica začasne oslabitve že tako šibke trške tradicije in uporabe naslova trg. Pri tem moramo opozoriti, da je Valvasor sicer "povzdignil" med trge celo obgrajski višinski Prem, podtaborsko vas Gorenji Logatec in glede na podobnost obzidanemu trgu ali mestu celo protiturški tabor Novi trg ali Tržič pod gradom Poljane,¹¹ prezrl pa je sosednji, še srednjeveški trg Stari trg ob Kolpi. Koliko se je pri tem oziral na vsečnost zemljiških gospodov in njihove ambicije, lahko samo ugibamo.

Kot bomo videli, sta bili raba trškega imena in toleriranje šibke samouprave trške skupnosti pri naših dveh trgih precej samovoljni in v pravnem oziru takorekoč "pollegalni". Šibko pravno podlago so imeli tudi Valvasorjevi trgi Pobrežje, Vinica, Gorenji Logatec in Prem, ki jih tako kot Rako in

¹ Peter Wolsegger, *Das Urbarium der Herrschaft Gotschee vom Jahre 1574*, v: MMVK IV (1891), str. 34.

² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar gospostva Kostel 1570, s.p.

³ Viniški urbar iz leta 1674 in urbar gospostva Krupa 1690 - 1699 navajata tržane Vinice, urbar gospostva Pusti Gradac 1690 - 1699 pa istoimenski trg (Dušan Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žužemberk* (15. - 18. stoletje), Viri za zgodovino Slovencev, Trinajsta knjiga, Ljubljana 1991, str. 470 - 475, 512 - 515, 542 - 545).

⁴ NŠALJ, ŽA Podzemelj, RMK 1675 - 1703, 15. 8. 1680 - ex opido Pobressie.

⁵ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212, 257; *Die Ehre XI*, str. 27, 38 - 40, 144 - 149, 216 - 217, 344 - 345, 639 - 641.

⁶ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212, 257; *Die Ehre XI*, str. 53 - 55, 422 - 423, 472 - 473.

⁷ Janez Dizma Florijančič pl. Grienfeld, *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*, Ljubljana 1744, faksimile: *Monumenta Slovenica VI*, Ljubljana 1995 (odslej J. D. Florijančič, *Deželopisna karta*), s.p.

⁸ O nastanku trgov Cerknica, Šentvid in Vrhnika gl. opombe 48, 49 in 104.

⁹ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 227 - 228.

¹⁰ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 179; *Die Ehre XI*, str. 20.

¹¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 449 - 450.

Dolenjske Toplice zaman iščemo med trgi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744. J. D. Florijančič je imel pri topografskih oznakah strožja merila kot Valvasor, tako da ima njegov zemljevid pravzaprav že poluradni značaj.¹² Navzlic nepriznanju sta topliški in raški trg prav v tem času doživela svoj zenit in konec, povezan s terezijanskimi upravnimi reformami, v katerih za trge "sui generis" preprosto ni bilo več prostora.

Glede na preživetje naslovov obeh trgov v terezijanski čas se upravičeno čudimo, kako zlahka ju je zgodovina prezrla. Vsekakor ne bi potonila povsem v pozabo, ko bi se ju dotaknil Valvasor ali kateri mlajših opisovalcev dežele in krajev. Zaradi svoje pozabljenosti vendarle nista bila nič manj pomembna od marsikaterega uradno priznanega in nepriznanega trga, ampak v nekaterih pogledih prej nasprotno. Tako je zgodovinska pozaba slejkoprej posledica nesistematičnega raziskovanja krajevne zgodovine. Kot taka zato ne more v ničemer prejudicirati dejanske vloge, ki sta jo imela obravnavana trga v 17. in 18. stoletju.

TRG RAKA PRI KRŠKEM

S svojo vzvišeno in zavarovano lego (267 m n.m.) nad Krškim poljem in Krakovskim gozdom je Raka zgodaj postala pomembno lokalno središče, na kar opozarja sosednji toponim Gradišče. Kraj (*Arch*) se prvič omenja že leta 1161, bližnji grad Raka (*castrum Arch*) 1249 in cerkev sv. Lovrenca leta 1320,¹³ potem ko se je pri njej po vsej verjetnosti že v začetku 14. stoletja razvil vikariat.¹⁴ V cerkvenem oziru se je raška župnija razvila iz pražupnije Bela Cerkev, s katero je bila leta 1454 inkorporirana stiškemu cistercijanskemu samostanu in ostala last samostana do njegove razpustitve.¹⁵ Kraj je navzlic razmeroma zaščiteni legi doživljal burne čase v obdobju turških vpadov, zlasti v drugi polovici 15. stoletja, zato je zanimivo, da se cerkev sv. Lovrenca ne po zunanjih znakih ne v spominu ni ohranila kot taborska.¹⁶

Karl's Texas Post
Letter

R. *Melissa Mathebs. from mine*
Jackson Snoburn Antone. 2 " 30.—

R. *then Morgan Joffrey* .. 5 " —.—

P.R. & C. *Kalbflyl Jackson & Joff.* 3 " 20.—

R. *Nigbee before men old Lie.*
nupt Augst Post South. .. 1 " 40.—

R. *Thomas Digher* 1 " 40.—

R. *Gault Ovington* 1 " 40.—

Lath. 26 " 90 "

*Trg Raka (Markh Arch) v registru kontribucije
kostanjeviškega gospostva za leto 1667.*

Glede fevdalne pripadnosti je presenetljiva ločenost Rake in istoimenskega gradu v času, ko se je kraj ponašal z naslovom trga. Prvotno je vsaj določen del vasi pripadal raškemu gradu oziroma graščini.¹⁷ Ta posest se je pozneje izgubila, tako da graščina Raka (*Guth Arch*) po terezijanskem katastru sredi 18. stoletja v samem kraju ni premogla podložniške posesti.¹⁸ Šele po letu 1770 je z nakupom pridobila deset hub in pol, ki so dotlej spadale v imenje samostana dominikank v Studenicah.¹⁹ Tako kot dominikanke je moral priti na Raki že zgodaj do hubne posesti tudi stiški cistercijski samostan, natančneje rečeno njegov dvorec Bajnof, ki mu je sredi 17. stoletja pripadalo v kraju sedem hub.²⁰ V poznem srednjem veku je del podložnikov pridobilo gospostvo Kostanjevica, ki je od vseh zemljiških gospodov dajalo širšemu območju

¹² Na Dolenjskem ima J. D. Florijančič (Deželopisna karta) samo sedem trgov, in sicer poleg tradicionalnih petih (Litija, Radeče, Mokronog, Ribnica in Žužemberk) še Kostel in Turjak, t.j. nananko tiste, ki jih pozna šematizem vojvodine Kranjske leta 1795 (Schematismus für das Herzogthum Krain 1795, Laibach s.a., str. 187). Enaka ugotovitev velja za Notranjsko s šestimi trgi (Vrhnika, Planina, Cerknica, Postojna, Šentvid pri Vipavi in Vipava), medtem ko na Gorenjskem od štirih Florijančičevih trgov (Bela Peč, Trzič, Železniki in Vače) leta 1795 pogrēšamo Železnike (istotam, str. 188).

13 Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975, str. 502 (odslei M. Kos, GHTS).

¹⁴ Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136 - 1784*, Novo mesto 1995, str. 825 (odslej J. Mlinarič, *Stiška opatija*).

15 Prim. J. Mlinarič, Stiška opatija, str. 223 - 224, 233.

¹⁶ Omembo labora pogrešamo že pri Valvasorju (J. W.

Valvasor, Die Ehre VIII, str. 718 - 719). - Prim. Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturskih taborov, Ljubljana 1975, karta za str. 164.

17 Po avstrijski fevdni knjigi 1470 - 1478 (Niederösterreichisches Landesarchiv Wien, Bs. 17/5, fol. 93 v, po prepisu B. Olorepca) so imeli brate Florijan, Jurij in Friderik Raški tu (zu Arch) v fevdno stolp, dva dvorca oziroma hiši (hof) ter dva oštala (hofstat), od tega enega pri pokopališču sredi vasi.

18 ARS, TK RDA, N 120; TK BT, N 120.

19 ARS, TK RDA, N 120; TK D1, N 120.
ARS, TK RDA, L 16 (samostan Studenice), No. 9, 23. 9.
1756. - Istotam, N 120 (graščina Raka), No. 23, 23. 9.
1756, 2. 12. 1749. - Žal se iz predtorezijske dobe niso
ohranili ne urbarji graščine Raka in ne samostana
dominikank v Studenich.

20 ARS, Sam. A. I Slična, fasc. 5, register davkov in kontribucije podložnikov samostana Slična 1643 - 1649, s.p. (Arch).

Rake vse do konca fevdalne dobe najmočnejši pečat. Medtem ko v kostanjeviškem urbarju okoli leta 1350 kraj Rako še pogrešamo,²¹ navaja urbar deželnoknežjih posesti iz leta 1438 - 1439 v okviru gospostva Kostanjevica poseben urad Raka z 9 hubami, kosezi in biričevo hubo.²² V tem času je urad nedvomno že spadal pod kostanjeviško deželsko sodišče,²³ katerega obseg poznamo iz druge polovice 16. stoletja.²⁴ Gospostvo Kostanjevica je bilo tako tudi pobudnik in zaščitnik patrimonialnega trga Raka, nastalega okoli leta 1600. Ko je prešlo gospostvo leta 1616 iz deželnoknežjih v svetne roke in leta 1667 v last kostanjeviške cisterce, so novi gospodarji samo sprejeli obstoj raškega trga kot izvršeno dejstvo.²⁵

Pojav raškega trga v virih

Raka vsekakor še ni bila trg po priročnih urbarjih gospostva Kostanjevica v letih 1564²⁶ in 1566,²⁷ in tudi ne po reformiranem urbarju gospostva Kostanjevica iz leta 1575²⁸ ter mlajšem urbarju leta 1588,²⁹ kjer se v atributu ne razlikuje od drugih vaških naselij. Če ji trškega naslova niso priznali deželnoknežji komisariji kot sestavljalci mlajših dveh urbarjev, sicer ni povsem izključeno, da ga ne bi že v tem času ali celo še izza srednjega veka pospeševali posamezni zastavni imetniki kostanjeviškega gospostva. Glede na znana nasprotja med njimi in kostanjeviškim mestom, sredi katerega so imeli upravni sedež gospostva, bi bila tiha podelitev naslova trg podložnikom na Raki precej verjetna kot sredstvo zoper Kosta-

njevičane. Toda tudi če je bilo tako, naslavljanje Rake s trgov ni imelo navzven nikakršne veljave, kar se odraža v uradnih zapisih o Raki kot vasi.³⁰

Drugače kot pri Turjaku ali Kostelu bi mogli za Rako le stežka sklepati, da se je trg izoblikoval še v poznem srednjem veku in nato v mlajših zapisih nenadoma švignil na plano. Ne le da je pri Turjaku neposredno izpričan vzrok za večstoletno odsotnost dejansko obstoječega trga v urbarjih³¹ in je taisti razlog mogoč tudi pri Kostelu,³² ampak sta imela oba navedena trga poleg tega svojstven nasebinski razvoj podgrajske trdnjave oziroma prigrajskega naselja, kar pri Raki v celoti pogrešamo. Vas Raka je bila do domačega istoimenskega gradu v povsem drugačnem razmerju kot Kostel in Turjak, in sicer tako urbanistično - vas in graščina ne predstavljata organske celote -, kot tudi glede podločnosti svojega prebivalstva različnim zemljiškim gospodom, pri čemer prav domača raška graščina ni imela tu niti enega samega podložnika.

Odsotnost naslova trg in sploh vsakršnih indicij trškega življenja v gosposčinskih urbarjih iz druge polovice 16. stoletja nedvoumno priča, da Raka v očeh deželnoknežje uprave tedaj še ni bila trg. Sočasni kostelski urbar iz leta 1570 nasprotno v Kostelu izrecno omenja trg,³³ četudi njegovim prebivalcem ne nalaga urbarialnih obveznosti, tako kot jih za trg Turjak pogrešamo v turjaških urbarjih. V primeru, ko bi se Raka kot trg uveljavila že kakšno stoletje prej, bi imeli njeni uglednejši prebivalci podobno kot turjaški tržani³⁴ pravico

²¹ ARS, Zbirka urbarjev, 17 u, urbar gospostva Kostanjevica ca. 1350.

²² ARS, Vic. A., šk. 101, popis dohodkov deželnoknežje posesti 1438 - 1439, naslovljen kot: Urbar gospostva Kamnik-Stari grad 1439, vrnjen iz Deželnega arhiva v Innsbrucku, stara signatura Urb. 275/1, fol. 7 - 8'.

²³ Urbar navaja za kostanjeviškima uradoma Raka in Vivodina posebej sodišče Kostanjevica - "Judicium in Landstrost" (fol. 11 - 11'), za njim pa urbarski del same Kostanjevice (fol. 12 - 14), ki skupaj sestavljajo celoto, ni pa podan teritorialni obseg sodišča.

²⁴ Prim. Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Ableitung. Die Landgerichtskarte. 4. Teil Kärnten, Krain, Görz und Istrien, Wien 1914, str. 474 - 475. - Prim. Jože Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625, Kostanjevica na Krki 1970, str. 6 - 7 (odslej J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo).

²⁵ O lastnikih gospostva Kostanjevica prim. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 233.

²⁶ ARS, Vic. A., šk. 90, I/52, lit. L XV-6, urbar gospostva Kostanjevica 1564, s.p. (Arch).

²⁷ ARS, Vic. A., šk. 90, I/52, lit. L XV-9, urbar gospostva Kostanjevica 1566, s.p. (Arch).

²⁸ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospostva Kostanjevica 1575, s.p. (Arch).

²⁹ PAM, Gospostvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospostva Kostanjevica 1588, fol. 61-64.

³⁰ V zvezi s prenosom gospostva Kostanjevica z zastavnega imelnika Kirchpucherja na Poppendorfa sta denimo leta 1567 v dopisu deželnega kneza graški dvorni komori omenjena Kirchpucherjeva hišica in klet "zu Arch" (StLA, I.Ö. HK-Rep. 1567, fol. 128 - 129, 22. 7. 1567).

³¹ Trg Turjak pogrešamo v vseh urbarjih turjaške grofije, začeniši z najstarejšim ohranjenim iz leta 1464 (HHSIA, AAu, C-55-1) do najmlajših s konca 18. stoletja (C-55-Fach 1, 2, 3, 4, No. 28 - 76). Šele v napovedni tabeli za terezijanski kataster (ARS, TK BT, N 121, III/No. 80, 24. 2. 1750) je zabeležen tudi trg Turjak (Markht Auerperg). V pripisu k izvlečku iz urbarja (ARS, TK RDA, N 120, No. 48, 17. 10. 1754) je naveden s 16 kajžami in pripombo, da "li, v urbarju nepopisani kajžarji od nekdanj ne plačujejo nobenih deželnoknežjih in gosposčinskih dajatev, ampak je vsa njihova obveznost nošenje pisem, straženje rekrutov in delinkventov ter druga podobna opravila", s čimer je pojasnjen tudi razlog odsotnosti trga v starejših urbarjih.

³² Trga Kostel ni med urbarialnimi naselji najstarejših ohranjenih urbarjev gospostva Kostel iz let 1494 (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, s.p.), 1570 (istolam, lit. G XVI-3, s.p.) in 1603 (ARS, Vic. A., šk. 75, I/43, lit. C II-1, s.p.). Na ostale v trgu naletimo le med pravnimi in drugimi določili, in sicer prvič v urbarju leta 1570 (von den Hofstetten im Märkthl, Wacht im Märkthl).

³³ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar gospostva Kostel 1570, s.p.

³⁴ Tržani Turjaka so navedeni leta 1574 med prisledniki krvnega sodišča v Kočevju (Peter Wolsegger, Das Urba-

sodelovati kot prisledniki na procesih krvnih sodišč domačega-kostanjeviškega in sosednjih deželskih sodišč, pa tega v obdobju 1570 - 1580 ne spričuje noben reformirani urbar okoliških deželnoknežjih gospodstev.³⁵ Zgovoren je že podatek, da Račani niso sodelovali niti na "krvavih rihtah" domačega deželskega sodišča v Kostanjevici, kjer so prisledništvo sestavljali člani mestnih svetov (*Ratsfreunde*) Kostanjevice, Novega mesta in Krškega.³⁶ Prebivalcev Rake, v urbarju pojmovanih kot navadnih podložnikov, deželnoknežji uradniki in zastavni imetniki gospodstva vsekakor niso imeli za vredne časti "meščanskih" prislednikov, ampak so jih s pritegnitvijo Novomeščanov in Krčanov preprosto preskočili.

V določeni meri je imela Raka znotraj kostanjeviškega gospodstva in njegovega deželskega sodišča vendarle že tedaj nekoliko poseben položaj. Ni naključje, da je v reformacijskem urbarju kot prva navedena med štirimi kraji kostanjeviškega deželskega sodišča, v katerih je gospodstvo pobiralo stojnino od kramarjev na cerkvenih prošenjih (*gemaine Khirchweichen*).³⁷ Do leta 1575 zastavni imetnik tudi nikjer v deželskem sodišču, razen na Raki, ni dajal krčmarjem v prodajo dvornega vina.³⁸ Med podružnicami (*Zuemeüten*) mitnice v Kostanjevici je bržčas prav zaradi donosnosti na prvem mestu navedena mitnica na Raki, za njo pa mitnici v Orehovici in na Dobravi.³⁹ Pri objezdi

gospodstva leta 1616, kjer je prvič naveden tudi trg Raka, je bilo denimo ugotovljeno, da prinaša mitnica na Dobravi na leto samo 10 goldinarjev, mitnica na Raki 30, najpomembnejša v Kostanjevici pa 116 goldinarjev in 40 krajcarjev.⁴⁰

Znotraj kostanjeviške posesti je Raka najpogostejše v 16. stoletju izstopala predvsem po svoji netipično vaški posestni strukturi. V primerjavi z drugimi urbarialnimi posestvi sta bila leta 1588 zelo visoka daleža kajž (12 ali 70,6%) in oštator (4 ali 23,5%), v vasi je bila ena sama polovična huba, medtem ko je bil delež drobne posesti (kajž in oštator) drugje bistveno manjši ali sploh odsoten.⁴¹ S 17 posestnimi enotami je Raka izstopala kot največje kostanjeviško urbarialno naselje in hkrati z edino polovično hubo najmanj kmečko, pri čemer moramo upoštevati, da je večji del hubne posesti pripadal drugim zemljiškim gospodom: samostanom Stična in Studenice ter domači župniji. Če so štirje, po izvoru starejši oštati, tipična značilnost farnega naselja, smemo nasprotno predvideti kot čas nastanka kajž šele 15. in 16. stoletje, ko so kajžarji popestrili tudi fiziognomijo Dolge Rake in Dobrave.

Trg Rako zasledimo prvič leta 1616 ob prodaji deželnoknežjega gospodstva Kostanjevica v zasebne roke, potem ko sta umrla dolgoletna zastavna imetnika Aleks Moscon in njegov sin Janez Franc. Prav v njunem času je očitno prišlo do tistih kvalitativnih sprememb, ki so farnemu kraju prinesle trški naslov. Med komisijsko objezdo gospodstva je bila v naselju Raka glede na urbarje ugotovljena potreba po minimalnem popravku, pri čemer je pomenljivo, da Raka med drugimi kraji izstopa z naslovom trga (*Marckht Arch*).⁴² Upošteva se poznejšo kontinuiteto poimenovanja trg, le-to ni bilo naključno niti poljubno določeno s strani objezdnih komisarjev, ampak mu je slejkoprej botrovalo dejstvo, da je tedaj na Raki prvič izpričan sodnik (*des Hannsen Resman Richters zu Arch*).⁴³ Vsebinske sodniške funkcije zaradi skoposti podat-

rium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574, v: MMVK IV (1891), str. 34).

³⁵ V Krškem je lastnik gospodstva klical k sodnim obravnavam krvnega sodišča celoten krški mestni svet in nekaj svétnikov iz okoliških neimenovanih krajev, t.j. mest in trgov (ARS, TK RDA, N 141, No. 29, urbar gospodstva Krško 1575, s.p., Fürderung des Malefiz Recht). Pri gospodstvu Rekštanj so sestavljali prisledništvo kar nekateri župani ali druge osebe iz okoliških krajev, prav tako brez poimenske navedbe (ARS, Zbirka urbarjev, I 42u, reformirani urbar gospodstva Rekštanj 1575, s.p., Das Pann oder Malefiz Recht). V Metliki je cesarski krvni sodnik sodil skupaj s prisledniki iz mesta, iz Črnomlja, Novega mesta in trga Žužemberk (Dušan Kos, Urbarji za Belo krajino in Žužemberk, Ljubljana 1991, str. 419 - 420). Meščane Črnomlja so poleg meščanov Kočevja ter tržanov iz Starega trga v Poljanah in Žužemberka vabili za prislednike tudi v Poljane ob Kolpi (istotam, str. 295).

³⁶ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospodstva Kostanjevica 1575, s.p. (Fürderung des Malefiz Rechten); PAM, Gospodstvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospodstva Kostanjevica 1588, fol. 135.

³⁷ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospodstva Kostanjevica 1575, s.p. (Stanndtgelt in Khirchtagen); PAM, Gospodstvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospodstva Kostanjevica 1588, fol. 135'. - Prim. J. Mlinarič, Kostanjeviško gospodstvo, str. 71.

³⁸ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospodstva Kostanjevica 1575, s.p. (Tafferenrecht); PAM, Gospodstvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospodstva Kostanjevica 1588, fol. 136. - Prim. J. Mlinarič, Kostanjeviško gospodstvo, str. 68.

³⁹ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospodstva Kostanjevica 1575, s.p. (Meüt); PAM, Gospodstvo Kosta-

njevica na Krki, knj. 1, urbar gospodstva Kostanjevica 1588, fol. 131. - J. Mlinarič ponuja za lokacijo "zu der Auen" (Dobrava blizu Dobruške vasi) še eno možnost, in sicer Loko, svet med potokoma Radulja in Martinjek, nedaleč od prvega kraja (J. Mlinarič, Kostanjeviško gospodstvo, str. 68 - 69).

⁴⁰ StLA, I.Ö. HK-Sach, Pfandherrschaften, K 84/30, pag. 15.

⁴¹ Za Rako je bilo posestno najbolj heterogeno urbarialno naselje Dolga Raka z 11 kajžami, 7 celimi in 7 polovičnimi hubami, močno kajžarska še Dobrava s 6 celimi hubami in 6 kajžami, medtem ko drugje kajž skorajda ni bilo, oštati (2) pa srečamo le v vasi Koren. - Prim. Mlinarič, Kostanjeviško gospodstvo, str. 16 - 17.

⁴² StLA, I.Ö. HK-Sach, Pfandherrschaften, K 84/30, pag. 36. - Z enakim datumom 4. 10. 1616 je sprememba vnesena tudi v reformirani urbar iz leta 1575 (ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospodstva Kostanjevica 1575, s.p. (Verbesserungen etc.).

⁴³ StLA, I.Ö. HK-Sach, Pfandherrschaften, K 84/30, pag. 23.

kov ni ugotovljiva, vsekakor pa je Resmanovo ime glede na urbar iz leta 1588 novo. V tem in predhodnem reformiranem urbarju iz 1575 ni na Raki ne njegovega priimka ne indicev, ki bi že tedaj kazali na obstoj sodniške službe.⁴⁴ Resman je bil leta 1616 med tistimi petimi Račani, ki so prosili za podelitev kupnega prava.⁴⁵ Tako kot drugod v gospostvu je bila torej posest raških kajzarjev in oštatarjev podeljena po zakupnem pravu, prav prošnje za prevedbo v kupno pravo, zabeležene samo pri Račanih, pa pričajo o njihovi imovitosti in želji po razlikovanju od navadnih podložnikov.

Oblikovanja raške "rihtarije" in uporabe trškega naslova ne smemo postavljati dosti v čas pred letom 1600 ali sploh šele v začetek 17. stoletja. Časovni okvir njunega priznanega nastanka predstavljajo slaba tri desetletja med zadnjo urbarialno reformacijo leta 1588, ko trga še ni, in komisijskim ogledom leta 1616, ko deželnoknežja komisarja govorita o njem kot povsem samoumevnem dejstvu. Natančnejših podatkov za vmesni čas ni zaslediti ne v dokumentih kostanjeviškega gospostva ne pri notranjeavstrijski dvorni komori, kjer bi jih najprej pričakovali.⁴⁶ Nadalje priča odsotnost Rake v privilegijskem protokolu notranjeavstrijske vlade,⁴⁷ da trg ni nastal kot posledica deželno-knežje podelitve kakšne sejemске pravice, kot se je v istem času, malo pred letom 1600, zgodilo s Cerknico⁴⁸ in vipavskim Šentvidom,⁴⁹ nakar sta

oba kraja kontinuirano izpričana kot trga.

Trg Raka je pridobil svoj naslov na precej manj formalen način in z interno omejeno veljavnostjo. Vsekakor sta bila potrebna dva dejavnika: volja zastavnega imetnika kostanjeviškega gospostva in konsenz graške dvorne komore. Novo realnost je sprejela tudi cerkvena oblast, t.j. raški župnik in stiški samostan, ki pri uveljavitvi trškega statusa morda nista igrala povsem pasivne vloge. Odločilno besedo je imelo seveda gospostvo Kostanjevica, ki je moglo edino ponuditi tudi zadostno pravno podlago, saj je Raka spadala pod kostanjeviško deželsko sodišče.

Pomembna je ugotovitev, da je Raka po prvi omembi trga leta 1616 kontinuirano dokumentirana kot trško naselje tako v svetnih kot v cerkvenih virih, čeprav je v posameznih časovnih obdobjih in različnih vrstah dokumentov zaznati kvantitativne razlike, kdaj in kje nastopa Raka le z lastnim imenom oziroma s trškim atributom.

Posestna struktura Rake

Urbarji gospostva Kostanjevica od druge polovice 16. stoletja naprej kažejo na Raki urbarialno posest, kakršna je bila značilna za farne vasi.⁵⁰ Po reformiranem urbarju iz leta 1575 je imelo gospostvo v kraju opuščeno polovično hubo, 17 posestnikov rovtov, od katerih so nekateri obdelovali še dodatna zemljišča, nadalje dva oštatarja, enega posestnika hišice in klet gospostva Svibno.⁵¹ Po urbarju leta 1588 je bilo stanje že precej drugačno: na pusti polovični hubi je živel zet prejšnjega hasnovalca in imel obenem tudi hišo in vrt, v vasi pa je bilo poleg svibenske kleti 12 kajž in 5 oštator.⁵² Skupno število Kostanjevici podložnih hiš torej ni znašalo več kot 18, pri čemer so se imena posestnikov znatno razlikovala od imen izpred 13 let (1575), saj med njimi ne srečamo niti tretjine (5 ali 6) nekdanjih priimkov. Identični sta samo dve imeni, v dveh primerih je ostal na posesti isti priimek, v enem primeru so kot posestniki navedeni dediči prejšnjega hasnovalca, obrtniška oznaka ali priimek Tomaža Schusterja pa se je morda prenesel na katerega od obeh Schusterjev iz leta 1588. Pri dveh oštatih sta zabeleženi imeni prejšnjih lastnikov, znani iz leta 1575, medtem ko je pri enem razvidno, da je bil prvič obdavčen šele leta 1586. Gospodar slednjega je bil mlajši človek,

⁴⁴ Morda je v 16. stoletju določen čas obstajal na Raki urad gosposčinskega pomožnega pisarja. V urbarju leta 1575 je namreč izpričan pisarjev sin Simon (Simon des Schreibers Sun), ki pa nosi leta 1588 že priimek Šrajbarčič (Simon Schreibarzitsch).

⁴⁵ Sodnik je prosil za kupno pravo hube v Viseli, zaselku južno od Rake (danes del vasi Cirje), en posestnik za hišo in kočo, eden za hišico in kočo, eden za hlev in zadnji za hlev ter dve kleti (StLA, I.Ö. HK-Sach, Pfandherrschaften, K 84/30, pag. 23).

⁴⁶ StLA, I.Ö. HK, Repertorien 1566 - 1616; HK-Sach, Pfandherrschaften, K 84/19-30, Herrschaft Landstraß.

⁴⁷ Protokol je objavil Reiner Puschnig, Gnaden und Rechte, das steirische Siegelbuch, ein Privilegienprotokoll der Innerösterreichischen Regierung 1592 - 1619, Graz 1984.

⁴⁸ Cerkničani so pri nadvojvodi Ferdinandu leta 1597 izprosili sobotni tedenski sejem in letno proščenje za dan 9. september (ARS, Vic. A., šk. 297, I/150, lit. Z XI, s.d., 11. 4. 1597). Pred tem Cerknica ni nikoli omenjena kot trg, ampak kot vas ali le z lastnim imenom. S pridobitvijo sejemskih pravic je "de facto" postala trg, saj se že leta 1599 omenjajo trije tržani (ARS, Vic. A., šk. 261, I/135, lit. R XV-16, 24. 3. 1599).

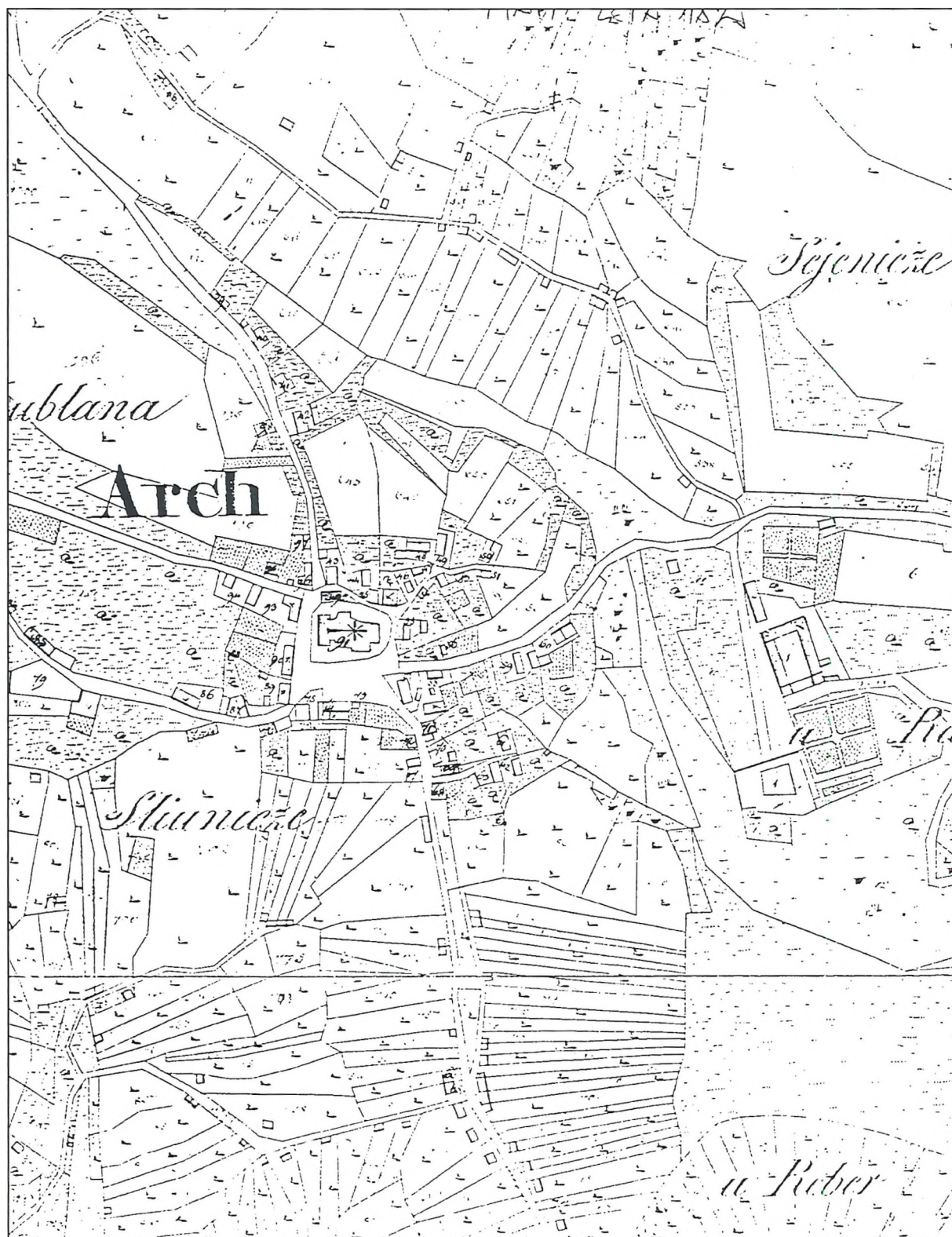
⁴⁹ Nadvojvoda Ferdinand je soseski in komunu Šentvid leta 1598 podelil pravico do tedenskega sejma ob sredah. Iz privilegija tudi izvemo, da so Šentvidčani svoj kraj (Flegkhen) precej "dvignili in oskrbeli z zidovjem" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, 26. 12. 1598). O trgu Šentvid (*vnnser Markht zu St. Veith*), kar je prva omemba kraja kot trga, so v poročilu zoper privilegij čez dve leti pisali nadvojvodi "Iržani in prebivalci Šentvida" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, s.d. predstavljeno 27. 1. 1600). Šest let pozneje je bil trg že splošno priznано dejstvo, saj ga srečamo leta 1606 v po-

pisu posesti kartuzijskega samostana Bistra (ARS, Zbirka urbarjev, I/2u, urbar samostana Bistra 1659, fol. 79^r, 10. 6. 1606).

⁵⁰ Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950, str. 34.

⁵¹ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospostva Kostanjevica 1575, s.p. (Arch).

⁵² PAM, Gospostvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospostva Kostanjevica 1588, fol. 61 - 64.

Raka po franciscejski katastrski mapi leta 1825.

doma od Sv. Primoža pri Studencu, tako kot poznamo tudi izvor imetnika zadnjega popisane oštata - Krenpergerja iz Radeč (*Crenperger zu Ratschach*). Za Rako je bila torej v zadnji četrtini 16. stoletja značilno hitro prehajanje posesti iz rok v roke.

Predvsem mlajši urbar iz leta 1588 je dragocen vir za ugotavljanje poklicne strukture hišnih gospodarjev. Ločeno od priimka sta nosila obrtniško oznako po en mlinar in krojač, dva kajžarja sta zabeležena s kognomnom Schuester, eden se je pisal Šrajbarčič,⁵³ zasledimo pa tudi obrtniški oznaki Schuesster in Schneider.

Večina podložnikov, t.j. domala vsa hubna posest vasi Raka, je v urbarjih dokumentirana precej pozneje kot podložniki kostanjeviškega gospostva. Staro kmečko jedro vasi, po izvoru starejše od oštatorov okoli farne cerkve, je bilo razdeljeno med stiški dvorec Bajnof in studeniške dominikanke. Pred terezijansko dobo imamo dokumentirano samo posest Bajnofa, katerega najstarejši urbar zajema šele čas med 1643 in 1649.⁵⁴ Dobršen del drobne posesti je bil podložen tudi domači župniji z najzgodnejšim ohranjenim urbarskim popisom iz leta 1662.⁵⁵ S pritegnitvijo tretjega vira, registra kontribucije gospostva Kostanjevica za leto 1667,⁵⁶ moremo sestaviti dokaj popoln pregled podložniške in hišne posesti na Raki za 18-letni razpon 1649 - 1667, neupoštevaje deset hub samostana Studenice.

Stiški register davkov in kontribucije za Bajnof navaja sredi 17. stoletja (1643 - 1649) na Raki (*Arch*) osem podložnih posesti, t.j. šest celih hub in dve polovični, skupaj sedem hub. Njihovi gospodarji se po obveznostih niso razlikovali od kmetov drugod, le da srečamo tu dva "gospoda" (*Herr*) - župnika Andreja Salomica z eno hubo in Ivana Resmana z dvema. Župnijski urbar popisuje leta 1662 brez navedbe kraja skupino oštatarjev (*Hoffstötter*), ki jih s pomočjo krstne matice⁵⁷ prepoznamo kot Račane. Štirje so posedovali oštata z vrtom, dva hišo z vrtom, trije kajžarji (*Vntersassen*) pa so šele tisto leto postavili na župnikovi njivi oštate, ki so specifikirani kot novozgrajena hiša, oštata z vrtom in mežnaričina hiša z vrtom. Župnija sv. Lovrenca na Raki je imela tako v samem kraju 9 podložnih oštatorov.⁵⁸ Približno dve tretjini raških oštatorov sta v istem času pripadali

kostanjeviškemu gospostvu in bili v njegovem kontribucijskem registru za leto 1667 vodeni kot "oštatarji trga Raka" (*Markh Arch Hofstetter*). Kvantitativno ni bilo bistvenih razlik s stanjem po osemdeset let starejšem urbarju iz leta 1588. Tako kot prej sta poleg oštatorov popisana klet gospostva Svibno in edina polovična huba, število oštatorov se je sicer zvišalo na 24, od tega je bil eden v Vinjem vrhu, a jih je posedovalo le 16 gospodarjev, ker so imeli nekateri po dva ali tri. Trije oštati so bili v rokah posestnika polovične hube, gospodar z dvema oštatom je imel tudi mlin, medtem ko je bil Moškonov oštata darovan župnijski cerkvi. Raka se je po strukturi podložne posesti jasno razlikovala od okoliških vasi, kjer so sicer popisani gostači (*Inwohneren*), ne pa oštati, ki jih srečamo le v trgu.⁵⁹ Glede na gospodarje je bilo na Raki 16 Kostanjevici podložnih domov, 8 bajnofških in 9 župnijskih, kar pomeni 33 hiš, kajž in hišic. Poleg teh je vsaj deset gospodarjev živelo na desetih studeniških hubah, kolikor le-te že tedaj niso bile razdeljene tako kot leta 1749, ko je bilo na njih 18 gospodarjev, ob teh pa še trije kajžarji.⁶⁰

Že različna naslovitev Rake v treh navedenih urbarskih virih iz srede 17. stoletja priča, da je bilo zaščitnik trškega naslova kraja kostanjeviško gospostvo, od leta 1667 v rokah tamkajšnjih cistercijanov. S tem letom se je začelo za Rako obdobje popolne pripadnosti cerkvenim ustanovam, saj so si jo delili domača župnija, inkorporirana stiškem samostanu, obe dolenski cisterci - samostana Stična in Kostanjevica ter studeniške dominikanke.

V poseljenosti tudi naslednjih sto let ni prišlo do bistvenih premikov. Kontinuirano spremlja posestno stanje kostanjeviški gosposkiški urbar 1698 - 1730, ki beleži ob svojem nastanku v kraju (*Markht Arch*) poleg polovične hube še vedno 24 oštatorov in 23 različnih gospodarjev. Dva posestnika sta premogla le njivo oziroma travnik, iz dveh oštatorov je nastala gosposkiška klet, svibenska klet je medtem prav tako pripadla gospostvu, en oštata je postal mežnarija, leta 1697 pa se je domovom na Raki pridružila novozgrajena hiša. Neupoštevaje en pust oštata in tistega, ki je ležal v Kostanjevici in bil izročen tamkajšnjemu mestu, tudi leta 1698 ni bilo na Raki več kot 16 kostanjeviških podložnih hiš. Toda drugače kot v drugi polovici 16. stoletja je za prva desetletja 18. stoletja značilna precej večja stabilnost posestnikov. V drugem desetletju 18. stoletja so opustili trije oštati, od katerih je bil v času istega urbarja obnovljen le eden, dve od 23 posesti sta prišli v tuje roke in štiri s staršev na

⁵³ Po starejšem urbarju iz leta 1575 je bil taisti Simon Šrajbarčič, prav tako kot neki Blaž, označen še kot Šrajbarjev ali pisarjev sin (*des Schreibers Sun*).

⁵⁴ ARS, Sam. A. I Stična, fasc. 5, register davkov in kontribucije podložnikov samostana Stična 1643 - 1649, s.p.

⁵⁵ ARS, Sam. A. I Stična, knj. 17, glavni urbar župnij in njihov imen, inkorporiranih samostanu Stična 1662, s.p.

⁵⁶ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 11, register kontribucije gospostva Kostanjevica 1667, s.p.

⁵⁷ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1651 - 1670.

⁵⁸ ARS, Sam. A. I Stična, knj. 17, glavni urbar župnij in njihov imen, inkorporiranih samostanu Stična 1662, s.p.

⁵⁹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 11, register kontribucije gospostva Kostanjevica 1667, s.p.

⁶⁰ ARS, TK RDA, L 16, No. 9, 23. 9. 1756. - Istolam, N 120, No. 23, 23. 9. 1756, 2. 12. 1749.

sinove.⁶¹ Naslednja tri desetletja in pol so se priimki kostanjeviških podložnikov na Raki spet močno spremenili, saj so se do leta 1755 pri tedaj 14 gospodarjih ohranili samo štirje.⁶²

Zelo podobno naseljitveno stanje kot v letih 1662 - 1667, ko je bilo na Raki podložnih Kostanjevici, Bajnofu in župniji približno 33 domov, lahko ugotovimo tudi v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja. Župniji je pripadalo 12 oštator in 13 gospodarjev, ker je imel eden le hlev in vrt,⁶³ gospostvu Kostanjevica pusta polovična huba in 14 oštatarjev z 19 oštati,⁶⁴ stiškemu Bajnofu pa na sedmih hubah 11 gospodarjev, skupaj okoli 37 stanovanskih zgradb. Medtem ko se je bajnofska hubna posest v zadnjih sto letih še naprej drobila, je število župnijskih oštatarjev nekoliko naraslo, število kostanjeviških pa rahlo upadlo.

Tudi terezijanski kataster jasno kaže, da je bil glavni zaščitnik trga in pobornik uporabe trškega imena kostanjeviški samostan kot lastnik gospostva Kostanjevica. Rektificirani štiftregister imenuje v trgu Raka (*Marckt Arch*) 14 podložnikov kot "oštatarje pri tem trgu" (*die Hofstetter bey diesem Marckt*). Medtem ko so povsod v gospostvu opravljali od cele hube šest dni ročne tlake, so Račani plačevali le malenkostno tovarnino in bili izrecno oproščeni vsake naturalne tlake razen obveznosti do deželskega sodišča.⁶⁵ Ta obveznost je pomenila loviti hudodelce, kar je bilo v gospostvu Kostanjevica pridržano samo Račanom kot podložnikom nekoliko višjega ranga.⁶⁶

Raški župnik, zemljiški gospod manjšega dela Račanov, v katastru nasprotno ni posebej izpostavljal Rake kot trga, saj se kraj navaja s trškim naslovom (*Marckt Arch*) samo v cenovni tabeli pridelka.⁶⁷ Svoje tukajšnje podložnike je imenoval kajžarji na Raki (*Kayschler zu Arch*),⁶⁸ sicer pa so po urbarju opravljali na leto dan do dva tlake in imeli le zaradi majhnega pridelka nižje obveznosti kot kmetje.⁶⁹

Precej drugačen značaj od oštatarske posesti so v terezijanskem katastru kazale razdeljene hube starega kmečkega jedra vasi. Stiškemu Bajnofu so pripadale tri cele, šest polovičnih, ena četrtninska in ena tričetrtninska huba, vse podeljene samo po zakupnem pravu (*miethweis verlassen*) ter obremenjene z denarno in naturalno tlako.⁷⁰ Pod stu-

deniško imenje, ki ga je sestavljalo dobrih 10 hub v vasi Raka (*Dorff Arch*), je spadalo 18 hubnih delov, od tega štiri cele, 10 polovičnih in štiri četrtninske hube, poleg navedenih pa še tri kajže z zemljišči za dobre pol hube.⁷¹

Posestna struktura je v grobem določala tudi poklicno strukturo, pri kateri je potekala ločnica med oštatarji na eni in kmeti na drugi strani. Gospodarji oštator so se kot nasploh prebivalci farnih vasi preživljali pretežno z neagrarnimi dejavnostmi. Kostanjeviški oštatarji na Raki sredi 18. stoletja po lastnem pričevanju niso sejali žita, ker nihče ni premogel polja, samo eden je imel travnik, sicer pa so pasli na gmajni graščine Raka in redili vsega štiri krave, šest volov in tri svinje. Trg ni imel niti pravice do uporabe gozda, zato so morali Račani vse vrste lesa kupovati. Edini mlinar na potoku Račna se je pritoževal nad pomanjkanjem vode, s svojih rustikalnih vinogradov pa so Račani prodali nekaj vina. Medtem ko je za kostanjeviški del Rake izrecno povedano, da tu ni kajžarjev,⁷² imenuje župnik svoje podložnike prav s tem nazivom - kajžarji (*Kayschler zu Arch*), čeprav se njihova posest označuje v urbarju kot oštatar. Po župnikovem poročilu je imel vsak kajžar pri kajži samo majhen vrt, zato so se morali preživljati z ročnim delom.⁷³ Žal ne vemo, za kakšne vrste ročno delo je šlo. Tudi med kostanjeviškimi rokodelci, ki jih po vaseh praviloma ni bilo ali le tu in tam kakšen, srečamo v trgu Raka samo krojača in kovača.⁷⁴ Težko bi ocenili, ali je rokodelstvo glede na konec 16. stoletja resnično nazadovalo. V katastru namreč niso upoštevani trgovci, mesarji in krčmarji, po katerih je bila Raka vsekakor znana tudi že v terezijanski dobi ter pred njo in ne šele v 19. stoletju.⁷⁵

Glede na podatek, da je kostanjeviško gospostvo v drugi polovici 16. stoletja pobiralo stojnino od kramarjev na raških prošenjih,⁷⁶ prese- neča, zakaj pozneje na Raki ne srečamo sejmov, ki bi jih pričakovali kot enega temeljnih obeležij trškega naselja. Cerkvenih in drugih sejmov ne omenja niti Valvasor pri opisu župnije⁷⁷ niti dva

⁶¹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 26, urbar gospostva Kostanjevica 1698 - 1730, fol. 155 - 177.

⁶² ARS, TK RDA, N 4, No. 8, s.d. 1755; No. ad 28, s.p.

⁶³ ARS, TK RDA, N 12 I, No. 56, 4. 8. 1757.

⁶⁴ ARS, TK RDA, N 4, No. 8, s.d. 1755; No. ad 28, s.p.

⁶⁵ ARS, TK RDA, N 4, No. 8, s.d. 1755.

⁶⁶ ARS, TK RDA, N 4, No. 21, s.d.

⁶⁷ ARS, TK RDA, N 12, No. 118, s.d.

⁶⁸ ARS, TK RDA, N 12, No. 116, 11. 6. 1754.

⁶⁹ ARS, TK RDA, N 12 I, No. 56, 4. 8. 1757.

⁷⁰ ARS, TK BT, N 12, III/No. 232, s.d. - Rektifikacijski dominikalni akti dvorca Bajnof niso ohranjeni.

⁷¹ ARS, TK RDA, L 16, No. 9, 23. 9. 1756. - ARS, TK RDA, N 120, No. 23, 23. 9. 1756, 2. 12. 1749.

⁷² ARS, TK RDA, N 4, No. 18, s.d.

⁷³ ARS, TK RDA, N 12, No. 116, 11. 6. 1754.

⁷⁴ ARS, TK RDA, N 4, No. 21, s.d.

⁷⁵ ARS, Cenilni operati za Kranjsko, N 10, Catastral Schatzungs-Elaborat der Gemeinde Arch, 17. 12. 1833. Krajevni leksikon Slovenije, III. knjiga, Ljubljana 1976, str. 157.

⁷⁶ ARS, TK RDA, N 4, No. 1, reformirani urbar gospostva Kostanjevica 1575, s.p. (Stanndtgelt in Khirchtagen); PAM, Gospostvo Kostanjevica na Krki, knj. 1, urbar gospostva Kostanjevica 1588, fol. 135'. - Prim. Jože Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625, Kostanjevica na Krki 1970, str. 71 (odslej J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo).

⁷⁷ J. W. Valvasor, Die Ehre VIII, str. 718-719.

podrobna seznama 41 oziroma 62 sejmov v novomeški okolici v letih 1702 in 1713, kjer se sicer omenja živinski sejem pri sv. Lovrencu,⁷⁸ a gre glede na vrstni red krajev za Šentlovrenc pri Stični in ne za Rako.

Kot gručasta vas s prostornim trgom ob cerkvi v osrčju naselja je predstavljala Raka svojski tip naselja, ki ga kot takega prvič ponazarja franciscejska katastrska mapa.⁷⁹ Osrednji trg, pomemben ambient in avtonomna tvorba z močno težnjo po sklenjeni zidavi, je bil tedaj in še globoko v 20. stoletje po svoji socialni in gradbeni strukturi nekje med pomembnejšo vasjo in trgom. Med nadstropnimi hišami, ki kažejo močne sledove kmečkega historizma druge polovice 19. stoletja, je najti v posameznih portalih tudi baročne predloge.⁸⁰ Vendar je o gradbeno-urbanističnem stanju Rake pred franciscejskim katastrom komaj mogoče izluščiti kak konkreten podatek, tako denimo prvo znano omembo tržnega prostora leta 1653 (*neben der Khirchen auf den Plaz*).⁸¹

Trška družba, kontinuiteta in izginotje trškega imena

Po prvi omembi Rake kot trga leta 1616 lahko od srede 17. stoletja v določenih dokumentih sledimo kontinuirani uporabi trškega naziva, kar priča o njegovi splošni sprejetosti vsaj pri zemljiških gospodih, ki so imeli v kraju podložno posest. Kot rečeno, je Raka dosledno imenovana trg v urbarjih in registrih gospostva Kostanjevica, ki je leta 1667 postalo last kostanjeviške cisterce: 1667 (*Markh Arch Hofstetter*),⁸² 1698 - 1730 (*Markht Arch*),⁸³ okoli 1750 (*Marckt Arch*).⁸⁴ Tako kot kostanjeviški cistercijani sta trško ime že prej akceptirala duhovščina raške župnije in samostan Stična, ki mu je bila župnija inkorporirana. V krstnih matičnih knjigah z začetkom leta 1651 nastopa Raka sicer največkrat le kot "Arch", vendar pogosto tudi kot trg (*ex oppido Arch, in oppido Arch*), enkrat samkrat v nemščini kot "Markht Arch" (20. 11. 1695) in zgolj kot trg brez lastnega

imena - "ex oppido" (1. 12. 1707).⁸⁵ Prejkone kaže takšna izbira poimenovanja na šibko uporabo ali sploh odsotnost izraza trg kot lastnega imena (*Trg*) med domačim prebivalstvom in okoličani. Raka je bila torej za preproste ljudi zgolj Raka, trg pa predvsem v dokumentih.

Pozornost pritegne odsotnost trškega naslova ter izrecna oznaka "vas Raka" v urbarjih in katastrskih spisih studeniškega imenja ter stiškega dvorca Bajnof. V kraju je slednjima pripadala izključno stara hubna posest, zato poimenovanje "vas" ni naključno. Vsiljuje se vprašanje, ali je kmečki, t.j. hubni del Rake, v očeh sodobnikov sploh veljal za trg in ali nista drug ob drugem oziroma mestoma prepletata se obstajala vas in trg, slednji omejen predvsem na oštate ob tržnem prostoru okoli cerkve. Zelo težko bi bilo ugotovljati, koliko je delitev na kmete in oštatarje morebiti vplivala na uporabo naziva "oppidum" v matičnih knjigah.

Tudi svetni dokumenti navajajo trški naslov nedosledno. V protokolu podložniških listin samostana Stična srečamo v letih 1660 do 1666 trikrat podelitev oštata na Raki v kupno pravo, pri čemer je v dveh primerih navedeno samo krajevno ime, leta 1663 pa skupaj s trškim nazivom (*in dem Markht zu Arch*), sprejemljivim za stiškega opata kot izstavitelja listine. Prejemnik je bil v dveh primerih raški župnik in enkrat svetni človek, posest dvakrat hišica in enkrat pust župnijski oštat, medtem ko je stiški samostan kot zemljiški gospod nalagal prejemnikom enake obveznosti, kot so jih imeli drugi oštatarji na Raki (*alß andere Hoffstötter alda zu Arch*).⁸⁶

Pomenljivo je, da se gospodarji na Raki v listinah in urbarjih imenujejo le oštatarji in nikoli tržani (*Bürger*). Tudi zaradi poznega nastanka raškega trga jim tega naslova ni priznaval niti trški gospod, in sicer ne skupnosti gospodarjev ter še manj posameznikom. Izjemen je dvakrat zapisani latinski naslov tržana v letih 1701 in 1709 (*civis Archensis*) pri ženi in vdovi, ki sta nastopili v vlogi krstne botre.⁸⁷ V krstnih maticah sicer mestoma srečujemo gosposke attribute staršev in botrov novorojencev (*dominus, domina*), zlasti na prelomu iz 17. v 18. stoletje pa tudi razne poklicne

⁷⁸ ARS, Collectanea, fasc. 11, seznam sejmov v okolici Novega mesta 1702. - ARS, Vic. A., šk. 255, I/133, lit. R I-5, 20. 1. 1713.

⁷⁹ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 10, občina Raka (1825), mapni list IV.

⁸⁰ KLS III, str. 157.

⁸¹ Gre za prepis listine barona Janeza Moscona, s katero raški župnijski cerkvi podeljuje hišico in zemljišče za mežnarja. ARS, Sam. A. I Stična, knj. 17, glavni urbar župnij in njih imenj, inkorporiranih samostanu Stična 1662, s.p. *Urbarium über die Pfarrhofflichen einkhomen St. Layrenty zu Arch*, 3. 3. 1653.

⁸² ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 11, register kontribucije gospostva Kostanjevica 1667, s.p.

⁸³ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 26, urbar gospostva Kostanjevica 1698 - 1730, fol. 155.

⁸⁴ ARS, TK RDA, N 4, No. 8, s.d. 1755; N 12, No. 118, s.d.

⁸⁵ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1651 - 1670, RMK 1690 - 1704, RMK 1705 - 1716, RMK 1716 - 1733, RMK 1733 - 1746, RMK 1747 - 1783.

⁸⁶ ARS, Sam. A. I Stična, fasc. 7, protokol kupnopravnih pisem, kupoprodajnih pogodb in dolžnih pisem 1575 - 1692, s.p., 22. 7. 1660, 26. 4. 1663, 14. 5. 1666.

⁸⁷ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1705 - 1716, 3. 4. 1701 - botra: Agnes Francisci Papesch civis Archensis uxore; 5. 4. 1709. - botra: Marina defuncti Laurenty Hruschouar civis Archensis vidua derelicta. Po naključju sta Lovrenc in Marija Hrušovar sedemkratna prastarša avtorja tega prispevka.

oznake.⁸⁸ Raka je tako imela v 17. in 18. stoletju izpričan tanek premožnejši in uglednejši sloj prebivalstva, ki se je pretežno preživiljal z negrarnimi dejavnostmi. Gosposki atribut za člane peščice družin kaže prejkone na osebno svobodne ljudi, za katere je bil značilen tudi svobodnejši poklic - dacar, padar, učitelj itd. V kupnem pismu, ki ga je leta 1741 izdal kostanjeviški opat raškemu krojaču Matiji Feyerju, zasledimo poleg tega za slednjega atribut "der ehrbahre", medtem ko so podložniki praviloma imenovani samo kot "der arbeitsame".⁸⁹ Po tej tanki plasti "odličnežev" se je Raka sicer razlikovala od podeželske okolice, veliko manj pa kljub trškemu nazivu od sorodnih farnih vasi.

Zanimiva je kar 38-letna odsotnost trškega imena v krstnih maticah med letoma 1709 in 1747, ko nastopa Raka zgolj kot kraj (*ex Arch, redko: ex pago Arch*⁹⁰) ali soseska (*ex vicinitate*).⁹¹ Hkrati večji del tega obdobja tja do srede tridesetih let 18. stoletja pri Račanih skoraj ne naletimo na poklicne ali statusne oznake. Slaba dokumentiranost drugih življenjskih področij, zlasti zemljiško-posestnih odnosov in sodstva, še dodatno zakriva vpogled v takratna dogajanja, ko se zdi priznavanje Rake kot trga domala ogroženo. Protokol podložniških listin gospostva in samostana Kostanjevica od leta 1739 dalje obravnava Rako naslednje in poznejša leta zopet kot "Markht",⁹² ni pa nam dano vedeti, ali je v prejšnjih desetletjih tudi tu raba trškega imena oslabela oziroma izginila. Malo preden srečamo "Markht Arch" okoli leta 1750 v terezijanskem katastru v napovedih in aktih treh njegovih zemljiških gospodov, se v krstnih maticah po skoraj štirih desetletjih spet pojavi latinska ustreznica "oppidum Arch". Raba sicer zdaj ni bila pogosta in je še posebej opešala po letu 1750, dokler ni bila Raka leta 1767 sploh zadnjič zabeležena kot trg.⁹³

Zunaj dogovorne uporabe trškega imena s strani neposredne svetne in cerkvene oblasti ni imela Raka nikjer drugje priznanega statusa trga niti v najohlapnejšem pomenu besede. Valvasor, ki je rad prilepil trški naslov tudi manj pomembnim krajem in predvsem utrjenim naseljem s še šibkejšo trško in gospodarsko osnovo kot pri Raki,⁹⁴ opisuje slednjo med dolenskim vasm, kjer pravi: "Leži na dobrem plodnem kraju in ni bogata le s številnimi vinogradi, temveč tudi z vsakovrstnim sadjem. Skoraj vsi gozdovi so polni rodovitnih dreves, vas pa leži pri gradu Raka."⁹⁵ V opisu gradu se je spet dotakne z besedami: "Ne prav daleč od gradu je najti župnijsko cerkev poleg lepe vasi enakega imena."

Ker kraj kot trg širše ni bil znan, ga zaman iščemo med trgi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744⁹⁶ ter v raznih popisih krajev in uradnih šematizmih 18. stoletja.⁹⁷ Breckerfeldova rokopisna topografija Kranjske iz zadnjih let 18. stoletja sicer podrobno opisuje stanje in zgodovino raškega gradu, ne pa tudi kraja, zato ne vemo, ali ga je F. A. Breckerfeld morebiti še poznal kot trg.⁹⁸

Pravno-upravni položaj raškega trga in vprašanje sodnika

Kraj je imel torej atribut trga le v očeh zemljiških gospodov, med katere so bili razdeljeni raški oštati, to pa so bili po letu 1667 izključno cerkveni gospodje. Tako je Raka dosledno "Markht Arch" v prepisih kupnih pisem v edinem ohranjenem protokolu podložniških listin samostana in gospostva Kostanjevica 1739 - 1762, kjer srečamo raške hiše in oštate prvič kot prostolastne (*aigenthumbliches Haus, aigenthumbliches Guett*).⁹⁹ Če so o Raki kot trgu še kdaj pisali v bolj oddaljeni stiški samostanski pisarni pri lociranju v kupno pravo podeljenega zemljišča,¹⁰⁰ so se Račani in njihovi zemljiški gospodje (župnija Raka, gospostvo in cistercijanski samostan Kostanjevica) v polni meri zavedali neupravičenosti uporabe trškega naslova

⁸⁸ Npr. 13. 1. 1695 (schullmaister), 19. 8. 1699 (daciary in Arch), 30. 12. 1705 gorninski mojster (pergmagistro), 18. 6. 1708 krojač (sutor ex Arh), 4. 10. 1708 padarjeva žena (Baderin ex Arh), 19. 6. 1709 mežnar (aeditus loci), 19. 6. 1709 žena ključarja pri sv. Antonu (syndicissa S: Antoni), 29. 3. 1711 kovač (faber ex Arch); pri nezakonskih otrocih v dodatku na koncu knjige: 24. 7. 1707 padar (chirurgus in Arh).

⁸⁹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, protokol podložniških listin samostana in gospostva Kostanjevica 1739 - 1762, fol. 52.

⁹⁰ Npr. 24. 12. 1711.

⁹¹ Npr. 6. 8. 1732, 10. 10. 1733.

⁹² ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 74, protokol podložniških listin samostana in gospostva Kostanjevica 1739 - 1762, pag. 18-20 (7. 4. 1740), 52 - 53 (16. 8. 1741) in 266 (s.d. 1752).

⁹³ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1747 - 1783. - Zadnjič je "ex oppido Arch" zapisal v krstno matiko krajevni kooperator Jurij Presetnik 28. februarja 1761, prenehanje uporabe trškega naziva pa ni bilo povezano z zamenjavami duhovnikov. - Kronološko najmlajši zapis najdemo 2. februarja 1767 ob pokopu Račanke Marije Pregl (NŠALJ, ŽA Raka, MMK 1746 - 1781).

⁹⁴ Npr. belokranjski utrdbi Pobrežje in Vinica (J. W. Valvasor, Die Ehre II, str. 212) ali notranjska kraja Logatec (istolam, XI, str. 344 - 345) in Prem (istolam, II, str. 257).

⁹⁵ J. W. Valvasor, Die Ehre II, str. 179.

⁹⁶ J. D. Florijančič, Deželopisna karta.

⁹⁷ Npr. Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts, Laibach (1795).

⁹⁸ ARS, Gr. A. I Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, str. 208.

⁹⁹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 74, protokol podložniških listin samostana in gospostva Kostanjevica 1739 - 1762, pag. 18 - 20 (7. 4. 1740), 52 - 53 (16. 8. 1741) in 266 (s.d. 1752).

¹⁰⁰ ARS, Sam. A. I Stična, fasc. 7, protokol kupnopравnih pisem, kupoprodajnih pogodb in dolžnih pisem 1575 - 1692, s.p., 22. 7. 1660, 26. 4. 1663, 14. 5. 1666.

v občevarstvu s tretjimi osebami in ustanovami ter zlasti z višjimi oblastmi. Navzven, v nastopih pred deželnimi in državnimi organi, so se Račani izkazovali le kot soseska (*N. die Nahberschaft zu Arch*), tako denimo v letih 1680 - 1686 pred deželnim upraviteljem v sodnem sporu z lastnikom graščine Raka zaradi neke samovoljno odstranjene ograje.¹⁰¹ Podobno Raka ni nikoli imenovana trg v procesu kostanjeviškega opata z raškim župnikom pred dvorno pravdo v Ljubljani med letoma 1696 in 1703, čeprav izvemo prav iz teh sodnih spisov največ o t.i. sodniku, o notranjih odnosih v kraju in obravnavanju Rake s strani samostana kot zemljiškega gospoda.¹⁰²

Pri vprašanju raškega sodnika predstavlja poglavitno težavo slaba dokumentiranost funkcije in predvsem njene vsebine. Kot rečeno, se trg Raka (*Marckht Arch*) in t.i. sodnik na Raki (*Richter zu Arch*) prvič pojavita v istem dokumentu leta 1616, zato upravičeno sklepamo na njuno povezavo. V kolikšni meri gre morebiti za soodvisnost pojmov oziroma primarnost enega pred drugim, lahko vsled lapidarnosti podatkov le ugibamo. Sodnik Resman namreč nastopa zgolj kot zasebnik in prosilec za prevedbo svoje hube v kupno pravo, ne pa v vlogi gosposčinskega ali celo avtonomnega organa.

Po tem najzgodnejšem sodniku srečamo t.i. rihtarje še v dveh kratkih obdobjih: med 1696 - 1703 v krstnih maticah in v že omenjenem procesu pred dvorno pravdo ter v letih 1745 - 1755 v krstnih matičnih knjigah. Tako kot leta 1616 tudi pozneje komajda kaj slutimo o vsebini sodniške službe, pa še to povečini "per negationem". Vemo predvsem, česa sodnik ni opravljal ali ni smel izvrševati, kakor tudi to, da se samo enkrat imenuje trški sodnik (*Markhrichter*)¹⁰³ sicer pa le sodnik (*Richter, judex actualis, judex Archensis*). Prav po tej nedoločnosti se raški sodnik razlikuje od t.i. trških sodnikov v Dolenjskih Toplicah in na Vrhniki,¹⁰⁴ dveh prav tako pozno nastalih trgov s

šibko pravno osnovo.

Posredno beremo o sodnikovi službi na Raki v spisih sodnega procesa na prelomu iz 17. v 18. stoletje. Kostanjeviški opat se je leta 1696 pritožil raškemu župniku, češ da se je njegov kaplan glede inventarizacije neke zapuščine na Raki obrnil na gorskega mojstra, kot da bi bil le-ta sodna instanca in ne kostanjeviško gospostvo. Račani po opatovih besedah nimajo sodnika, niti niso tržani, ampak gosposčinski oštatarji, odvisni neposredno od gosposčine.¹⁰⁵ Stvar je potekala takole. Gorski mojster Jurij Brudar je ob smrti Regine Musant zapečatil njeno skrinjo in zadržal ključ "namesto zemljiške gosposke" (*an statt der Grundtobrigkheit*), nakar je domači kaplan od njega zahteval ključ, odprl skrinjo in pobral iz pokojnične zapuščine tisto obleko in okrasje, ki ju je umirajoča Musantova v ustni oporoki volila župnijski cerkvi. Pokojna "gospa" Regina, ki se je šele pred kratkim iz Krškega primožila na Rako h krojaču Martinu Musantu,¹⁰⁶ je svojo zadnjo voljo narekovala kaplanu v prisotnosti treh Račanov, podložnih Kostanjevici, med katerimi je bil tudi omenjeni gosposčinski gorski mojster. Tega so "imeli na Raki za nekakšnega sodnika" (*deß landtstrascherischen Pergmaister Jurien Wrudar wellicher dahier vür ein Richter gehalten wirdt*)¹⁰⁷ in tako je na prvi pogled videti, kot da bi bil gorski mojster kostanjeviškega gospostva na Raki¹⁰⁸ imenovan tudi "rihtar". V nekaterih primerih je v tej vlogi sicer resnično nadomeščal kostanjeviško gosposčino, seveda le do mere, ki mu jo je dopuščal opat. Kot "rihtar", kar je vse-kakor ljudsko poimenovanje, je opravljal določeno vlogo arbitra ali celo bolj ali manj neformalnega civilnopravnega sodnika. Tako pravi opat, da "prepušča gospodu Brudarju judicirati", ali je veljaven testament Regine Musantove, ki ga je napisal kaplan,¹⁰⁹ ne dopušča pa nobenega dvoma,

¹⁰¹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, proces s Francem Rudolfom Khaysellom 1680 - 1686.

¹⁰² ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, proces z župnikom z Rake 1697 - 1703.

¹⁰³ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1690 - 1704, 21. 8. 1700 - boter: Georgius Brudar Markhrichter.

¹⁰⁴ Po dosedanjem stanju raziskav se trg Vrhnika v virih ne imenuje vse do leta 1752 (ARS, RK, fasc. XXVIII, št. 88, 4. 12. 1752), čeprav jo poznata kot trg že Valvasor (J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 257; XI, str. 422 - 423) in Florijančič na zemljevidu leta 1744 (J. D. Florijančič). Trškega sodnika, ki je bil hkrati deželski sodnik: "Markht= und Landtrichter zu Oberlaybach", vendarle srečamo že leta 1591 (ARS, Vic. A., šk. 94, I/54, lit. L XXXIX-19, 18. 7. 1591), kot trškega sodnika (Marktrichter) leta 1602 (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4, 1546 - 1618, fol. 370) in nato kot "Markht-Richter alda" v terezijanskem katastru okoli leta 1750 (ARS, TK BT, P 21, No. 11, s.d.).

¹⁰⁵ "...dan die Archer haben khein Richter, sein auch kheine Burger, sondern herrschaffliche Hoffstetter, vnd dependirn inmediate von der Herrschafft." (ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, konceptno nedatirano poročilo je zabeleženo na isti poli kot prepis opatovega dopisa župniku z dne 10. 5. 1696).

¹⁰⁶ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, proces med opatom in župnikom zaradi inventure zapuščine domkarja Martina Musanta, s.d.

¹⁰⁷ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, 27. 8. 1702. - Gorninskega mojstra ali sodnika (*des Perkhmaister oder Richters*) z napačnim imenom Lovrenc Hočever navaja tudi župnik v pismu opatu, pri čemer je z Brudarjem pomešal drugo oporočno pričo Lovrenca Hrušovarja (ibidem, 18. 6. 1696).

¹⁰⁸ Opat Robert pravi: "durch meinen zu Arch haltenden Perkhmaister Juryen Wrudar" (ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, 10. 5. 1696), kaplan Marko Triller pa: "deß landtstrascherischen Pergmaister Jurien Wrudar" (ibidem, 27. 8. 1702).

¹⁰⁹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, proces med opatom in župnikom zaradi inventure zapuščine domkarja Martina Musanta, s.d.

da ima sam kot lastnik gospostva prvo instanco nad svojimi na Raki živečimi oštatarji (*vber meiner zu Arch bewohnten Hoffstätter... die erste Instanz habe*)¹¹⁰ Pomenljivo je, da je na zunaj, pred dvorno pravdo, Brudar naveden med pričami le kot kostanjeviški podložnik in gorski mojster,¹¹¹ ker je bila samo to njegova formalnopravna funkcija in nikakor ne naslov sodnika, ki je bil primeren zgolj za domačo rabo. Opat vendar jasno pravi, da Raka nima sodnika in da so tamkajšnji oštatarji neposredno podložni gospostvu.

Toda samo nekaj dni preden se je omenjeni spor začel, nastopa Brudar v krstni matici kot "sedanji (novi) gorski mojster in sodnik" (*moderni Pergkhmaister et Judicis*).¹¹² Postavljata se vprašanja, ali je bil Jurij Bruder morda raški sodnik zaradi funkcije gorskega mojstra ali neodvisno od le-te ter koliko moremo v "rihtarju" s konca 17. stoletja videti kontinuiteto službe "rihtarja na Raki" iz leta 1616. Na drugo vprašanje lahko zaradi 80-letne nedokumentiranosti odgovorimo le hipotetično, medtem ko je o gorskem pravu in gorskih mojstrih na voljo skoraj kontinuirana vrsta protokolov kostanjeviških gorskih pravnih 1590 - 1705.¹¹³ Gorske veče na Raki se v njih pojavijo spomladi 1667, nekaj tednov po tem, ko je samostan Kostanjevica kupil kostanjeviško gospostvo. Povsem jasno je, da se personalna sestava sogornikov-mejašev razlikuje od skupnosti oštatarjev na Raki, tako kot je gorski mojster izvršilni organ gore Raka, gorski sodnik¹¹⁴ pa nedomačin, poslan vsakokrat od kostanjeviškega opata kot gorskega gospoda. Prisodništvo (*assessores*) je praviloma sestavljalo 24 sogornikov, med katerimi so bili Račani slejkoprej v manjšini.

Vprašanja pristojnosti raškega "rihtarja" se morda dotika sodni primer iz leta 1697, ko je domači župnik pred gorsko pravdo tožil svojega nekdanjega hlapca, a ga je gorsko sodišče napotilo na obtoženčevo sodno instanco, kar v hlapčevem primeru vsekakor ni bilo gorsko sodišče.¹¹⁵ Žal ni navedeno, kateri prvi instanci je pripadal nekdanji župnikov hlapec Jurij Koritnik, zato ne vemo, ali ga je župnik morebiti tožil pred gorsko večo v

prepričanju, da je zanj pristojen gorski mojster Jurij Brudar kot "rihtar" in namestnik zemljiškega gospoda - kostanjeviškega samostana.

O volitvah gorskega mojstra v gorskih protokolih ni podatkov, izvemo pa zanje posredno iz zapisa, da je bil Jurij Bruder 11. avgusta 1700 od gorskega gospoda ponovno potrjen za gorskega mojstra (*ferer vor ein Pergkhmaister confirmiert worden*).¹¹⁶ Hipotetični izvor "rihtarske" službe iz funkcije gorskega mojstra, mogoč ob konsenzu domačega župnika, je morebiti povezan tudi z gorskim pravom in ne le z deželskim sodiščem. Ali je zgolj naključje, da je malo pred prvo omembo trga in "rihtarja" deloval na Raki župnik Andrej Recelj, prevajalec gorskih bukev v slovenščino? Receljeva moč kot župnika in njegovo pravniško znanje sta mogla biti celo odločilna pri "pretvorbi" farne vasi Raka v trg okoli leta 1600, saj sta šla zelo na roko ambicijam imetnikov kostanjeviškega gospostva, da bi imeli na tleh svojega zemljiškega gospostva trg, ki bo konkuriral deželnoknežjemu mestu Kostanjevica, temu stoletnemu trnu v peti vseh lastnikov gospostva.

Gorski mojster, ki so ga "imeli na Raki za sodnika", bi mogel glede na zgornje ugotovitve nositi sodniško ime tako zaradi gorske funkcije kot tudi povsem neodvisno od nje. Toda, imena in redko navedene funkcije krstnih botrov pričajo, da je šlo že okoli leta 1700 za dve različni službi, ki ju je Jurij Brudar določen čas po naključju združeval v isti osebi. Potem ko je 24. januarja 1696 naveden kot gorski mojster in sodnik, je bil 22. januarja 1699 raški sodnik Lovrenc Hrušovar (*pro tempore Judicis archensis*), Brudar pa zatem izpričan kot trški sodnik 21. avgusta 1700 (*Markhrichter*), kot sodnik (*judex*) 2. junija 1701 in nato do leta 1705 še nekajkrat zgolj kot gorski mojster ali določeneje - gorski mojster na Raki (*in Arch*).¹¹⁷

Ker so raške matične knjige v naslednjih desetletjih glede poklicev precej manj zgovorne, srečujemo sodnika spet šele od leta 1745. Kot rečeno, je približno v istem času (1709 - 1747) ugasnil v maticah tudi trški naslov. Dvema sodnikoma, ki se zdaj sicer izrecno ne imenujeta trška, je moč slediti slabih deset let od 1745 do 1755. Tako je 4. oktobra 1745 na Raki izpričan krstni boter "gospod" Janez Venceslav Hansch kot "sedanji (novi) sodnik" (*Judice moderno*). Hanschev edini znani naslednik "gospod" Jožef Zajc se pojavlja v letih 1749 do 1755 kot "sedanji sodnik" (*actuali judice, pro tempore judice*)¹¹⁸ in "raški sodnik" (*judicis Archensis*).¹¹⁹

¹¹⁰ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, 10. 5. 1696.

¹¹¹ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, fasc. 22, 12. 8. 1702.

¹¹² NSALJ, ŽA Raka, RMK 1690 - 1704, 24. 1. 1696.

¹¹³ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 79 (protokol 1590 - 1609), knj. 80 (protokol 1631 - 1655), knj. 81 (protokol 1651 - 1672) in knj. 81 (protokol 1672 - 1705). - Prim. Metod Dolenc, Pravosodstvo kostanjeviške opatiije v letih 1631 - 1655. V: ČZN 11 (1914), str. 33 - 67.

¹¹⁴ Praviloma je naveden samo kot "judex", 11. marca 1681 pa izjemoma nemško "Perckhthaidungs Richter". V vlogi gorskega sodnika sta denimo nastopala raški župnik Jurij Sartorius (26. 3. 1675, 13. 8. 1675) in kostanjeviški mestni pisar Jurij Finster (11. 3. 1682, 10. 8. 1682, 21. 4. 1683).

¹¹⁵ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 81 (protokol 1672 - 1705), 12. 8. 1697.

¹¹⁶ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 81 (protokol 1672 - 1705), 11. 8. 1700.

¹¹⁷ NSALJ, ŽA Raka, RMK 1690 - 1704, 8. 4. 1701, 18. 10. 1702, 1. 2. 1703; RMK 1705 - 1716, 30. 12. 1705.

¹¹⁸ NSALJ, ŽA Raka, RMK 1747 - 1783, 10. 11. 1749, 11. 4. 1750, 22. 4. 1751, 30. 9. 1751, 7. 11. 1751.

¹¹⁹ Istotam, 27. 5. 1755.

Enkrat samkrat, 10. 11. 1749, se hkrati navajata trg Raka (*ex oppido Arch*) in sodnik (*Dno Josepho Shaizh actuali Judice*).

Mimo sodnika lahko v letih 1742 do 1751 po krstni matici kontinuirano sledimo gorskemu mojstru "gospodu" Martinu Stokarju in njegovi ženi Mariji. Zakonca sta izmenjaje imenovana "gorski mojster/mojstrica" (*Bergmeister-in*)¹²⁰ in "gorski sodnik/sodnica" (*Bergrichter-in, judex montanus*).¹²¹ Izraz gorski sodnik je imel sicer drugačno vsebino in večji pomen kot gorski mojster, toda neprekinjena in pogosta uporaba obeh govori, da je šlo za isto funkcijo. Trški sodnik in gorski mojster sta leta 1751 edinokrat navedena skupaj, in sicer kot poročni priči (*Dno Josepko Saiz pro tempore Judice et Martino Stokar pro tempore Judice Montano*).¹²²

Jožef Zajc tudi po letu 1755 nastopa v krstni matici, toda s tem letom je konec naslavljanja s sodnikom, ki sicer tudi dotlej ni bilo dosledno. Samo ugibamo lahko, zakaj in kako sta v nekaj letih ugasnila sodniška služba in trško ime, zadnjič omenjeno leta 1767. Bržčas je bila odprava pravno nevzdržne sodniške službe posledica strožjih kriterijev volitev in potrjevanja sodnikov po trgih in mestih, pri čemer ne vemo niti tega, ali so na Raki sodnike sploh volili. O kakšnem trškem svetu in svetnikih lahko z veliko mere skepse samo ugibamo, saj komajda srečamo celo naslov tržana.

K osvetlitvi izvora in vsebine sodniške službe še največ pripomore poznavanje njene personalne zasedbe. Naslavljanje z gospodom je praviloma veljalo za osebno svobodne ljudi, kar so bili potemtakem vsi trški sodniki in gorski mojstri, ki jih poznamo v štiridesetih in petdesetih letih 18. stoletja. Trije so svojo "gosposkost" utemeljevali z materialno podlago - posestjo, sodnik Zajc pa predvsem s padarskim poklicem. Podobnost z gorskim mojstrom se kaže v dejstvu, da je bil trški sodnik lahko osebno podložen komurkoli in ne nujno deželskosodnemu gospodu - kostanjeviškemu gospostvu. Prvi "rihtar na Raki", Ivan Resman iz leta 1616, denimo ni izpričan v urbarjih gospostva Kostanjevica 1588 in 1625. Njega ali soimenjaka, verjetno potomca, srečamo kot "gospoda" (*Herr*) in posestnika kar dveh hub v bajnofskem registru 1643 - 1649,¹²³ kot "gospoda Ivana Resmana st." v krstni matici leta 1658¹²⁴ in

nato še leta 1662 kot oštatarja župnije Raka.¹²⁵ Nasprotno je večkrat omenjeni gorski mojster in rihtar Jurij Brudar posedoval na Raki pod gospostvom Kostanjevica dva oštata, travnik in mlin, ki jih je podedoval po očetu Matiji.¹²⁶ Kostanjeviški podložnik in gospodar enega oštata je bil tudi sodnik Lovrenc Hrušovar,¹²⁷ vsekakor prišlek, ki se je naselil na Raki po letu 1670 in tu opravljal službo dacarja.¹²⁸

Podobno kot sodniki so različnim zemljiškim gospodom pripadali gorski mojstri. Janez Brudar, gorski mojster leta 1737, je bil po terezijanskem katastru kostanjeviški podložnik in oštatar,¹²⁹ kar ne velja za druga dva gorska mojstra - Jurija Zajca (1742), po poklicu padarja, in Martina Stokarja (1743 - 1751).¹³⁰ Naslavljanje z gospodom, ki ga srečamo pri vseh razen pri Brudarju, more pomeniti v tem času osebno svobodo, kar je za raške sodnike in gorske mojstre precej pomenljivo.

Tako kot je gorski mojster načeloval pisani družini sogornikov, podložnih različnim zemljiškim gospodom, je moral imeti tudi trški sodnik pristojnosti nad širšo sosesko in ne le nad takojšnjimi kostanjeviškimi podložniki. Ker je bil drugi, manjši del raških oštatarjev podložen domači župniji, je bil potreben za priznanje vsakokratnega "rihtarja" še župnikov in opatov pristanek. Tega očitno ni bilo težko dobiti, saj so nenazadnje smeli opravljati službo gorskega mojstra in rihtarja tudi cerkveni podložniki. Odprto vprašanje ostaja, ali je imel trški sodnik kakršne koli pristojnosti nad kmeti, t.j. posestniki celih in razdeljenih hub, podložnih stiškemu dvorcu Bajnof in studeniškim dominikankam.

Ker ne poznamo drugih "rihtarjevih" pristojnosti kot tiste malenkostne iz sodnega spora 1696 - 1703 (pečatenje zapuščine, presoja o veljavnosti oporoke), ni mogoče ugotoviti, v katerih zadevah je bil gorski mojster "rihtar" vsej raški soseski. Njegove tovrstne domnevne naloge so mogle v

¹²⁵ ARS, Sam. A. I Stična, knj. 17, glavni urbar župnij in njih imenj, inkorporiranih samostanu Stična 1662, s.p.

¹²⁶ ARS, Sam. A. II Kostanjevica, knj. 26, urbar gospostva Kostanjevica 1698 - 1730, fol. 163. - Matijevo ime je v urbarju prečrtano in zamenjano z Jurijevim (aniezo Jury).

¹²⁷ ARS, Sam. A. Kostanjevica, knj. 26, urbar gospostva Kostanjevica 1698 - 1730, fol. 161.

¹²⁸ Hrušovarja ne srečamo v krstni matici 1651 - 1670, ampak šele od 28. 10. 1692 naprej v maticni knjigi 1690 - 1704, kjer se dvakrat imenuje dacar (daciary) - 3. 6. 1694 in 19. 8. 1699.

¹²⁹ ARS, TK RDA, N 4, No. 8, s.d. 1756; ad No. 28, s.d.

¹³⁰ Jurij Zajc je bil kot padar najverjetneje osebno svoboden, saj je v krstnih maticah mestoma naveden kot "gospod" (NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1716 - 1732, 25. 3. 1726, 29. 4. 1729). Prav tako je veljal za "gospoda" Martin Stokar (npr. RMK 1733 - 1746, 21. 12. 1744, 4. 4. 1746). V terezijanskem katastru ni zaslediti nobenega od njiju kot gospodarja ne pri župniji ne pri kostanjeviškem gospostvu.

¹²⁰ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1733 - 1746, 1. 11. 1743, 21. 12. 1744, 4. 4. 1746; RMK 1747 - 1783, 19. 1. 1748.

¹²¹ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1733 - 1746, 25. 2. 1742, 27. 11. 1743, 1. 12. 1743; RMK 1747 - 1783, 21. 3. 1751 (judice montano).

¹²² NŠALJ, ŽA Raka, PMK 1751 - 1780, 10. 2. 1751.

¹²³ ARS, Sam. A. I Stična, fasc. 5, register davkov in kontribucije podložnikov samostana Stična 1643 - 1649, s.p.

¹²⁴ NŠALJ, ŽA Raka, RMK 1651 - 1670, 28. 2. 1658.

pravnem pogledu izvirati iz deželskosodnih pristojnosti, ki jih je nad celotnim ozemljem deželskega sodišča izvajalo kostanjeviško gospostvo, od leta 1667 last tamkajšnjega cistercijanskega samostana. V deželskosodnih zadevah, t.j. v primeru hujših kaznivih dejanj, je bil raški "rihtar" slejkoprej navaden birič. Tudi v civilnopravnih zadevah, ki jih je gospostvo izvrševalo kot zemljiški gospod večjega dela raških oštatarjev, rihtarjevo prisotnost pogrešamo. Protokol podložniških listin samostana in gospostva Kostanjevica iz let 1739 - 1762, kot rečeno, govori o trgu Raka, ne srečamo pa "rihtarja". Slednjemu kajpak ne gre pripisovati kakšnega samostojnega pisarniškega poslovanja, kot smo ugotavljali že ob sodnem sporu 1696 - 1703.

Šibka avtonomija se kaže nenazadnje v tem, da raški trg nikjer ne nastopa kot pravna oseba. Zaman ga iščemo v arhivu kranjskega vicedomskega urada, deželnih stanov in deželnega glavarstva, prav tako ga ni zaslediti pri osrednjih uradih v Gradcu. Ob sporu z raško graščino leta 1680 srečamo denimo zgolj sosesko Raka, katere pravice je branil kostanjeviški samostan kot imetnik deželskega sodišča.

Gotovo ni naključje, da sta se naslov trga in krajevni "rihtar" pojavila hkrati v istem viru in po približno 150 letih skoraj sočasno tudi izginila. Trg Raka, deloma realnost in deloma ambicija njegovih zaščitnikov, je očitno "ugasnil" celo prej kot nekateri drugi mlajši in ne dokončno izoblikovani trgi na Kranjskem, ki jih je dokončno zbrisal šele poznejši čas. Na Dolenjskem sta denimo to obdobje uspešno prebrodila miniatura trga Turjak in Kostel,¹³¹ ki sta leta 1817 premogla 29 oziroma borih 15 hiš, a sta še vedno veljala za trga.¹³² Raka je bila v omenjenem popisu hiš in prebivalcev precej velika farna vas z 58 hišami in 238 prebivalci,¹³³ med katerimi pa je po dobrega pol stoletja bržkone živel na nekdanji trg le še medel spomin.

TRG DOLENJSKE TOPLICE

Trg Dolenjske Toplice (v nadaljevanju Toplice) predstavlja fenomen posebne vrste, saj se med vsemi kranjskimi trgi omenja v virih zadnji, pri tem pa ne gre zgolj za enkratno, subjektivno poimenovanje kot pri nekaterih drugih pozno izpričanih trgih, zlasti pri Valvasorjevem Premu in

Gorenjem Logatcu. Drugače kot marsikateri starejši trg brez lastne uprave so imele Toplice tako srenjo tržanov kot tudi izrecno imenovanega trškega sodnika. Dokumentirana "življenjska doba" tega trga ni trajala niti šestdeset let - od leta 1697 do 1756. V tem kratkem obdobju, ki ga moremo morda podaljšati za kakšnih deset let, se kljub skoposti virov srečamo z vsemi temeljnimi atributi razvite trške naselbine razen s trškimi svoboščinami, svetom in volitvami avtonomnih organov. Izpričani so: trg, trški sodnik, tržani kot posamezniki in skupnost, sodna hiša in sodni urad, ki skupaj s svojo vsebino pričajo o pozno nastalem trgu in šibki avtonomiji. Pa vendar vse kaže, da je topliški trg kljub svoji zapoznelosti premogel celo več značilnosti pravega trga kot Raka in prenekateri kraj, ki se je ponašal z naslovom trga.

Temelji za izoblikovanje trškega naselja so bili tu enaki kot pri Raki: staro cerkveno središče z gručasto vasjo. Kraj se prvič omenja leta 1228, kaplan in cerkev Naše ljube Gospe pa 1328 oziroma 1334, nakar srečamo cerkev leta 1467 kot župnijsko.¹³⁴ Termalne vrelce so bržčas že od konca 14. stoletja posedovali Auerspergi, ki so jih dobili z doto od domače plemiške rodbine Reutenberg, znane od 13. stoletja.¹³⁵

Nastanek Auerspergovih toplic in trga

Toplice so zaživele kot trg šele konec 17. stoletja, vzporedno ali kmalu zatem, ko so grofje Auerspergi, gospodje Žužemberka in drugih dolenjskih gospostev, okoli leta 1670 zgradili v kraju prave toplice. Valvasor pravi v njihovem opisu, da je Janez Vajkard Auersperg pri drugem izviru postavil lepo stavbo z bakreno streho. Nadalje pravi o toplicah in kraju: "Te toplice so daleč nad drugimi, vendar ne po moči, čeprav so zelo vroče. Tu je tudi velika vas, v kateri stoji župnijska cerkev."¹³⁶ V osemdesetih letih 17. stoletja tako poleg novozgrajenih toplic ne srečamo trga, ampak le z enim stavkom omenjeno farno vas.

Ureditev kopališča ni prinesla le povečanega zanimanja za ta nekoliko oddaljeni kraj stran od deželne ceste, ampak je sprožila spremembe tudi v načinu življenja topliških prebivalcev. Zgovoren primer spremenjenih razmer je naselitev ranocelnikov ali padarjev in z njimi povezano zamrtje ranarstva v Novem mestu. Ko so leta 1680 ljubljanski ranocelniki pripravljali ustanovitev lastnega ceha, ki bi vključeval njihove stanovske tovariše v vseh mestih Kranjske, so bili štirje novomeški padarji pripravljeni pristopiti le v primeru, da bi

¹³¹ Novomeška kresija je štela leta 1795 sedem municipalnih trgov: Turjak, Litija, Radeče, Mokronog, Žužemberk, Ribnico in Kostel (Schematismus für das Herzogthum Krain 1795, Laibach s.a., str. 187).

¹³² Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernements = Gebiethes (...) im Jahre 1817, fol. M2 in O (odslej Haupt-Ausweis).

¹³³ Istotam, fol. 12.

¹³⁴ M. Kos, GHTS, str. 637 - 638.

¹³⁵ Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 486.

¹³⁶ J. W. Valvasor, Die Ehre II, str. 227 - 228.

imeli v Novem mestu polovični ali vsaj četrtinski ceh (*Viertel Ladt*), ki bi samostojno sprejemal in odpuščal vajence ter pobiral cehovsko pristojbino.¹³⁷ Postopek ustanovitve ceha je nato zastal skoraj za desetletje, ob vnovičnem vabljenju novomeških in drugih mestnih padarjev pa je prišlo leta 1692 iz Novega mesta povsem drugačno poročilo. Medtem ko so bili štirje padarji poprej še močni in so leta 1682 zahtevali delni ceh, zdaj v mestu ni bilo dela niti za enega, o čemer naj bi nazorno pričalo propadajoče kopališče (*Padstuben*), ki ga vsi mojstri skupaj niso mogli več vzdrževati. Tudi preživeti se ne bi mogli zgolj s svojim poklicem, če ne bi obdelovali zemlje. Število ranocelnikov se je močno skrčilo, saj sta nedavno dva umrla, druga dva starejša mojstra sta bila brez vsakega dela, tako da naj bi opravljal delo en sam meščanski ranocelnik, pa še temu so močno škodile komaj miljo oddaljene Toplice. Le-te so oživele pred nekaj leti in naj bi imele več padarjev in dela kot Novo mesto. Glede na opisano slabo stanje ranarske obrti je zdaj namesto padarjev poročal deželnemu vicedomu novomeški mestni svet, ki je zapisal, naj prosijo ljubljanski mojstri za cehovske privilegije le zase in naj ne računajo na Novomeščane.¹³⁸ Četudi Auerspergove toplice niso bile edini razlog propada novomeškega padarstva, je njihov razcvet k temu nedvomno prispeval svoje. Iz poročil izvemo dovolj natančno za čas porasta ranocelnikov v Toplicah - med 1682 in 1692, a žal brez njihovega števila.

Slabih pet let pozneje naletimo na novoletni dan 1697 v topliški krstni matici prvič na krajevnega sodnika Janeza Kulovca (*judice loci*). Ker je isti sodnik zabeležen kot boter le še dvakrat, to in naslednje leto 1698, nato pa najdemo v matici naslednjega sodnika šele čez 30 let, upravičeno sklepamo, da je sodniška služba mogla obstajati v kraju že nekaj let pred letom 1697. Krstna matica je namreč od svojega začetka leta 1680 dobra tri desetletja nadvse skopa pri navajanju poklicev.¹³⁹

Vsled pomanjkanja virov za prva desetletja obstoja trškega naslova izvemo za trg Toplice (*Markht Töpliz*) neposredno šele v nedatiranem zapisu protokola poročnih in drugih podložniških pogodb gospostva Žužemberk leta 1705 ali 1706.¹⁴⁰ To je hkrati zadnja znana omemba trga, dasi srečujemo v teh in naslednjih nekaj letih tržane, sodno hišo, sodni urad in trške sodnike, izpričane vse do leta 1756.¹⁴¹

Kot bomo videli v nadaljevanju, je imel topliški trg v marsičem svojstven položaj, ki se odraža v virih predvsem v tem, da trga v njih takorekoč ni, obstaja pa širok spekter nedvoumniških trških atributov. Tako kot same toplice je bil tudi trg Toplice plod ambicij grofov Auerspergov. Ti so znali na dokaj svojstven način narediti tržane iz župniji pripadajočih oštatarjev in malih kmetov ter jim postaviti na čelo nekakšnega sodnika iz vrst domačinov, četudi grofje v vasi Toplice niso premogli lastnih podložnikov, ampak so bili zgolj posestniki vrelcev. Svojo oblast nad krajem so Auerspergi uveljavljali na več načinov. Najprej so imeli patronatsko pravico nad župnijo, ki jim je zagotavljala prezentiranje župnikov in njihovo poslušnost svojim željam in potrebam. Nadalje so bili grofje tu odvetniški gospodje, kot tretje pa lastniki vrelcev, kar jim je omogočalo, da so v okolico toplic pritegnili tudi razne padarje od drugod, jih po potrebi odvezali rojenjaštva in tako ustvarili sloj osebno svobodnih ljudi kot osnovo za srenjo nastajajočega tržanstva.

V nadaljevanju bomo videli, kako malo pravic so imeli topliški tržani in njihovi sodniki, kajti Auerspergi ob vsej navidezni velikodušnosti v resnici niso dopustili niti toliko delne avtonomije, kakršno je premogel njihov trg Žužemberk.¹⁴² Vse kaže, da so bili topliški župniki trgu sploh malo naklonjeni, saj ga v krstnih maticah, terezijanskem katastru in drugih zapisih niti enkrat niso poimenovali s trškim imenom, ampak vedno le kot Toplice. V krstni matici, ki se začne leta 1680, se sprva imenujejo latinsko (*ex Thermis*), leta 1698 izjemoma slovensko (*is Tepliz*), nato pa izmenjuje z latinskim in slovenskim imenom (*ex Thermis, ex Topliz, in Topliz*).¹⁴³ Prav tako pogrešamo v matici trškega sodnika, ki se imenuje zgolj sodnik ali krajevni sodnik (*judex, judex loci*). Taka ravnodušnost je razumljiva, če pomislimo, da so Auerspergi kitili z naslovom tržanov župnijske in ne svoje lastne podložnike ter dajali župnikom podanikom navidezne pravice, po katerih bi se razlikovali od navadnih podložnikov. V praksi je moglo to početje sprožiti med Topličani prevzetnost, kakršne župniki pri svojih podložnikih in podaniških niso mogli biti veseli. Toplice tako očitno niso bile deležne takega konsenza o trškem naslovu, kot je bil dosežen pri Raki, ki so jo priznavali za trg poleg kostanjeviškega gospostva tudi drugi zemljiški in cerkveni gospodje.

¹³⁷ ARS, Vic. A., šk. 286, 1/146, lit. Z I-7, 15. 12. 1682.

¹³⁸ Istotam, 4. 10. 1692.

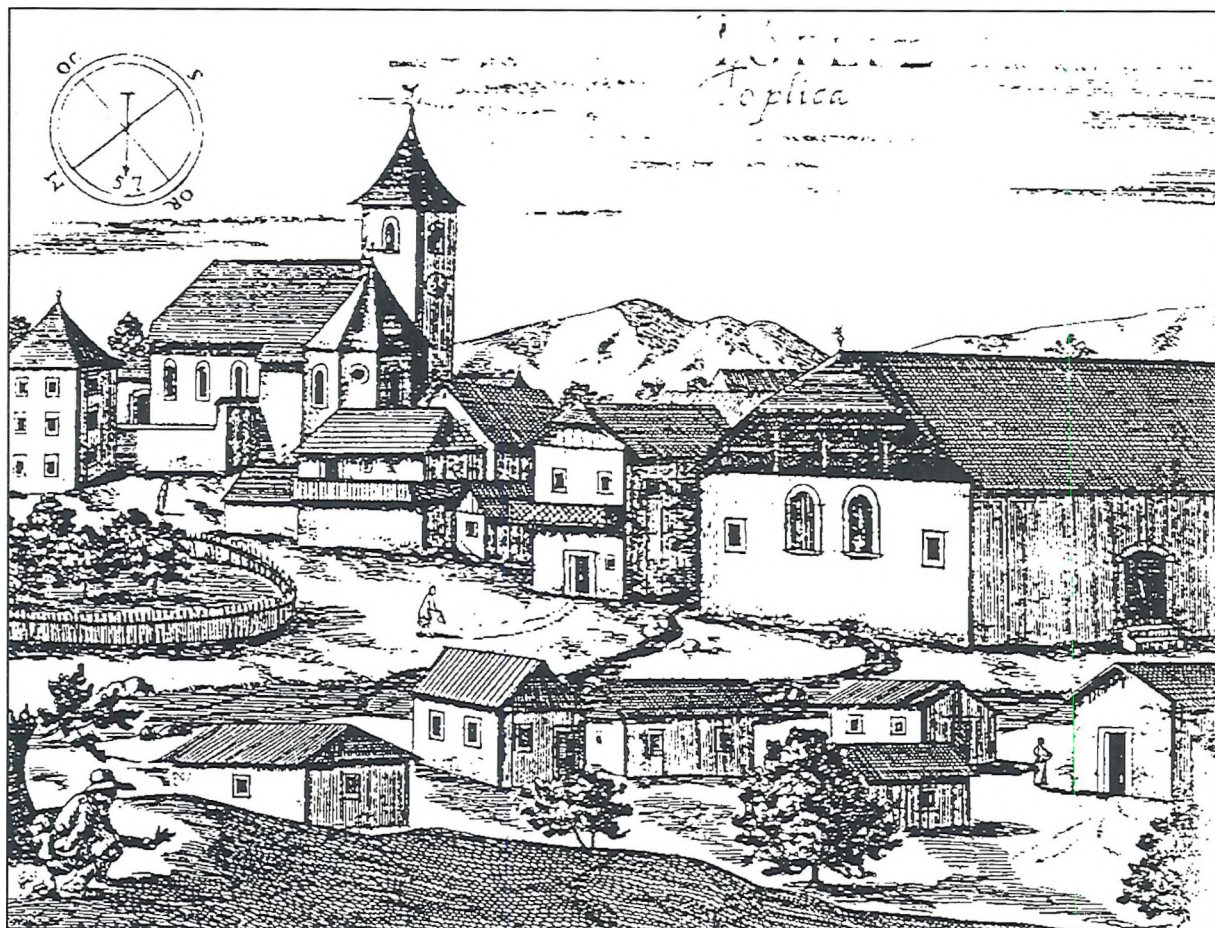
¹³⁹ NSALJ, ŽA Toplice, RMK 1680 - 1778, 1. 1. 1697 (*judice loci*), 13. 1. 1697 (*judice loci*), 28. 2. 1698 (*pro tempore judex*), 31. 8. 1728 (*judex loci*).

¹⁴⁰ HHStA, AAu, A-IX-20, Seis.(enberg) 1705 (1710 - 1712) *Verbriefunger der Unterh.(anen), s.p.*, pred 15. 3. 1706.

¹⁴¹ HHStA, AAu, A-IX-16, Conv. 1, s.d. (prejeto 20. 1. 1756).

¹⁴² V Žužemberku so tržani sami volili trškega sodnika, ki je skupaj s prisedniki in ob navzočnosti predstavnika zemljiškega gospoda sodil v manjših kazenskih zadevah (ARS, Trg Žužemberk, fasc. 1, trški protokol 1656 - 1687, 1688 - 1890).

¹⁴³ Slovensko ime srečamo v topliški krstni matici 18. 2. 1698.

Toplice po Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske (1689).

Posestna struktura Toplic

Po svoji posestni strukturi so bile Toplice tako kot Raka in še marsikatera farna vas zelo primerne za "pretvorbo" v trg. Že od nekdanj so v kraju obstajali oštati, ki so sčasoma številčno presegli maloštevilne, četudi razdeljene hube. Drugače kot na Raki je v zgodnjem novem veku in bržčas že prej pripadala glavnina vaških domov župniji, medtem ko je bil samo majhen del v rokah svetnega zemljiškega gospoda, bližnje graščine Soteska.¹⁴⁴

Celovit pregled nad župnijskimi podložniki imamo šele za leto 1600, ko se je župnija vrnila iz protestantskih rok v katoliške in je vicedomska komisija popisala njen inventar ter posest.¹⁴⁵ Župnijska posest ni bila posebno obsežna, podložniki raztreseni po bližnji okolici, najštevilnejši pa prav

v kraju. Medtem ko govori naslov urbarskega dela inventarja o župnijskih podložnikih (*die darzue gehörig Vnterthannen*), so na zadnjem mestu navedeni topliški oštatarji (*die Hoffstetter zu Topliz*). Skupno je šlo za 16 gospodarjev, katerih posest ni posebej opisana niti poimenovana, razen pri prvem, ki je imel tudi mlin in še nekaj zemljišč. Po višini dajatev in obveznosti je jasno, da niso bili vsi zgolj gospodarji oštatorov, ampak jih je pet plačevalo toliko činža in opravljalo skoraj toliko dni tlake kot hube v okoliških vaseh.¹⁴⁶ Omenjenih pet je od zemlje plačevalo med 40 in 80 krajcarji činža, ostalih 11 pa le med 8 in 16 krajcarji. Med drobnimi posestniki se je znašlo tudi ime nekega "gospoda pl. Obračana", ki sam vsekakor ni živel na svojem oštatu in še manj opravljal naloženo petdnevno tlako.

¹⁴⁴ Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und den Villacher Kreis, Laibach 1818 - 1819, Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustadtler Kreises, Laibach 1819, fol. R2.

¹⁴⁵ ARS, Vic. A., šk. 68, I/39, lit. T XIII-2, inventar in urbar župnije Toplice, 18. 6. 1600, s.p.

¹⁴⁶ Za merilo moremo vzeti posest v Gradišču, ki je edina označena kot huba, njene letne obveznosti pa so bile: 40 krajcarjev činža, naturalne dajatve ter šest dni tlake. Nekaj podložnikov je plačevalo tudi več kot goldinar činža, pri čemer so oni z nad pol goldinarja praviloma opravljali šest dni tlake, drugi po dva dni in nekateri ničesar.

Leta 1600 so se Topličani razlikovali od drugih podložnikov predvsem po dveh značilnostih. Pri njih pogrešamo visoke naturalne dajatve v žitu in drugem pridelku, ki jih le pri štirih deloma nadomešča oddaja enega ali dveh kopunov. Nadalje so vsi razen dveh opravljali kar pet dni tlake, samo dva dni pa najmanj obdavčeni in prav nobene tlake najimovitejši med njimi, hkrati posestnik mlina. Topličani, dejansko razdeljeni na kmete in oštatarje, so bili glede na očitne razlike v velikosti posesti zelo enotno obremenjeni s tlako, kar je razumljivo glede na bližino župnika - zemljiškega gospoda. Temu je šla iz Toplic tudi celotna desetina, poleg tega pa so mu bili Topličani dolžni pomagati ribariti dva dni v letu okoli sv. Gregorja.

Posestnega razvoja nato žal ne poznamo vse naslednje poldrugo stoletje do terezijanskega katastra okoli leta 1750.¹⁴⁷ Redke listine iz 17. stoletja govorijo o kupnopravni posesti v Toplicah (*in der Tepliz*), sicer podložni župniji, a je njeno prehajanje iz rok v roke dovoljevalo in potrjevalo gospostvo Žužemberk oziroma njegov lastnik grof Auersperg kot odvetniški gospod.¹⁴⁸

Kot smo že omenili, so bile Toplice razdeljene med dva zemljiška gospoda - domačo župnijo in graščino Soteska. V terezijanskem katastru ne eden ne drugi gospod ni kraja imenoval trg, ampak samo vas ali Toplice, čeprav se je vas po poldrugem stoletju pokazala glede na stanje leta 1600 v povsem novi preobleki. Ohranila je sicer pretežno drobno posest, a se je število posestnikov več kot podvojilo. Leta 1757 je od skupno 47 župnijskih podložnikov premoglo hubno odmero v višini četrtske do cele hube le 19 posestnikov ali dve petini. Nekdanja cela huba se je izpričano razdelila na dve polovični, po obsegu zemlje sta dva posestnika še dosegala celo hubo (1 gld), štirje pol hube (30 kr), eden nekaj več (37 kr, 2 den) in eden nekaj manj kot pol (25 kr). Četrť hube ali več (15 - 20 kr), kar je drugod običajno pomenilo oštati, je imelo devet Topličanov. 28 posestnikov je imelo zemlje za največ šestino hube: šest gospodarjev je premoglo samo njive, šest neimenovano drobno posest, pri 12 je navedena hišica (eden ima še kajžo) in pri štirih hiša (eden ima dve hiši). Oštati srečamo samo kot dodatno zemljišče pri gospodarju cele hube. Če torej odštejemo posestnike njiv in drugih nedoločljivih zemljišč, je pod župnišče spadalo 19 posesti, velikih najmanj za en oštati, ter 18 hišic, hiš in kajž, skupaj vsaj 37 zasebnih stanovanjskih stavb, pri čemer je skupni obseg

podložniških zemljišč znašal malo manj kot 12 hub in pol.

Glede na druge župnijske podložnike v enajstih okoliških vaseh so predstavljala zemljišča v Toplicah pomembno razliko - vsa so bila namreč kupnopravna. Deseti pfenig od prodanih zemljišč so morali gospodarji plačati gospostvu Žužemberk, celotno desetino pa domačemu župniku. Topličani in prebivalci sosednje vasi Gorenje Gradišče so imeli ob tem posebno ugodnost, da so se bili namesto raznih drugih obveznosti dolžni (!) le odkupiti iz rojenjastva (*Abkauf der Erbholdschaft*).¹⁴⁹ Razen posestnikov njiv, duhovnika, beneficiata in cerkvenega ključarja so bili vendarle vsi obvezani opravljati tlako kot navadni podložniki. Ta sicer ni bila velika, saj je znašala najmanj pol dneva ročne tlake, največ pa tri dni ročne tlake in en dan dela s parom volov.¹⁵⁰

V kraju je imela osem podložnikov na dveh hubah in pol še graščina Soteska. Tudi ta posest je bila že razdeljena, in sicer na tri polovične hube, tri četrtske in dve osminski. Kot pri vseh drugih soteških podložnikih so bile hube onih v Toplicah samo zakupne in podvržene obveznemu plačilu primščine. Čeprav se zdijo ti podložniki zato glede na župnijske podložnike nekoliko prikrajšani, je treba povedati, da niso imeli nikakršne odmerjene tlake. Ker jo je bil prav tako prost dober del soteških podložnikov drugod, pri Topličanih v tem ne moremo videti kakšne posebne ugodnosti. Ne nazadnje so po potrebi vendarle morali pomagati pri gradnji gradu in pri lovu ter za zemljiškega gospoda tovoriti žito v Ljubljano.¹⁵¹

Vseh domov v Toplicah je bilo tako sredi 18. stoletja kakšnih 45, od tega približno 37 podložnih župniji in osem graščini Soteska. Glede na znani podatek o 16 gospodarjih po župnijskem urbarju iz leta 1600 in sklepanje, da je tedaj tudi pod soteško graščino na dveh hubah in pol bivalo le 3 - 5 podložnikov, skupaj okoli 20, so se Toplice v poldrugem stoletju povečale za dobrih dvakrat. Porast števila domov ni šel samo na račun drobitve hub, ampak je bil v večji meri posledica naseljevanja hišarjev, po čemer so se Toplice jasno razlikovale od okoliških vasi, kjer takorekoč niso poznali kajžarstva. Netipična rast kraja je bila vsekakor posledica nastanka Auerspergovih toplic in ugodnosti, ki so s tem nastopile za priseljence, vključno s pospeševanjem izoblikovanja trga. Opazne spremembe, ki jih beleži terezijanski kataster, so bile torej plod zadnjih 70 - 80 let po letu 1670.

¹⁴⁷ V Auerspergovem arhivu na Dunaju (HHStA, Aau, A-15-Fach 5) je sicer shranjen župnijski urbar iz let 1646 - 1658, ki ga avtor prispevka ni uporabljal.

¹⁴⁸ ARS, Zbirka listin, 1635 XII. 12., Žužemberk; 1659 VIII. 13., Ljubljana; 1659 VIII. 13., s.l.

¹⁴⁹ ARS, TK RDA, N 34, No. 3, 17. 1. 1757.

¹⁵⁰ ARS, TK BT, N 34, No. 14, s.d. (okoli 1750).

¹⁵¹ ARS, TK RDA, N 118, No. 9, s.d.

Toplice po franciscejski katastrski mapi leta 1825.

Trška družba in uprava

Vzporedno s številčnim porastom domov in prebivalcev sta se v tem obdobju znatno spremenili tudi poklicna in socialna struktura Topličanov. Za čas okoli leta 1750 poznamo poklicno strukturo vseh 42 župnijskih podložnikov skupno z beneficiatom, ki so v kraju posedovali njive in druge posevne površine. Skoraj polovica (19) je označenih zgolj kot kmet, pri čemer je šlo za široko paleto od posestnikov ohišnice do cele hube. Dva posestnika sta navedena kot kmeta in krojača, osem ženskih posestnic brez vsakršne poklicne oznake, sicer pa je bilo med obrtniki največ mesarjev - 6, nato čevljarjev - 4 ter po en tesar in padar.¹⁵² Čeprav ne poznamo morebitnih poklicev osmih soteških podložnikov, je podoba topliške obrti precej zaokrožena in razpoznavna. Šlo je za izrazito podeželsko obrt, značilno za farne vasi, pri čemer opazimo glede na pol stoletja starejše podatke znaten upad števila padarjev. Kolikor moremo znana imena t.i. kmetov in obrtnikov identificirati s posestniki v nekaj let mlajšem štift-registru iz leta 1757, se pokaže, da je dobra polovica obrtnikov posedovala najmanj za četrtsko hubo zemlje, manj jih je bilo med navadnimi hišarji, z obrtjo pa sta se ukvarjala tudi največja zemljiška posestnika - prvi kot čevljar in drugi kot mesar, sicer gospodarja obeh celih hub. Večina malih lastnikov - hišarjev med obrtniki ni bila zastopana in je potemtakem živela od ohišnice ter raznovrstnega priložnostnega zaslužkarstva, povezanega tudi s toplicami.

Štirje čevljarji terezijanskega katastra so mogli biti tako kot njihovi predniki včlanjeni v čevljarjski in usnjarski ceh v trgu Žužemberk. Ta sicer ni premogel vladarskih privilegijev, ampak je deloval kot bratovščina, izdatno podprt s strani grofov Auerspergov, kar se je od srede 17. stoletja večkrat odrazilo v sporih žužemberških mojstrov z mestnimi mojstri Višnje Gore.¹⁵³ Ker Toplice niso spadale pod deželsko sodišče Žužemberk, ampak pod Ruperčevrh, jim Auerspergi niso mogli pomagati na tak način kot žužemberškim, niso pa jih prezrli pozneje, ko so svoje podanike - usnjarje in čevljarje mesta Kočevje in trga Žužemberk - podprli v prizadevanjih za podelitev cesarskega cehovskega privilegija. V uvodu cehovskega reda, ki ga je usnjarjem in čevljarjem vseh treh krajev leta 1760 podelila Marija Terezija, je zapisano, da so se jim cehovske svoboščine izgubile v požarih,¹⁵⁴ kar

sicer ne drži, ker jih prej preprosto niso imeli.¹⁵⁵ Cehovski red kot tak ureja notranje zadeve članov in določa za sedež ceha Žužemberk, posebej pomenljivo pa je dejstvo, da Toplic drugače kot Žužemberka ne imenuje trg, ampak zgolj z imenom kraja (*Töpliz*). Pred državnimi oblastmi Toplic ni bilo mogoče predstavljati kot trg, a je zanimivo in pomembno, da so bile kot navaden kraj postavljene ob bok mestu in trgu, tukajšnji mojstri pa so mogli uživati enake pravice kot njihovi poklicni kolegi v mestih in trgih.

Podobno kot za Rako je bila tudi za Toplice značilna zelo skromna sejemska dejavnost. Letnih sejmov v topliški župniji ne omenjajo ne Valvasor¹⁵⁶ ne oba izčrpna seznama sejmov novomeške okolice z začetka 18. stoletja.¹⁵⁷ Obravnavana trga v tem oziru nista predstavljala konkurence sosednjim meščanskim naseljem, zato ju nenazadnje pogrešamo v pritožbah mestnih predstojništev, za katera sta bila kot taka nemoteča.

Kot rečeno, so kronološko prvi indici obstoja trga in določene trške samouprave tri omembe "krajevnega sodnika" (*judice loci*) v topliški krstni matici leta 1697 in 1698, nakar srečamo v njej naslednjega sodnika zaradi skoposti podatkov šele leta 1728.¹⁵⁸ Vmesni čas je dokumentiran z drugimi zgovornejšimi viri, na podlagi katerih si je moč ustvariti podobo trga Toplice, ki jo poznejši podatki le še potrjujejo in nebstveno dopolnjujejo.

Najpomembnejši vir podatkov o trgu in tržanih predstavlja protokol poročnih in drugih podložniških pogodb Auerspergovega gospostva Žužemberk, v katerem so brez pravega tematskega in kronološkega reda nanizane razne pogodbe iz let 1705 - 1717.¹⁵⁹ V tem kratkem časovnem obdobju je povedano vse bistveno o trški upravi in položaju t.i. tržanov, izrecno pripadajočih gospostvu Žužemberk in podvrženih tamkajšnji jurisdikciji. Toplice so sicer imele lastnega trškega sodnika in celo sodno hišo (*Richthauß zu Thöpliz*), kolikor ni bil s tem izrazom mišljen samo dom vsakokrat-

¹⁵⁵ V mestu Kočevje so bili denimo leta 1752 po kon-signaciji obrtnega davka vsi obrtniki necehovski (*alle unzunftmessig*), med njimi tudi vseh sedem čevljarjev (ARS, TK RDA, N 238, No. 9, 17. 8. 1752). Isto leto je tudi trško predstojništvo Žužemberka poročalo okrožnemu glavarstvu, da v trgu ni pravih obrtnikov (*keine ordentliche Professionisten*), ampak naj bi se vsi izučili poklica le od svojih staršev in se povečini preživljajo s kmečkim delom (ARS, RK, fasc. XXVIII, št. 88, 23. 11. 1752).

¹⁵⁶ J. W. Valvasor, Die Ehre VIII, str. 815.

¹⁵⁷ ARS, Collectanea, fasc. 11, seznam sejmov v okolici Novega mesta 1702. - ARS, Vic. A., šk. 255, I/133, lit. R I-5, 20. 1. 1713.

¹⁵⁸ NŠALJ, ŽA Toplice, RMK 1680 - 1778, 1. 1. 1697 (judice loci), 13. 1. 1697 (judice loci), 28. 2. 1698 (pro tempore judex), 31. 8. 1728 (judex loci).

¹⁵⁹ HHSIA, AAu, Seis. 1705 (1710 - 1712) Verbriefungen der Unterth., s.p.

¹⁵² ARS, TK BT, N 34, No. 14, s.d.

¹⁵³ Boris Golec - Stane Okoliš, Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti, v: Arhivi XIX (1996), str. 121 - 127.

¹⁵⁴ ARS, RK, št. 52, lit. S No. 27, 30. 4. 1760.

nega sodnika. Ta je omenjen na čelu sodnega zbora s prisedniki edinole pri nekem družinskem sporu glede dediščine. Večje sodne spore, ko so Topličane tožili ljudje od drugod ali pa je šlo za pomembnejše civilne zadeve (dolgoe, dediščino, varuštvo nad otroki) je obravnavalo gosposkiško sodišče v Žužemberku, ki je kot zemljiška in odvetniška gosposka potrjevalo tudi sklepe podrejenega sodišča v Toplicah.

Primere iz žužemberškega protokola, v katerih nastopajo Topličani, si velja zaradi ilustrativnosti ogledati pobliže. Iz nedatirane poročne pogodbe, sklenjene leta 1705 ali spomladi 1706, izvemo edinkrat hkrati za vse tri temelje topliškega trga: za trškega sodnika (*Markhrichter*) Jurija Kulovca, trg Toplice in njegove tržane, pripadajoče gospostvu Žužemberk (*alle in Markht Töpliz bewohnte vnd der Herrschaft Seisenberg zuegehörige Burger*).¹⁶⁰ Najzgodnejšo znano sodno obravnavo pred gosposkiškim upraviteljem kot sodnikom in tremi prisedniki iz trga Žužemberk (trškim sodnikom in dvema drugima) je sprožil Martin Kramar, član zunanjega mestnega sveta v Novem mestu, ki je leta 1705 zaradi dolga tožil Jurija Aša, "tržana in padarja v knežjih Auerspergovih Toplicah" (*Burgern vnd Pader in der Fürstl: Auersperg: Töpliz*).¹⁶¹ Pred podobno sodno zasedbo sta se tožnik in obtoženec srečala ponovno naslednje leto.¹⁶² Leta 1707 je v navzočnosti žužemberških tržanov kot prisednikov potekala v tamkajšnji gosposkiški pisarni zapuščinska razprava za nekim podložnikom iz Kota ob Krki, pri čemer sta bili v denarju izplačani dve njegovi hčerki, obe tržanki v Toplicah. Uršula Kulovec, "tržanka v Toplicah pod žužemberško jurisdikcijo" (*Burgerin zu Tepliz vnter Herrschaft Seysenberg Jurisdiction*) in njena sestra Marjeta Derganc (*Burgerin zu Töpliz*) sta bili nepismeni, zato sta za pečatenje odpovednega pisma naprosili svojo "predpostavljeno gosposko" (*vorgesezte obrigkeit*) v osebi upravitelja žužemberškega gospostva.¹⁶³

Pomenljivo je, da je o zadevah, kot je zgornja, razsojalo gosposkiško sodišče v Žužemberku in ne domači trški sodnik. Tako je žužemberški upravitelj leta 1711 odločal tudi glede varuhov otrok in dediščine, le da je bil tokrat sklep sprejet in zapisan v samih Toplicah, kjer je predhodno zaslišal priče.¹⁶⁴ Prav tako je žužemberški upravitelj, zdaj kot nepristranski sodnik, naslednje leto opravil v Toplicah zaslišanje in poravnavo zaradi dolgov med Jurijem Auffom in več Topličani.¹⁶⁵

Samo v družinskem sporu za dediščino je v topliški sodni hiši (*Richthauß zu Thöpliz*) sodil trški sodnik Jurij Kulovec, a sta bila ob njem navzoča tudi upravitelj Janez Krstnik Mandl in še ena oseba. Prisedništvo (*assessores*) so sestavljali štirje Topličani, nakar je bil sklep "sodnega urada v Toplicah" (*Richter Amt zue Thöplitz*) čez osem dni potrjen pred gospostvom Žužemberk, ki je nastopalo kot "zemljiška gosposka in (oziroma) odvetniška gosposka v Toplicah" (*von der Grundt vnd Respective Fugt Obrigkeit zue Töplitz*).¹⁶⁶

Domače "krajevno" ali "trško" sodišče, kot ga imenujemo glede na poimenovanji sodnika v različnih virih, torej ni imelo skoraj nikakršnih sodnih pristojnosti. Bržčas je igral sodnik še vlogo arbitra v manjših sporih in nekakšnega soseskega načelnika, pravzaprav posrednika med odvetniškim gospodom in toplišno trško srenjo. Zanj niti ne vemo, ali so veljali za tržane vsi njeni hišni gospodarji ali samo nekateri imenitnejši. Zadostnih dokazov za eno od obeh možnosti nimamo, saj je premalo svetnih dokumentov, medtem ko krstna matična knjiga sploh ne razlikuje med tržani in netržani, ampak pozna v redkih primerih le krajevno "gospodo" (*dominus, domina*).

Podobnosti z Rako torej ni moč spregledati, pri čemer lahko tudi za Rako sklepamo na podobno vlogo sodnika. Ne tu in ne tam mu ni mogoče pripisati voljene funkcije, kar je implicitno zapisano pri dveh topliških sodnikih. Tako kot je prihajalo do kompetenčnih sporov med dvema zemljiškima gospodoma na Raki, jih ni manjkalo v Toplicah, kjer je bil konsenz med župnikom - Auerspergovim beneficiatom in Auerspergi o vlogi sodnika na precej bolj trhljih nogah kot pri Raki med župnikom in gospostvom. Vsakokratnega topliškega beneficiata so sicer prezentirali knezi Auerspergi,¹⁶⁷ a se je kot upravitelj župnije zavezal predvsem za njene pravice nad lastnimi podložniki in prihajal v navzkrižje z Auerspergi kot odvetniškimi gospodi. Vsa prikrita nasprotja so udarila na plano, ko je beneficiat v Toplicah meseca maja 1724 udaril sodnika Gregorja Menika in je upravitelj gospostva Žužemberk tožil beneficiata pred ogradnim sodiščem v Ljubljani.¹⁶⁸ Na sodni obravnavi je beneficiatov odvetnik zatrjeval, da je ta, ki naj bi bil sodnik, beneficiatov podložnik (*diser vor ein rihter seye, dan diser seye sein Vnterthan*) in mu mora delati tlako. S tem, da je Menik postal sodnik, se beneficiatu namreč nad podložnikom ni vzela sodna instanca. Ker pa be-

¹⁶⁰ Istotam, pred 15. 3. 1706.

¹⁶¹ Istotam, 23. 7. 1705.

¹⁶² Istotam, 27. 5. 1706.

¹⁶³ Istotam, 20. 7. 1707.

¹⁶⁴ Istotam, 14. 3. 1711.

¹⁶⁵ Istotam, 11. 2. 1712.

¹⁶⁶ Istotam, 8. 5. 1713, 16. 5. 1713.

¹⁶⁷ J. V. Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 815. - Prim. Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. - 1747, 6. del: Cerkvene zadeve. Lit. S - Z, Ljubljana 1997, str. 254.

¹⁶⁸ ARS, Ogradno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 22 (1722 - 1744), fol. 208, po 9. 7. 1726.

neficiat v ničemer ni motil žužemberškega upravitelja pri postavitvi sodnika (*den Richter zu sezen*), je beneficiatov odvetnik pozval sodišče k zavrnitvi obtožbe. Upravitelj Žužemberka se je v nadaljevanju skliceval na sodnikovo užaljenost in dejstvo, da pripada topliški beneficij z vsemi pritliklinami žužemberškemu gospostvu, nakar je sodišče spoznalo beneficiata za krivega.¹⁶⁹ Auerspergovega sodnika pač ni bilo mogoče po mili volji pretepati, zamera in užaljenost pa sta morebiti pripomogli, da je upravitelj kmalu zatem postavil Topličanom novega sodnika "gospoda" Matijo Derganca, ki je kot "Judex loci" naveden v krstni matični knjigi leta 1728.¹⁷⁰

V zvezi z zadnjim znanim sodnikom sredi petdesetih let 18. stoletja izvemo o njegovem umeščanju in pristojnostih še nekaj podrobnosti. Adam Gričar se na enem mestu imenuje trški sodnik (*Marktrichter*), na drugem pa določneje "od gospostva Žužemberk postavljeni topliški sodnik" (*aß von Herrschafft Seisenburg vorgesezter Töplizer Richter*). Kot tak je imel na skrbi spoštovanje trškega reda in pravico izrekanja tozadevnih upravnih kazni. Jeseni 1755 se je pripetilo, da je pijan sredi noči prebudil krčmarja Matijo Kajfeža in njegovo ženo ter ju nadlegoval, da po 10. uri ne smeta točiti vina in sprejeti na prenočišče popotnikov. Prišlo je do prepira, med katerim je sodnik s palico udaril krčmarico po levi roki, ta pa mu je palico vzela in mu z njo naložila dve po hrbtu, nakar je Gričar krčmarski par zmerjal še na ulici (*auf der gassen*). Ker sodnik ni mogel razsojati sam v lastni zadevi in bržčas sploh ni imel pristojnosti v podobnih primerih fizičnega in verbalnega nasilja, je krčmarja Kajfeža tožil pri žužemberškem gosposčinskem upravitelju. Ta je razpisal narok in naj bi Kajfeža takoj po prihodu v Žužemberk brez zaslišanja vrgel v grajsko ječo.¹⁷¹ Krčmar se je zato pritožil nedavno uvedeni instanci - novomeškemu okrožnemu uradu, ki je upravitelju nemudoma ukazal, naj se do razsodbe vzdrži vsakega nasilja. Čez mesec dni je temu istemu sporočil, da je kaznovanje odvisno le od njegove zemljiškokgosposke oblasti, hkrati pa opozoril, naj v bodoče pošilja poročila okrožnemu uradu z večjim spoštovanjem, kot je bilo napisano zadnje glede topliškega sodnika.¹⁷²

Tako kot na Raki so bili vsi znani topliški sodniki domačini po bivališču, če že ne po rojstvu. Pripadali so pač najmočnejšim rodbinam, saj se priimki štirih izpričanih sodnikov iz 60-letnega časovnega razpona (1697 - 1756) ponavljajo pri prisednikih in pričah v žužemberškem protokolu

1705 - 1717.¹⁷³ Nekaj malega vemo tudi o izvoru trških rodbin in posameznikov. Priimka Kulovec, ki sta ga nosila prva dva znana sodnika, leta 1600 še ni bilo med župnijskimi podložniki v Toplicah, a ga srečamo v bližnji Vavti vasi.¹⁷⁴ Žena enega od njiju, Uršula-Urška, in njena sestra Marjeta Derganc, se leta 1707 omenjata kot tržanki, bili pa sta hčerki žužemberškega podložnika Matije Drevška iz vasi Kot ob Krki in obe nepismeni.¹⁷⁵ "Gospod" Matija Derganc, sodnik leta 1728, je imel soimejnake v kraju skoraj sto let prej, leta 1635, ko sta zakonca Jurij in Uršula Derganc kupila od svaka oziroma brata Hanžeta Brelca tričetrtinsko kupno-pravno kmetijo, podložno domači župniji.¹⁷⁶

Podložniški status t.i. topliških tržanov in njihovih sodnikov je bil v pravnem oziru nedvoumen, tako kot so status trga in lastne trške uprave bolj ali manj samovoljno vsilili in vzdrževali Auerspergi. Toplice so sicer premogle nekakšen zgornji sloj prebivalstva, ki se je ob zatonu trškega statusa šele postopoma skušal izviti iz objema osebne nesvobode. V tej luči moremo videti posebno ugodnost Topličanov in prebivalcev Gorenjega Gradišča, da so se bili po terezijanskem katastru namesto raznih drugih dolžnosti dolžni (!) odkupiti iz rojenjaštva (*Abkauf der Erbholdenschaft*).¹⁷⁷ V primerjavi z Rako je utegnil biti topliški "gospodski" sloj resnično številčno močnejši. Krstne matice - domala v protislovju same s seboj - kraja nikoli ne imenujejo trg (!), hkrati pa ne skoparijo s statusnimi naslovi staršev in botrov krščencev (*dominus, domina, generosus dominus, nobilis dominus* itd.). Med "gospodi" prepoznamo trške sodnike in druge domačine, z naslovi "žlahtne gospode" pa so topliški vikarji imenovali izključno botre, pri katerih je šlo neredko res za plemiške ljudi.¹⁷⁸ Slednji so se seveda mudili v kraju kot kopališki gostje in so kot taki mestoma tudi izrecno imenovani.¹⁷⁹ Poklice navaja krstna matica razen redkih omemb sodnikov izključno le pri ljudeh, ki so bili poklicno vezani na toplice. Tako srečamo padarja (*chirurgus*), zakupnika Auerspergovih toplic (*locotorius*), t.i. kopališkega inšpektorja (*inspector aedificy Thermensis*) in njegovega

¹⁷³ Prvi znani sodnik Janez Kulovec (sodnik 1697 in 1698) je bil gotovo sorodnik Jurija Kulovca (1705 - 6, 1713). Sodnika Gregor Menik (1724 - 1727) in Matija Derganc (1728) se omenjata že leta 1713 med prisedniki, zadnji po imenu znani sodnik Adam Gričar (1755 - 1756) pa nosi enak priimek kot tržan Jurij Gričar, izpričan v poročni pogodbi leta 1705 ali 1706.

¹⁷⁴ ARS, Vic. A., šk. 68, I/39, lit. T XIII-2, inventar in urbar župnije Toplice, 18. 6. 1600, s.p. (Walkendorf).

¹⁷⁵ HHSIA, AAu, Seis. 1705 (1710 - 1712) Verbriefungen der Unterth., 20. 7. 1707.

¹⁷⁶ ARS, Zbirka listin, 1635 XII. 12., Žužemberk (št. 1832).

¹⁷⁷ ARS, TK RDA, N 34, No. 3, 17. 1. 1757.

¹⁷⁸ Npr. 9. 6. 1692, 30. 12. 1711.

¹⁷⁹ Npr. 27. 6. in 4. 12. 1779 botra "domina Anna Maria Stoiberin, hospitissa aedificy Therm."

¹⁶⁹ Istotam, fol. 227, 14. 2. 1727.

¹⁷⁰ NSALJ, ŽA Toplice, RMK 1680 - 1778, 31. 8. 1728.

¹⁷¹ HHSIA, AAu, A-IX-16, Conv. 1, s.d. (prejeto 20. 1. 1756).

¹⁷² Istotam, 21. 2. 1756.

pisarja (*scriba aedificy Therm.*), ki so vsi razen padarja spadali med "žlahtno gospodo".¹⁸⁰

Kot že rečeno, ni naključje, da je topliški trški sodnik zadnjič omenjen leta 1756 ali leto dni pozneje kot sodnik na Raki. Obe sodniški službi sta izginili kmalu zatem kot posledica terezijanskih upravnih reform, v katerih ni bilo več prostora niti za posebnosti s trdnjšimi pravnimi osnovami, kot sta jih imela raški in topliški sodnik. Z izgubo lastnega sodnika sta tiho ugasnila še trška naslova, tudi zato, ker kraja nista imela tedenskih in letnih sejmov niti drugih vidnih znamenj trga, denimo fortifikacijske vloge z obzidjem.

Paradoksalno se zdi, da se je pravi razcvet Toplic začel pravzaprav vzporedno s tem ali nedolgo zatem, ko je ugasnil njihov trški naslov. V šestdesetih letih 18. stoletja so dobile spremenjeno veduto in znatno pridobile na tujskem prometu. Auerspergi so namreč v letih 1767 in 1768 zgradili v kraju dvonadstropno topliško hišo v toskanskem slogu s tremi bazeni, ki je dala Toplicam precej mikavnejši videz. Od leta 1770 so se tudi Auerspergovi beneficiati, imenovani vikarji, začeli redno imenovati župniki.¹⁸¹ Sam kraj, v katerem smo sredi 18. stoletja našli okoli 45 hiš, se je nenaadnje okrepil v demografskem oziru. Po popisu hiš in prebivalcev iz leta 1817 so šteje Toplice 62 hiš in 353 prebivalcev ali 5,69 oseb na hišo ter bile v okraju Ruperčvrh največje naselje.¹⁸²

Raka in Toplice v predmarčni dobi

Po terezijanskem katastru, nastalem tik preden sta oba trga ugasnila, imamo koherentno primerjavo med krajema spet šele v predmarčni dobi, in sicer v popisu prebivalstva leta 1817, v franciscejskem katastru in nekaj let mlajših cenilnih operatih.

Omenjeni popis hiš in prebivalcev iz leta 1817 kaže Rako in Toplice kot precej veliki farni vasi s skoraj enakim številom hišnih števil, a precejšnjo razliko v gostoti naseljenosti. Na Raki je namreč v 58 hišah živel 238 prebivalcev ali nekaj več kot štirje (4,10) na hišo,¹⁸³ medtem ko so šteje Toplice 62 hiš in 353 prebivalcev, povprečje oseb na hišo pa je znašalo kar 5,69.¹⁸⁴

Znatno razliko med krajema je opaziti tudi v njuni zunanji podobi, kot jo je moč povzeti iz

franciscejskega katastra leta 1825. Pretežno majhni leseni domovi in gospodarska poslopja ter redke večje zidane hiše dajejo pri Raki komaj slutiti, da bi šlo kdaj prej že za naselje s trškim naslovom. Niti prostorni trg okoli cerkve, ki je dajal kraju še največ markantnosti, ni bil v celoti zaključen in obdan z zidanimi hišami.¹⁸⁵ Toplice so bile navzlic stisnjenosti večjega dela naselja na desnem bregu potoka Sušice arhitektonsko precej pred Rako. Razen gospodarskih poslopij so bila zidane skoraj vse stanovanjske hiše. Posebej so kraj zaznamovale Auerspergove toplice kot daleč največje poslopje in t.i. vojaške toplice na desnem bregu potoka.¹⁸⁶ Poleg topliških stavb je stala na zemljišču grofa Auersperga tudi župnijska cerkev sv. Ane s pokopališčem. Žal si ne moremo prav nič pomagati s katastrom pri ugotavljanju poklicne strukture prebivalstva in neagrarnih dejavnosti. Razen lastnika gradu Raka in topliškega kompleksa v Toplicah so namreč vsi gospodarji označeni zgolj kot kmetje.¹⁸⁷

Zgovoren opis življenja predmarčne dobe so cenilni operati, narejeni za katastrsko občino Raka konec leta 1833¹⁸⁸ in za Toplice naslednjo pomlad 1834,¹⁸⁹ tik preden je kraj upepeljil uničujoči požar.¹⁹⁰ Nič manj pomembno kot popožarna prenova je bilo dejstvo, da v topliški občini tedaj ni imela posesti nobena odvetniška gosposka, ampak samo gospostvo Soteska in domača župnija, kar pomeni, da se je temeljito spremenilo razmerje do gospostva Žužemberk in odvetniških gospodov knezov Auerspergov. Navzočnost slednjih je bilo sicer še naprej močno čutiti zaradi lastništva povečanih in vse bolj znanih toplic ter ohranitve patronata nad župnijo.

V uvodnih topografskih orisih obeh občin opazimo kar nekaj vrednostnih razlik, vendar predvsem zaradi nič kaj pohvalne, precej subjektivne ocene cenilcev o kraju in duhovnem profilu Topličanov. Pri vprašanju glede topliške šole denimo zasledimo naslednje poročilo: "Šole tu ni, četudi pobira mežnar z naslovom 'šolmoštra' (*Schulmeister*) bero v gotovini, žitu in vinu. Zato niso

¹⁸⁰ Npr. 8. 7. 1711, 11. 2. 1723, 6. 6. 1727, 21. 11. 1772, 26. 12. 1775.

¹⁸¹ Anton Jellouschek, *Historische und topografische Nachrichten über das Mineralbad Töplitz bei Neustadt I. V. MHVK 12 (1857), str. 23, 24 (odslej A. Jellouschek, Historische und Topografische).*

¹⁸² Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes etc. im Jahre 1817, fol. G2.

¹⁸³ Haupt-Ausweis, fol. I2.

¹⁸⁴ Haupt-Ausweis, fol. G2.

¹⁸⁵ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 10, mapni list IV.

¹⁸⁶ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 308, mapni list IV.

¹⁸⁷ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 10, Protocoll der Grund-Parcellen der Grund-Eigenthümer der Gemeinde Arch, 18. 3. 1826; N 308, Protocoll der Grund-Parcellen der Grund-Eigenthümer der Gemeinde Toepplitz, 10. 12. 1825.

¹⁸⁸ ARS, Cenilni operati za Kranjsko, N 10, Catastral Schatzungs-Elaborat der Gemeinde Arch, 17. 12. 1833.

¹⁸⁹ Istotam, N 308, 13. 4. 1834.

¹⁹⁰ Požar je izbruhnil v noči s 4. na 5. september 1834 v stanovanju učitelja in organista ter do tal uničil 48 hiš, občinsko kaščo z žitnimi zalogami in močno poškodoval tudi kopališko stavbo (A. Jellouschek, *Historische und topografische*, str. 24 - 25).

nezmožni pisanja in računanja le starejši ljudje, ki v moralnem pogledu v prenekaterem oziru zaostajajo celo za prebivalci sosednjih občin, ampak se tako stanje prenaša tudi na mladino." Ker je občina obsegala poleg Toplic samo dve vasi s skupaj osmimi hišami, se je zgornja sodba nanašala najbolj na prebivalce nekdanjega topliškega trga. Med njegovimi znamenitostmi so navedeni topli zdravilni vrelci, ki jih je rodbina knezov Auerspergov "v blagor trpečega človeštva naredila za splošno koristne." Postavila je lastno zgradbo s 60 sobami, vrelec pa so razdelili v tri bazene: v veliko "knežjo kopel", v drugo "vojaško" in tretjo "navadno ali kopel za revne." Toda po besedah opisa naj bi bile toplice le malo obiskane, "ker mora siceršnje stanje kraja in prebivalcev narediti na tujce odvratni vtis."

Medtem ko so se Toplice ponašale s knežjimi toplicami in uživale vsaj nekaj slovesa zdraviliškega kraja, so cenilci med znamenitostmi Rake navedli lepo in prostorno župnijsko cerkev z dvema zvonikoma, pločevinasto streho in odličnimi orglami ter na koncu pridali, da spada h kraju tudi grad Raka. Župnijsko središče in sedež občine z 18 kraji se je moglo drugače kot Toplice pohvaliti s šolo in novim, leta 1832 zgrajenim šolskim poslopjem, vendar so pouk obiskovali le posamezni otroci z Rake in iz najbližjih krajev.

Po revizijskem popisu hiš in prebivalcev iz leta 1830 med Toplicami in Rako skoraj ni bilo razlik v številu domov, zato pa so bile Toplice precej gosteje naseljene. Medtem ko je štela Raka 61 hiš, 62 stanovanjskih strank (družin) in 261 ljudi (4,28 na hišo), je bilo v Toplicah 66 hiš, 71 družin ter kar 366 prebivalcev (5,55 na hišo). Oba kraja se zdita pravzaprav precej prazna glede na obljudenost domov v drugih vaseh raške in topliške občine; povprečje 17 vasi občine Raka je znašalo nekaj manj kot 6 prebivalcev na hišo (5,93), v občini Toplice pa natanko 7. Razlika med občinama je očitna, zato tudi gostejša naseljenost kraja Toplice glede na Rako ni mogla biti posebej pogojena s specifikom zdraviliškega kraja.

O obeh krajih pove zelo veliko primerjava stavbnega stanja hiš. Tako je bilo v Toplicah več nadstropnih hiš (*mehrere Häuser*) z dvema do osmimi (!) sobami in kamro, deloma pokritih s škodlami ali slamo, zgrajenih iz kamna oziroma lesa. Večina ni imela dimnikov in so bile zato vnetljive, pri čemer je nevarnost požara povečevalo tudi dejstvo, da so stale hiše zelo blizu skupaj, ulice (*die Gassen*) pa so bile zelo ozke. "Če bi na to vas gledali kot na toplice (*Badeort*) in jih primerjali z drugimi v monarhiji", bi bilo po opisovalčevih besedah "stavbno stanje pod vsako kritiko slabo." Na že tako tesnem prostoru so stala povrhu tega gospodarska poslopja, kot so hlevi za

govedo in prašiče, pri hišah pa gnojišča, tako da niso bile onesnažene samo ulice, temveč s slabimi vonjavami tudi zrak. Od vseh drugih domov v kraju je odstopala dvonadstropna knežja kopališka hiša s 60 sobami, Toplice kot celota pa od sosednjih vasi Gorenje in Dolenje Gradišče, kjer je bila večina stanovanjskih in gospodarskih zgradb lesenih in "kot kmečke hiše v srednjem gradbenem stanju." Ne posebno laskav opis hiš in čistoče je treba tako kot pri drugih stvareh umestiti v kontekst, saj so bili cenilci do Toplic kot zdraviliškega kraja veliko manj prizanesljivi kakor do navadnih farnih vasi.

Že na Raki, sicer neprimerno prostornejši vasi s središčnim trgom, jih ni motila ne majhnost domov ne neprijetne vonjave hlevskega gnoja, značilne v tem času celo za glavna mesta vseh rangov. V "vasi Raka" je bilo samo nekaj (*einige*), v "kraju Toplice" pa očitno nekaj več (*mehrere*) kamnitih nadstropnih hiš, pri čemer so raške premogle le 2 - 4 sobe, topliške pa, kot rečeno, tudi do osem sob. Večina raških hiš je bila pritličnih z eno ali dvema stanovanjskima sobama in kamro, zgrajenih iz lesa in kritih s slamo, kakršna so bila tudi tamkajšnja gospodarska poslopja. Enako kot Toplice se je Raka razlikovala od okoliških vasi, a očitno manj izrazito, saj je bilo v njih mogoče videti posamične nadstropne hiše.

Oba nekdanja trga kljub odmaknjenosti od deželne ceste nista trpela prometne odrezanosti. Skozi Toplice je potekala dobro vzdrževana okrajna cesta proti kočevskim Črmošnjicam in druga tovrstna cesta do Soteske. Rako so sekale kar štiri okrajne ceste, ki so povezovala Posavje in Dolenjsko in s svojo dobro prevoznostjo pospeševale trgovino z vinom in drugimi pridelki. Najbližji tržni kraj je bilo tako za Rako kot za Toplice okrožno glavno mesto Novo mesto, le da na tamkajšnjih tedenskih sejnih ni bilo mogoče prodati žita.

Od kakovosti zemlje in plodov narave je bila sicer bolj kot Toplice odvisna Raka, ki ni premogla podzemnega termalnega bogastva. V obeh občinah so kakovost njiv in njihov pridelek označili za dobra, pri Toplicah glede na deželne razmere celo kot odlična, tako da so Topličani nekaj prodali tudi na novomeški tržnici, prebivalci občine Raka pa svojo majhno prodajo omejevali na domače kraje. Medtem ko je bilo topliško vino zaradi "slabše hribovske kakovosti" primerno le za domačo uporabo, je vrsta belega vina na Raki veljala kljub "srednji hribovski kvaliteti" za najpomembnejši prodajni artikel. V ceni je sicer zaostajalo za vinorodno soseščino, a je bilo precej iskano pri gorenjskih krčmarjih in vinskih trgovcih. Obe občini je združevalo dejstvo, da sta bili na slabšem z lesom, ki ga je bilo treba kupovati drugod. Ob vsej

siceršnji kritiki na neuglednost Toplic kot kraja izstopa pohvalen opis tamkajšnjih izjemno dobro kultiviranih vrtov, saj so Topličani poleti v času kopaliske sezone lahko doma prodajali zelenjavo.

Po staležu živine moremo Toplice vendarle uvrstiti bliže vasem kot Rako. Toplice z 21 konji, 105 glavami goveje živine, 9 ovci in 70 svinjami so precej prekašale Rako, kjer so našli samo 12 konj, 59 govedi in 60 prašičev, pri čemer sta imela kraja skoraj enako število domov. Tako je prišel konj na vsako tretjo topliško (3,14) in le vsako peto raško hišo (5,08), govedi je imel vsak gospodar v Toplicah v povprečju 1,6 glave in na Raki manj kot eno glavo (0,97), le pri svinjah med krajema takorekoč ni bilo razlik. Konj in govedi skupaj je bilo na hišo v Toplicah (1,90) skoraj dvakrat toliko kot na Raki (1,16), zato se glede na prostornost Rake in stisnjenost ulic v Toplicah ni treba posebej čuditi toplišnemu smradu, ki naj bi odganjal zahtevnejše kopaliske goste.

O hišni dejavnosti, t.j. kmetijstvu oziroma obrti, so na voljo le s sumarični podatki za celotni občini in žal ne posebej za oba nekdanja trga. Z obrtjo se je poleg kmetijstva ukvarjalo v občini Raka 32 ali le dobra desetina (11,15%) od skupaj 287 družin, v občini Toplice pa 25 ali skoraj tretjina (31,25%) od 80. V topliški občini, ki je obsegala poleg Toplic samo dve vasi, lahko precej gotovo umestimo v Toplice vseh 25 obrtnikov. Pri občini Raka z 18 kraji nasprotno ne pridemo dlje od ugibanj, kolikšen delež od 32 obrtnikov je odpadel na Rako. Kakšna je bila obrt v občini Raka, pove odgovor v rubriki o industrijski obrti: "Razen mlinov in najnujnejših rokodelcev in obrti ni v občini nobenih industrijskih obratov." Tako kot v 18. stoletju so bile Toplice v predmarčni dobi nedvomno nekoliko bolj obrtniške, čeprav tudi tu ni bilo industrije, ampak le mlin s tremi kolesi, zapornico in žago za deske, od rokodelcev pa pet usnjarjev, ki so vsi delali brez pomočnikov.

Poglavitni značilnosti Rake in Toplic sta bili tako isti v 19. stoletju kot v terezijanski in predterezijanski dobi. Oba kraja sta imela zaradi njiju določen sloves daleč naokrog, tudi zunaj dežele - prvi po toplicah, drugi po vinski trgovini, kar je kot izraziti lokalni posebnosti pogojeval prenekateri uradno priznani trg, omejen v spono malo pomembne obrti in preživljanja s kmečkim delom. Zato ne preseneča, da sta se oba "zapoznelca" oziroma njuni zemljiški gosposki potegovala za prestižni trški naslov. Za nekaj časa sta ga uspela tudi pridobiti, in sicer še v dobi, ko je bil resnično kaj vreden po vsebini in ne le po imenu. Končno so terezijanske reforme in strožje upravne zahteve odpravile obe skromni trški upravi, z njima vred pa je ugasnil pravno že tako negotovi status trga, ki je v obeh primerih razmeroma naglo potonil v pozabo.

Okrajšave:

ARS = Arhiv Republike Slovenije

RK = Reprezentanca in komora za Kranjsko

Sam. A. = Samostanski arhiv

TK RDA - Terezijanski kataster za Kranjsko, Rektifikacijski dominikalni akti (N = novomeška kresija, L = ljubljanska kresija, P = postojnska kresija)

TK BT - Terezijanski kataster za Kranjsko, Napovedne tabele (N = novomeška kresija)

Vic. A. = Vicedomski urad za Kranjsko

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien

AAu = Archiv Auersperg

NŠALJ = Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA = Župnijski arhivi

RMK = rojstna matična knjiga

PMK = poročna matična knjiga

MMK = mrliška matična knjiga

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv in Graz

I.Ö. HK = Archiv der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Rep. = Repertorien der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Sach = Sachabteilung der innerösterreichischen Hofkammerakten

PAM = Pokrajinski arhiv Maribor

ZUSAMMENFASSUNG

Die vergessenen Märkte Raka pri Krškem und Dolenjske Toplice

Die alten Kirchenzentren von Dolenjska (Unterkrain) Raka pri Krškem (Arch bei Gurkfeld) und (Dolenjske) Toplice (Töplitz) gehören zu jenen seltenen Krainer Märkten, die erst im 17. Jahrhundert entstanden. Ihrer Lage nach sind sie am ehesten mit Cerknica (Zirknitz), Šentvid pri Vipavi (St. Veit bei Wippach) und Vrhnika (Oberlaibach) zu vergleichen, die um 1600 entstanden und ebenso vom Sitz der Grundherrschaft getrennt waren. Von entscheidender Bedeutung für ihre Entstehung war die wirtschaftliche Rolle der beiden Ortschaften, wobei die Durchsetzung des Marktstatus wie bei allen anderen Märkten durch den Willen des Grundherrn bedingt war. Die Verwendung des Markttitels und die Duldung einer begrenzten Autonomie der Marktgemeinde erfolgte bei beiden Märkten ziemlich eigenmächtig und in rechtlicher Hinsicht "halblegal". Die Märkte als solche wurden nur von den Grundherren

anerkannt, zu deren Hoheitsbereich sie gehörten, nach außen galten sie jedoch als Dörfer, wie sie auch Valvasor kannte.

Im Hinblick darauf, daß Raka und Toplice sogar eine eigene, obwohl eingeschränkte Marktverwaltung mit Richter an der Spitze kannten, was bei manch älterem Markt nicht der Fall war, nimmt es wunder, daß ihr Marktstatus von der Geschichtsschreibung und Heimatkunde zur Gänze übersehen wurde. Dazu trug entscheidend die Tatsache bei, daß es nach der Mitte des 18. Jahrhunderts keinerlei Berichte über ihren Marktstatus in der Vergangenheit gibt. Aus diesem Grunde können sie zu Recht als "vergessene Märkte" bezeichnet werden. Markttitel und Verwaltung, beide auf wackeligen rechtlichen Grundlagen, sind nämlich mit den theresianischen Verwaltungsreformen erloschen.

Der Markt Raka wird zum ersten Mal im Jahre 1616 erwähnt bei der Überführung der Herrschaft Kostanjevica (Landstraß) aus landesfürstlicher in private Hand, wobei auch ein Ortsrichter bezeugt wird, der nur im Jahre 1700 ausdrücklich als Marktrichter genannt wird. Über eine herausgebildete Marktgemeinde gibt es keine Angaben, nur im Taufbuch vom Anfang des 18. Jahrhunderts kommen zwei isolierte Fälle von Marktbürgern (civis) vor. Der Schutzherr des Markttitels und der genannten Verwaltung war die ganze Zeit die Herrschaft Kostanjevica, die auch ein Landgericht innehatte, das seit 1667 im Besitz des dortigen Zisterzienserklosters Kostanjevica war. Unter Kostanjevica fiel auch ein Großteil der Hofstätte von Raka, ein kleinerer Teil unter die heimische Pfarre, während sich den älteren Hubenbesitz drei geistliche Herren teilten. Dem Namen des Marktes begegnet man mehr oder weniger kontinuierlich bis 1767, dem Richteramt bis 1755. Über den Inhalt des Richteramtes weiß man nur wenig, man kann daher auf eine arbiträre Rolle des Richters schließen, von einer besonderen Geschäftsführung kann keine Rede sein. Ebenso läßt sich nicht mit Sicherheit feststellen, wie groß der Einfluß eines eventuellen Bergrechts auf das Richteramt war und ob sich der Zuständigkeitsbereich des Richters über den ganzen Ort, d.h. über die Hofstätte um die Pfarrkirche und über die Hubbauern erstreckte.

In Toplice dagegen kennt man in den ersten Jahrzehnten wenigstens die wesentlichen Attribute eines Marktes: den Marktrichter, die Marktbürger als einzelne und als Gemeinde, das Gerichtshaus

und das Richteramt. Allem Anschein nach besaß der Markt Toplice trotz seiner späten Entstehung sogar mehr Eigenschaften eines echten Marktes als Raka und manch anderer Ort mit Markttitel. Ansätze zur Herausbildung einer echten Marktsiedlung waren hier sonst die gleichen wie bei Raka: ein altes Kirchenzentrum mit Haufendorf, den entscheidenden Faktor stellte jedoch das Heilbad der Fürsten von Auersperg dar, das am Ende des 17. Jahrhunderts auflebte. Im Jahre 1697 ist der erste Marktrichter, im Jahre 1705 oder 1706 ein einziges Mal der Markt Toplice bezeugt. Anders als in Raka gehörte in der frühen Neuzeit und wohl auch früher der überwiegende Teil der Dorfhäuser der Pfarre, während nur ein kleiner Teil in der Hand des benachbarten Schlosses Soteska (Sattnitz) lag. Die Fürsten von Auersperg hatten im Ort keinen eigenen Untertanen. Deswegen ist es interessant, wie sie die Entwicklung des Marktes förderten durch die Vogtobrigkeit und das Patronatsrecht über die Pfarre und durch ihr Eigentum über das Heilbad. Die bezeugten Unstimmigkeiten zwischen den Fürsten und den Benefiziaten von Toplice sowie das völlige Fehlen des Markttitels im Pfarrtaufbuch legen klares Zeugnis davon ab, daß der Markt Toplice nicht die Unterstützung der Ortschaft genoss, hatten die Auersperger doch die Untertanen der dortigen Pfarre und nicht etwa die eigenen zu Marktbürgern erhoben. Zugleich geht aus den Pfarrmatrikubüchern hervor, daß hier die "höhere Schicht" im Vergleich zu Raka höchstwahrscheinlich zahlenmäßig stärker war. Im Hinblick auf die Gerichtshoheit waren die Marktbürger von Toplice eng an die Auersperger Herrschaft Žužemberk (Seisenberg) gebunden, so daß auf den Marktrichter nur kleinere Rechtssachen entfielen. Von Bedeutung ist, daß der Richter nicht von der Marktgemeinde gewählt, sondern von den Auerspergern eingesetzt wurde. Zum letzten Mal begegnet man ihm im Jahre 1756, ein Jahr später als dem in Raka. Die beiden Richterämter, in Toplice und Raka, erloschen bald darauf als Folge der theresianischen Verwaltungsreformen, bei denen es keinen Platz mehr gab nicht einmal für Besonderheiten mit festeren Rechtsgrundlagen, als das bei den beiden Marktrichtern in Raka und Toplice der Fall war. Mit dem Verlust der eigenen Richter erloschen auch die Markttitel, auch weil in den beiden Orten weder Wochen- und Jahrmärkte abgehalten wurden noch andere äußere Attribute eines Marktes zu erkennen gewesen wären.

Meta Matijević

Napad kmetov na francoske vojake v Novem mestu leta 1809

Ob petstoletnici ustanovitve Novega mesta je dala novomeška meščanska garda zapisati spomine dveh najstarejših meščanov in gardistov, Janeza Mahorčiča in Alojza Andree. V pripovedovanje o zgodovini garde sta vpletla tudi zelo živo pripoved o napadu kmetov na francoske vojake leta 1809.¹

Tako se spominjata: "Zbralo se je nešteto kmetov iz tega in sosednjih okrajev, oboroženih s puškami, vilami, cepci in podobnim in so se nekoga zgodnjega jutra bližali mestu. Bil je ponedeljek ob času žetve ajde, to je konec septembra ali začetek oktobra. Ta čas je bila Krka tako visoka, da take ljudje ne pomnijo ne prej ne kasneje. Kmetje so zasedli hiše in razorožili nekaj tam nastanjenih Francozov, streljali so nanje, tako da je ležalo po mestu mnogo mrtvih in ranjenih. Takrat je bilo v mestu približno 200 francoskih pešakov. Neprestano so zvonovi bili plat zvona. Na trgu sta stala le dva francoska topa, nabita s kartečami. Ker kmetje niso zadelali vžigalnih lukenj, je enemu od Francozov sčasoma uspelo sprožiti strel v smeri proti božjemu grobu. Po tem strelu je Francozom zrastel pogum, zgrabili so orožje in streljali na kmete, tako da je nastalo nepopisno grozno klanje. Francozi so s topom, ki je stal tik pred kresijo, streljali na bežeče kmete. Mesto so v trenutku zaprli francoski piketi in nenehno streljali na kmete, takoj ko so katerega opazili. Kmeta Strojana iz Bršljina, ki je bil plat zvona, so Francozi vrgli s kapiteljskega zvonika in ga ustrelili.

To se je dogajalo približno ob sedmih zjutraj. Ves dan so Francozi še prečesavali mesto in streljali kmete, ki so jih odkrili. Kmetje so se zato, da bi si rešili življenje, skrivali v greznice, kanale, dimnike, kamorkoli so se pač mogli, in so ostali nekaj dni tako skriti. Francoskega guvernerja, ki je bil v Novem mestu, je kanonik Šasek, da bi ga rešil pred kmeti, skril v kapiteljsko klet v sod. Iste dne okoli poldne, ko je morija še trajala, je potoval nek francoski general v Novo mesto. V Bršljinu je streljal nek kmet na njegov pokriti voz, prestrelil je voz, generala pa ni zadel. V Novem mestu je general odšel takoj h guvernerju, ki je

pravkar zlezel iz soda. General je ukazal, da takoj požgejo mesto z okolico v obsegu ene milje. Na prošnje kanonika Šaska, ki je rešil življenje francoskemu guvernerju, in deputacije meščanov, ki so zagotavljali, da se meščani napada niso udeležili in so nedolžni, je bilo Novemu mestu prizanešeno.

Takoj je bilo v mestu z bobnanjem razglašeno, da nihče ne sme skriti kmeta, sicer bo usmrčen. Kljub temu jih je bilo le malo izdanih. Kmetje, ki so jih Francozi našli, so morali po mestu pobrati trupla, jih odnesti h kasarni in jih tam čez zid zmetati v Krko. Tam so nato še njih ustrelili in jih vrgli v vodo. Ponoči je prispel eskadron francoske konjenice pred mesto, nato se je premaknil v Bršljin, kjer so konjeniki prenočili. Naslednje jutro sta dva regimenta Francozov zasedla mesto in okolico. Istega jutra ob 5. uri so goreli Bršljin, Cegelnica, Bučna vas, Muhaber in več sosednjih vasi, tako tudi kapiteljska pristava.

Sedem meščanov, namreč Bizjak, Kušer, Würstel vulgo Luke(?) in Nadl,² imen ostalih pa se ne spominjata, je bilo zaradi suma udeležbe v uporu ujetih in obsojenih na smrt z ustrelitvijo. Ko so že prejeli zakramente in so jih peljali na morišče, je prišla njihova nedolžnost na dan in so bili izpuščeni."

O dogodku govorijo tudi drugi viri, med katerimi pa je le eden sočasen, to je poročilo okrožnega glavarja Hohenwarta deželni vladi z dne 16. oktobra 1809.³ Vir, ki se novomeških dogodkov dotika le mimogrede in ga je objavil Dimitz leta 1868, je korespondenca francoskega intendanta za Gorenjsko grofa Farguesa.⁴ Leta 1851 je župnik v Škocjanu Janez Zalokar objavil svoje spomine na dogajanje⁵, leta 1865 ob petstoletnici mesta pa je Henrik Costa povzel pripovedovanje očitidcev, kakor je sam zapisal v podnaslovu svojega pri-

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto (ZAL), Meščanska garda v Novem mestu, NME 21, a.e. 12.

² Krznar Bizjak, krojač Kušer, pek Würstel in krojač Nadl so bili v tem času skoraj sosedje v Ulici h kasarni in v neposredni bližini kresije. Okrajno sodišče Novo mesto, NME 17, zemljiška knjiga.

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Gub.a., deželna vlada 1809, fasc. 14.

⁴ Mittheilungen des historischen Vereins für das Herzogthum Krain, 1868, str. 31.

⁵ Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, 1851, str. 59.

spevka.⁶ Zadnji vir je kratek zapis v kroniki novomeškega frančiškanskega samostana.⁷ Zalokarjeve spomine je nato Vrhovec zelo izčrpno povzel v svoji Zgodovini Novega mesta,⁸ kjer pravi, da "blizu tako pripoveduje tudi Costa". Vrhovčeva dvakratna navedba novomeškega mestnega arhiva kot vira je majhna, toda zavajajoča napaka. Po datek, da so Francozi namestili dva topa pred Fichtenauovo hišo, je pobral pri Costi, tega, da so milost za Šmihel izprosili okrožni glavar in nekatere novomeške gospe, pa pri Zalokarju. V mestnem arhivu o samem dogajanju 16. oktobra ni sledu in ker je ohranjen delovodni protokol, tudi vemo, da virov o tem sploh ni bilo. Pač pa je Vrhovec prav gotovo poznal Hohenwartovo poročilo deželni vladi z dne 16. oktobra 1809, le da ga ni citiral. Tako je z navedbami virov vnesel dvom v pravilnost ostalih podatkov, kjer ni citiral vira.

Iz Vrhovca je črpal Josip Mal,⁹ iz obeh nato Janko Jarc.¹⁰ Ne da bi razjasnil, zakaj so "tik pred sklepom miru v Schönbrunn nastali v naših krajih veliki nemiri", je Jarc dogodke opisal tako: "V ponedeljek, na tržni dan, 16. oktobra je kakih 400 kmetov iz okolice in iz Soteske, Žužemberka in Trebnjega, ne da bi povzročili kaj več pozornosti, prišlo v mesto in napadlo Francoze. Le za silo, bolj z orodjem kot z orožjem oborožene, so vojaki z nekaj streli razpršili in kakih 40 pobili ter jih zmetali v Krko. Zucchi se je vrnil še istega večera in ker je nekdo v Bršljinu streljal nanj, je velel Bršljin in Prečno požgati do tal, v Novem mestu pa je razglasil obsedno stanje." V članku Novo mesto med 1800 in 1850 je Jarc število kmetov povečal na 600, sicer pa zgodbo pustil nedotaknjeno.¹¹

Zanimivo je, kaj lahko izvemo iz primerjave virov in kaj lahko z večjo ali manjšo verjetnostjo trdimo, kaj pa je samo plod domišljije.

Glede dneva vpada kmetov v mesto se trije viri (Costa, Zalokar in izprašana meščana leta 1865) strinjajo v enem - bil je ponedeljek. Costa in Zalokar pravita tudi, da je bil ta dan tedenski sejem. Costa navaja 14. oktober proti 10. uri dopoldne, Zalokar 13. oktober proti 9. uri, meščana pa konec septembra ali začetek oktobra ob času žetve ajde, ko je bila Krka tako visoka, da take ljudje ne

pomnijo, ura pa je bila okoli 7. zjutraj. Ponedeljek pa je bil tega leta 16. oktobra. Zalokar posebej omenja, da se je vse dogajalo po pravkar sklenjenem miru s Francozi (14. oktobra v Schönbrunn). Datum potrjuje mestni delovodni protokol, kjer si sledijo vpisi vsaj vsakih nekaj dni, med 14. oktobrom in 22. oktobrom pa je praznina. Prvi vpis 22. oktobra je poziv okrožnega urada z dne 21. oktobra za zbiranje pomoči za prebivalce pogorelih vasi. Dokončno potrditev dobimo iz Hohenwartovega poročila, ki je datirano s 16. oktobrom in se začneja z: "Danes ob 9. uri dopoldne..."

Kaj pravijo viri o upornih kmetih? Costa govori o okoli 1000 kmetih, Zalokar pravi, da se je govorilo, da jih je bilo okoli 4000, meščana pa število označita samo z nešteto. Vrhovec je številko 400 vzel iz Hohenwartovega poročila, ne da bi to navedel. Seveda tudi Hohenwart kmetov ni štel. Višje številke so morda pripovedovalcem ostale v spominu kot število kmetov, ki so se zbrali okoli Trebnjega in Šentvida, saj poročilo poštnega mojstra Födransperga iz Huda omenja celo več kot 8000 mož.¹² Tudi grof Fargues omenja v pismu z dne 19. oktobra, da "se je včeraj 2000 brigantov"¹³ pojavilo v Novem mestu".

V frančiškanski kroniki je zapisano, da so bili kmetje večinoma iz okolice Žužemberka in Hinj. Po Costi so kmetje prišli po komercialni cesti, ki vodi iz Ljubljane v Novo mesto, meščana pa se spominjata, da so bili kmetje iz novomeškega in sosednjih okrajev. Zalokar pravi celo tako, da se je prebivalstvo Trebnjega, Žužemberka in okolice (torej okolice Žužemberka) najprej dvignilo, se oborožilo in odšlo 12. oktobra proti Novemu mestu, kamor so prispeli 13. oktobra v velikem številu iz Bršljina. Hohenwart je napisal drugače: 400 kmetov iz okraja Žužemberk in Soteska, ki jih je vodilo nekaj Kočevcev in so vlačili s seboj uradnike iz Žužemberka, Soteske in Trebnjega. Ta stavek je pomemben. Žarišče upora bi tako bila žužemberška okolica in seveda je mogoče, da se je Žužemberčanom pridružil tudi del kmetov iz okolice Trebnjega. Vodili pa so jih Kočevci, kjer je bil upor najhujši. Ampak kmetje niso bili naperjeni samo proti Francozom, temveč tudi proti avstrijskim uradnikom. So kmetje že čutili, da so bili izdani? Najprej so jih oblasti pozivale na črno vojsko proti

⁶ Mittheilungen des historischen Vereines für das Herzogthum Krain, 1865, str. 44.

⁷ Chronicon conventus Neostadiensis, Frančiškanski samostan Novo mesto, fotokopijo hrani Dolenjski muzej Novo mesto.

⁸ Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana, 1891, str. 177.

⁹ Dr. Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda, reprint, Celje, 1993.

¹⁰ Janko Jarc: Iz preteklih stoletij Novega mesta, v: Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto, 1976, str. 64.

¹¹ Jarčev zbornik, Novo mesto, 1993, str. 32.

¹² ARS, Gub.a., deželna vlada 1809, fasc. 14.

¹³ Izraz briganti za uporne kmete uporablja Fargues, zapisan pa je tudi v Zalokarjevih spominih, da so v času boja v Novem mestu tako vpili francoski vojaki. V italijanskem okolju pomeni cestne roparje, razbojnike. V francoski vojski so bili tudi italijanski vojaki, kakor omenja tudi grof Fargues v istem pismu, vendar ni jasno, od kod Josipu Grudnu (Spomini na Francoze v Zborniku Matice Slovenske, 13. zvezek, Ljubljana, 1911, str. 10), da je bil v Novem mestu nastanjen italijanski regiment pod generalom Zucchijem.

Francozom, Hohenwart je bil celo njen glavni organizator na Dolenjskem. Ko pa popolnoma pijani kmetje vdrejo z vseh strani v Novo mesto, vdrejo najprej v stavbo okrožnega urada in zahtevajo, da gre okrožni glavar na čelu svojih uradnikov z njimi, je zapisal sam Hohenwart. Dolgo da so se uradniki upirali, vse dokler ni bil nekdo težko ranjen in s tem je okrožni glavar pridobil čas. Z blagajnikom in kresijskimi sli mu je uspelo zapreti vrata, pri čemer je sam dobil tri rane. Podobno je napisal grof Fargues, namreč da je bil novomeški okrožni komisar ubit¹⁴ in okrožni glavar napaden ter da je ta tedaj dobil več strelnih ran.

Kmetje so bili oboroženi z nekaj puškami, senenimi in gnojnimi vilami, kosami in podobnim, edino Zalokar pove več o oborožitvi: vsak kmet se je oborožil, kakor je vedel, nekateri s slabimi puškami, večina z železnimi konicami in sekirami na zelo dolgih in nerodnih palicah. Zalokar, ki je s tovariši s podstrešnega okna opazoval dogajanje, je videl deset mož s takim nenavadnim orožjem, ki je štrlelo čez strehe malih novomeških hišic.

Costa pravi, da so se kmetje hrupno bližali mestu, da so vpili in streljali, preden so pri prvih mestnih hišah naleteli na francoske vojake, ki so se pravkar oskrbovali pri vojaškem skladišču. To bi potrjevala tudi Hohenwartova navedba, da so bili kmetje pijani. Zalokar v nasprotju s tem pravi, da Francozi niso nič sumili, prav tako meščani niso nič vedeli. Zalokar sam je prej slišal o pripravah na deželi za napad na Francoze in prav tako so ljudje, ki so prišli na semenj, morali kaj vedeti, ker so v trenutku, ko so bili kmetje pred mestom, začeli pospravljati svoje stvari, govoreč: "Gredo! gredo!". V trenutku je bil trg prazen.

Prvi strelji so padli pri kresiji (danes Knjižnica Mirana Jarca). Videti je, da so kmetje Francoze tu presenetili, ker so Zalokar in njegovi tovariši, ki so tekli gledat, kaj se godi, srečali več prepadenih in neoboroženih Francozov, ki so tekli navzdol po ulici. Costa tu doda zanimivost, ki pa ji ne moremo čisto verjeti: da so kmetje tu zajeli nekaj Francozov, ki so jih odpeljali na Hmeljnik in jih čez nekaj dni izpustili. Po Zalokarju naj bi kmetje tu ujeli šest ali sedem Francozov, ki so jih odpeljali in verjetno pobili. Hohenwartovo poročilo dodaja tu novo smer - namreč da so kmetje hoteli zgrabiti tudi avstrijske uradnike. Costa piše, da se je glavnina kmetov nato hrumeč zagnala po uličicah na trg, kamor pa so Francozi medtem pred Fichtenuovo pošto že postavili dva topa, ki sta na prihajajoče kmete streljala s kartečami. Zdi se, da Francozi niso streljali s topovi takoj v začetku.

Zalokar pravi, da sta šele po 11. uri začela streljati dva topa, torej šele po dveh urah napada, ker ju Francozi prej verjetno niso mogli uporabiti, saj so bili kmetje razpršeni po mestu. Tak razvoj potrjuje tudi zgodba dveh najstarejših meščanov, da je šele čez čas uspelo francoskemu vojaku sprožiti strel iz enega od dveh topov na trgu. Tudi Zalokar pri vzrokih poraza navaja, da kmetje niso onesposobili topov, kar bi z lahkoto naredili. Hohenwart je zapisal, da je zato, ker so bili kmetje brez kolovodje, uspelo vojakom oziroma garnizonu, da se je zbral, in čim so začeli streljati topovi, je vse šlo svojo pot in ob 12. uri je bilo vse počiščno.

Del kmetov je že ob začetku napada šel v proštijo, po Zalokarju zato, ker so se tam nadejali blagajne, po Costi zato, ker je bilo tam stanovanje francoskega generala Zucchija, ki pa ni bil v stavbi, ker je šel prejšnji dan nad uporne Kočevce. Kmetje so oplenili generalovo lastnino in pretepli njegovega slugo. Za njimi pa so prišli štirje Francozi, med njimi tudi generalov adjutant, kmetje so se poskrili, Francozi pa so jih kmalu našli in na dvorišču proštije postrelili. Tudi Zalokar potrjuje vest, da so bili kmetje tu postreljeni. Pripoved obeh meščanov o kmetu Strojanu iz Bršljina, ki je bil plat zvona, potrjuje tudi frančiškanska kronika. Pravi, da je kmet iz Bršljina šel v kapiteljski stolp, da bi zvonil alarm, pa so ga Francozi opazili in vrgli dol.

Boj je po Zalokarju trajal nekako do opoldne, torej tri ure. Prav tako poroča tudi Hohenwart. Tedaj naj bi Francozi mesto obkolili in kmetje, ki prej niso ušli, so se poskrili. Francozi so z bobnanjem objavili in zagrozili s smrtno kaznijo vsakemu, ki bi kmeta skril in ga ne naznanil ter začeli s hišnimi preiskavami. Tudi Hohenwart je zapisal, da so bili vsi skrivači na mestu ustreljeni. Zalokar omenja fanta iz Trebnjega, ki so ga skrili v kup gnoja, tudi v samostan so se zatekli trije kmetje, ki so jih frančiškani nato več dni skrivali. Zanimivo bi bilo vedeti, kaj je pomenilo, da je bilo le malo kmetov izdanih, kakor pravita meščana.

Vprašanje je, koliko kmetov je izgubilo življenje. Zalokar pravi, da okoli 75, Hohenwart je poročal o 35 do 40 mrtvih, ki so jih zmetali v Krko. Vrhovec se je odločil za število 40 in za njim vsi ostali pisci. O padlih Francozih da se ni govorilo, je napisal Vrhovec. Le da se je slišalo, da so tri pobili, jih pet ranili in enajst ujeli. V resnici je Vrhovec tudi ta podatek vzel iz Hohenwartovega poročila, le da je Hohenwart zapisal, da se tako zdi in dodal še to, da je bil med ujetimi tudi topničar.

Še čez teden in pol so ljudje občutili posledice te morije. Pod stopnicami, ki so vodile do Krke in po katerih so dekle nosile vodo, je ležalo že razpadajoče truplo. Mož je bil zadet od zadaj v tilnik

¹⁴ V Kočevju je bil 13. oktobra ubit novomeški okrožni komisar von Gasparini; ARS, Gub.a., deželna vlada, fasc. 14.

in krogla je izstopila pri levem očesu, druga pa ga je zadela zadaj v ramo. Okrožni urad je naročil magistratu, naj da truplo takoj izvleči iz vode in pokopati.¹⁵

Zvečer 16. oktobra je bilo razglašeno obsedno stanje in teden dni ni smel nihče iz mesta ali v mesto brez spremstva vojakov. Ne vemo, kdaj je general Zucchi prispel v mesto. Da je bil general res Zucchi in ne Zuchi, kakor piše Costa, vemo iz dokumenta iz novembra 1809,¹⁶ ko je Zucchi deželni vladi predložil škodo francoskih oficirjev, ki so jo ti utrpeli pri kmečkih nemirih na Dolenjskem. Pa po francosko ni bil niti Zucchi, temveč Souchy.¹⁷ Meščana pravita, da je prispel še istega dne okoli poldne in zanj je to nek general. Costa navaja polnoč 16. oktobra, ampak zanj je to dva dni po napadu in ne istega dne. Vsi trije se pa strinjajo, da je nekdo v Bršljinu streljal nanj in je bil to tudi vzrok za požig okoliških vasi. Vsekakor je gorel Bršljin, v tem so si viri enotni. Le Fichtenauova hiša v Bršljinu naj bi ostala, ker je bila zidana, kakor zapiše Costa. Pogorela je kapiteljska pristavana na kapiteljskem hribu. Costa piše, da so bile požgane in izropane vasi okoli Bršljina. Zalokar ne navaja streljanja na generala kot povod za požig, temveč le, da sta bila požgana Bršljin in Prečna. Edino meščana se spominjata, da je general ukazal požgati celó Novo mesto in vse vasi v obsegu ene milje, torej Bršljin, Cegelnico, Bučno vas, Muhaber in več sosednjih vasi in tudi kapiteljsko pristavo.

Zgodbo s sodom in skritim francoskim guvernerjem pripovedujeta le meščana in ta je videti še najmanj resnična. Kakšnega francoskega uradnika v tem času v mestu sploh ni bilo. Bil pa je grof Franc Josef Hanibal Hohenwart, avstrijski okrožni glavar, čeprav se v literaturi navaja,¹⁸ da je pred prihodom Francozov (6. avgusta) pobegnil in s sabo odnesel celó mestno blagajno. On je bil tisti, ki je podpihoval kmete na črno vojsko proti Francozom.¹⁹ Meščana pravita zelo jasno, da je bila

septembra 1809 pod vodstvom okrožnega glavarja Hohenwarta provocirana črna vojska. Tudi Zalokar omenja, da je bil ta čas Hohenwart še v mestu. Piše, da imajo tisti, ki so to krivično in nesmiselno črno vojsko ukazali in neizkušene ljudi pahnili v nesrečo, sami pa niso hoteli iti zraven, na vesti strašno usodo tolikih ljudi in bedo njihovih družin. Po Hohenwartovi smrti je njegova žena napisala njegovo biografijo,²⁰ ki gre nekako tako kot Vrhovčevu pripovedovanje.²¹ Hohenwarta naj bi Francozi zaradi organiziranja črne vojske obsodili na smrt z ustrelitvijo, pa je bil k sreči pred izvršitvijo obsodbe sklenjen mir. Hohenwart kot "eden najbolj zaslužnih glavarjev" po Vrhovcu, Hohenwart kot domoljuben in zvest Avstriji, Hohenwart, ustanovitelj deželnega muzeja v Ljubljani leta 1821, je 3. decembra 1809 prisegel zvestobo Napoleonu.²² Kdo bi se utegnil skriti v sod?

Okrožni urad je 21. oktobra poslal poziv²³ vsem nabornim okrajem, dekanatom, gospostvom in župnijam novomeške kresije. Okrožni glavar Hohenwart piše, da nikomur ni neznana žalostna usoda premnogih vasi, katerih prebivalci brez hrane in zatočišča blodijo naokrog. Kresija poziva na zbiranje denarnih prispevkov, s katerimi bi jim zagotovili hrano in streho nad glavo. Sam okrožni glavar bo skrbel za pravično razdelitev. Naborni okraji morajo v 24 urah oceniti škodo, ki je prizadela pogorelce in to naznaniti kresiji. Čimprej je treba poskrbeti, da spet nastopi red, da se ljudje vrnejo v svoje vasi in se oprimejo dela. V Novem mestu je bilo zbiranje pomoči za pogorelce končano 31. oktobra. Zbrali so 627 goldinarjev in 34 krajcarjev, kar je zelo velika vsota za tedaj običajno zbiranje denarja za pomoč pogorelim mestom ali vasem. Več darovalcev se ni upalo dati zapisati po imenu, večina jih je darovala po nekaj krajcarjev do 10 goldinarjev, sam okrožni glavar Hohenwart, ki je imel najbrž malo težko vest, pa celo 100 goldinarjev.

V Skabernetovi gostilni sta se 24. oktobra sporekla in stepla dva moža. Prvi je bil Novomeščan, ki se je preživljal z žganjekuho, drugi pa je bil stiški podložnik, ki se je sicer udinjal v trgovini v Ljubljani. Ko je ta prišel v gostilno, je tam že pijani Novomeščan zabavljajl čez cesarjeve, češ da ti ne znajo voditi vojne, Bonaparte da ima boljše zemljevide in se bolje razume na vojno. Rekel je, da tudi kmetje niso bili za rabo in se sploh razumejo le na beg, da je "Krainerland ein Spitzbubenland" (Kranjska je dežela lumpov in barab)

¹⁵ ZAL, Mestna občina Novo mesto, NME 5, št. 12.

¹⁶ ARS, Gub.a., deželna vlada, fasc. 14.

¹⁷ Mittheilungen des historischen Vereins für das Herzogthum Krain, 1868, str. 31.

¹⁸ Vrhovec, str. 127 in Eva Holz: Državni uradniki na Dolenjskem in v Beli krajini, v: Dolenjski zbornik 1990, str. 145.

¹⁹ Kmečki nemiri niso nastali spontano zaradi vojaške kontribucije, ki so jo zahtevali Francozi ali zaradi domoljubnega odpora, temveč je Avstrija po vzoru tirolskega upora po svojih uradnikih spodbujala in ščuvala ljudi na odpor, na tako imenovano črno vojsko, potem ko so bile premagane redne armade in ko tudi deželna bramba ni uspela. V franciškanski kroniki je omenjeno, da je kmete nahujkala posvetna oblast in jih v nekaterih krajih vzpodbujala tudi cerkvena. Predvsem na Dolenjskem in na Kočevskem, torej južno od glavnine francoskih čet, ki so iz Italije prodirale proti Dunaju, so pozivi imeli uspeh, sama dejanja pa so se nesrečno končala.

²⁰ Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, 1851, str. 3.

²¹ Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 126.

²² ARS, Gub.a., deželna vlada, fasc. 8.

²³ ZAL, Mestna občina Novo mesto, NME 5, 1809, 466/52, 470/53, 480/25.

in da je škoda, da Novo mesto pri zadnjem upor ni bilo požgano. Stepla sta se, ker je drugi opozarjal, da tako res ne more govoriti, nazadnje pa so oba aretirali.²⁴

Okrožni urad je 25. oktobra strogo prepovedal vsak razgovor o teh dogodkih, ker se s tem razširjajo le napačne sodbje, ki lahko povzročajo novo ogorčenje, in kršiteljem zagrozil z zaporom.²⁵

ZUSAMMENFASSUNG

Überfall der Bauern auf französische Soldaten in Novo mesto 1809

In der Zeit der Franzosenkriege im Jahre 1808 stützten sich die österreichischen Behörden nach den Mißerfolgen der regulären Armeen nach dem

Vorbild von Tirol auf den Landsturm. Als Kriegssteuern, Angst vor Requisitionen und das unsichere Schicksal die Bauern zur Verzweiflungstat trieben und ein paar hundert von ihnen die französische Besatzung in Novo mesto (Rudolfswert/Neustadt) überfielen, versteckte sich der Bezirkshauptmann Hohenwart im Kreisamt und ließ zu, daß die nur mit Gabeln, Sensen und alten Büchsen bewaffneten Bauern von den Franzosen massakriert wurden. Später untersagten die österreichischen Behörden jedes Gespräch über dieses Ereignis, könnte das doch Entsetzen und Fehltritte auslösen. Mit Ausnahme einer einzigen Quelle wurden Zeugnis-aussagen erst nach Jahrzehnten niedergeschrieben und diese unterscheiden sich stark voneinander. Nachdem man eine einseitige Beschreibung mit einer minimalisierten Rolle der österreichischen Behörden in der Literatur veröffentlicht hatte, wurde diese von niemandem mehr überprüft und in dieser Form später mehrmals in verschiedenen historischen Werken exzerpiert.

²⁴ ZAL, Mestna občina Novo mesto, NME 5, 1809, št. 17.

²⁵ Mestna občina Novo mesto, NME 5, delovodni protokol 1809, št. 471. Razen avstrijskega domoljubja ne more nič pojasniti Vrhovčevih navedb (Zgodovina Novega mesta, str. 181), da je bil francoski general Zucchi tisti, ki je prepovedal o upor ni celo govoriti, in naslednje, namreč, da so bili Francozi tisti, ki so "dali celo za pogorelce nabirati milodare po vsem Dolenjskem".

Nataša Kolar

Železnica na Ptujju od 1860 do 1918

Z dvornim dekretom, ki je izšel 23. decembra 1841, je prevzela habsburška monarhija v svoje roke gradnjo železnic večjega pomena. Pred tem dekretom so gradili posamezne železniške proge tudi privatne osebe ali družbe (trgovci, bankirji, veleposestniki), ki so si pridobili od države koncesijo. Kljub dekretu država ni povsem izključila privatne spodbude, saj je imela od tega tudi korist.

V dekretu je bil zapisan program novih železniških prog od Dunaja proti severu, razvoj novih zvez v gornji Italiji ter državna Južna železnica Dunaj - Trst s smerjo prek Štajerske.¹

Jeseni leta 1842 so začeli graditi železnico na odseku od Gradca do Celja. Dela so bila zelo težavna, saj so morali rešiti mnogo ovir, med njimi štiri razvodnice in sicer med Muro in Pesnico, med Pesnico in Dravo, med Dravo in Dravinjo ter med Dravinjo in Voglajno oziroma Savinjo, zgraditi pa so morali tudi več predorov.² Odsek med Mariborom in Celjem je bil dokončan in odprt za javni promet leta 1846. Ta gradnja je zbudila v obdravskih mestih in trgih, posebno na Ptujju, mnoge negativne pomisleke. Številni trgovci so se zbal za svojo prihodnost, saj so domnevali, da jim od nekdanjih cvetočih trgovskih poslov ne bo ostalo veliko.

Zaradi slabega gospodarskega položaja država sama ni zmogla finančnega zalogaja, ki ga je zahtevala gradnja železniških prog. Vlada je 24. septembra 1854 izdala koncesijski zakon, s katerim je želela pospešiti njihovo gradnjo na privatni osnovi. V njem je predpisala program, ki je predvideval okoli 10.000 km novih prog.³ Ta zakon je prižgal upanje številnim obdravskim trgovcem, da se bo gradila proga mogoče tudi na Dravskem polju. Načrtovane so bile tri glavne linije v smereh zahod - vzhod in sever - jug. Vlada je dajala zanje gradbene ugodnosti privatnikom, omogočila pa je tudi udeležbo zunanjemu kapitalu.

Po razglasitvi koncesijskega zakona so se začele zbirati in sestavljati razne bogate družbe. Taka je

bila tudi Družba cesarja Franca Jožefa Orientalna železnica, ki se je zanimala za vzhodno štajersko linijo. Progo Budimpešta - Velika Kaniža s priključkom na dvotirno progo Dunaj - Trst v Poljčanah je cesar dovolil graditi Družbi z odlokom številka 3226 z dne 26. avgusta 1856. Njen statut je potrdil 14. februarja 1856. Da bi pridobila kapital za gradnjo vseh treh prog Dunaj - Sopron - Velika Kaniža - Osijek; Uj - Szöny - Szekefehervar - Osijek; Budimpešta - Velika Kaniža s priključkom na dvotirno progo Dunaj - Trst v Poljčanah in Osijek - Zemun, je izdala Družba delnice v vrednosti do 60 milijonov goldinarjev in obveznice po uradno dobljenih obrestnih merah.⁴

V vladnem načrtu je bila Velika Kaniža označena kot središče petih železniških prog: iz Šoprona, Budimpešte, Pečuha, Zagreba in Maribora. V Veliki Kaniži so sklicali 16. januarja 1855 zborovanje predstavnikov trgovcev in veleposestnikov, povabili so tudi predstavnike iz Čakovca, Varaždina, Maribora in Ptujja. Posvetovali so se, kako bi pospešili gradnjo železniške proge Velika Kaniža - Maribor. Ptujski občinski odbor je zastopal Karl Rigerspenger, ptujске trgovce pa Friderik Karl Schwab. Oba sta bila izvoljena za člana stalnega železniškega odbora.⁵ Naslednji sestanek je bil sklican na Ptujju 21. maja 1855. Ob gostitelju so se ga udeležili predstavniki Maribora, Ormoža, Središča, Varaždina in Čakovca ter veleposestniki s Štajerskega in iz Hrvaškega Zagorja, predvsem iz tistih mest in krajev, za katere so menili, da bo skozi njega tekla železniška proga. Dogovarjali so se, kako bi sodelovali pri gradnji in kako bi podprli izvedbo te zaželene železniške zveze. Da bi določili natančno smer proge in jo lahko začeli trasirati, so bili predstavniki mest Ptujja, Maribora in Kaniže takoj pripravljeni prispevati denarne zneske iz občinskih sredstev. Potem ko je ministrstvo izdalo odboru dovoljenje za trasiranje in začeta dela, je prispevalo mesto Ptuj 2400 goldinarjev, ostali udeleženci pa so podpisali znesek v vrednosti 19.670 goldinarjev. Ko je izvedel ptujski odbor, da je bil na Dunaju ustanovljen še en odbor za izgradnjo in

¹ Jože Jenko, *Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju*. V: *Svet med Dravo in Muro*, Maribor 1968, 589.

² Ivan Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*, Ljubljana 1968, 589.

³ J. Jenko, *Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju*. V: *Svet med Dravo in Muro*, Maribor 1968, 293.

⁴ J. Jenko, isto, 594.

⁵ I. Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana 1968, 60.

obratovanje železniške proge Budimpešta - Velika Kaniža do priključka z Južno železnico, se je povezal z njim. Oba odbora sta se združila 15. novembra 1855. Vse pridobljene pravice in prevzete obveznosti so izročili novemu skupnemu odboru Budimpešta - Kaniža - Maribor.

Akcijskemu odboru je bila 8. oktobra 1856 podeljena koncesija za graditev in obratovanje železniške zveze Budimpešta - Velika Kaniža do priključka na Južno železnico v bližini Poljčan. Vlada je odobrila traso, ki jo je leta 1857 pregledal in zanjo izdelal načrte gradbeni inženir Amadeus Demartreau. Kmalu po vladni odobritvi je začela družba prevzemati zemljišča, ki jih je dobila od lastnikov in občin brezplačno oziroma je zanje plačala minimalno odškodnino.

Finančno stanje državne železniške uprave je bilo v petdesetih letih 19. stoletja zelo slabo, zato se je vlada odločila, da bo prodala ob obeh tirolskih progah, železnic v severni Italiji, tudi dvotirno progo Dunaj - Trst z vsemi že dograjenimi priključnimi železnicami in komaj začeto progo Zidani most - Zagreb - Sisak z odcepom proti Karlovcu.⁶ V tem obdobju se je poslabšal tudi denarni položaj Družbe cesarja Franca Jožefa Orientalne železnice. Finančni minister Bruck si je prizadeval združiti družbo Orientalne železnice z novo družbo Južne železnice, ki so jo ustanavljali. Uspelo mu je pridobiti podporo kapitalistov lombardijsko-benečanske družbe, ki so ustanovili novo podjetje skupaj s knezom I. Schwarzenbergerjem, A. S. v. Rothschildom, M. E. Fürstenbergerjem in drugimi. Novo nastala uprava Južne železnice, ki so jo sestavljali novo nastali funkcionarji, je imela s koncesionarji Orientalne železnice številna pogajanja za združitev. Sporazumeli so se 11. decembra 1858 s pogojem, da prevzame nova uprava Družbe pet članov upravnega sveta Orientalne železnice, vse njene obveznosti in pravice ter delnice in izda zanje obveznice.

Po podpisu tega sporazuma je pridobila nova družba, ki jo poznamo pod imenom Cesarsko-kraljeva privilegirana Južnodržavna-lombardijsko-benečanska in centralno-italijanska železniška družba, tudi progo od Pragerskega prek Velike Kaniže do Budimpešte. Ob vseh plačilnih pogojih se je morala Družba pisno obvezati, da bo zgradila to progo do določenega roka (do leta 1861).

Da bi pri gradnji sodelovalo čim več domačih podjetnikov, so progo razdelili na majhne odseke. Na Ptuj so organizirali gradbeno sekcijo že 1. maja 1857. Za gradnjo proge Velika Kaniža prek Ptuja do glavne proge Dunaj - Trst sta se sporazumela minister za trgovino in najvišja vojna komanda šele 1. novembra 1857. Po številnih pripravih v me-

secu novembru, ki jih je vodil komisar mariborskega okrožja Stephan Klamschnitz, so začeli z gradbenimi deli 17. decembra 1857 ob cesti Ptuj - Ljutomer nasproti nekdanjih opekarn. Istega dne so dosegli koncesionarji Južne železnice spremembo priključka na progo Dunaj - Trst. Kraj priključka je postalo Pragersko. Vsa dela, tako tehnična kot administrativna, za bodočo progo od Pragerskega do Velike Kaniže je nadziral inšpektor Asimont. Sedež je imel na Ptuj.

Trasirana proga je bila razdeljena na tri gradbene sekcije:⁷

1) Ptujška sekcija je obsegala progo od Pragerskega do Trgovišča v dolžini 109.210 čevljev ali 18.201 4/6 klafter (35,510 km). Vodil jo je sekcijski inženir Thommen s Ptuja.

2) Ormoška sekcija je obsegala progo od Trgovišča čez Ormož do Kraljevec v dolžini 139.400 čevljev ali 23.233 2/5 klafter (44,050 km). To sekcijo je vodil inženir Benz iz Ormoža.

3) Sekcija Kotoriba je obsegala progo od Kraljevec do Velike Kaniže v dolžini 101.000 čevljev ali 16.833 2/6 klafter. Njen sekcijski inženir je bil Bucher iz Kaniže.

Vsaka sekcija je bila razdeljena na več delov, dela na njih so dobili posamezni podjetniki.

Ptujška sekcija je bila razdeljena na tri dele:

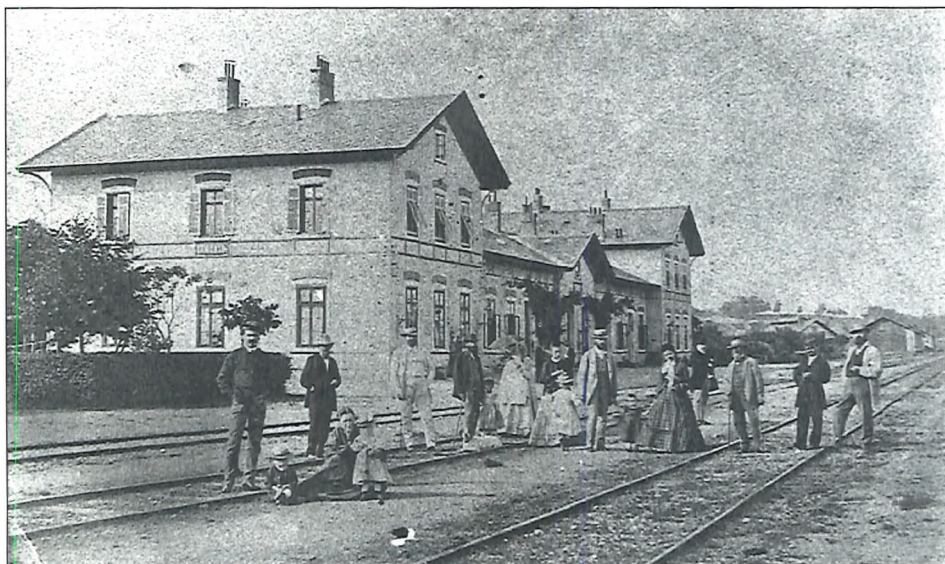
a) Prvi del je obsegal območje od Pragerskega do Brega pri Ptuj v dolžini 52.310 čevljev oziroma 8.718 2/6 klafter (16,529 km). Tukaj je delalo podjetje Detsi in Schwarz. Gradbene stroške so ocenili na 154.368 goldinarjev in 10 krajcarjev.

b) V drugem delu sta bila mostova ameriškega tipa na šestnajstih opornikih med predmestjema Bregom in Kanižo pri Ptuj ter povezovalni nasip v dolžini 1.900 čevljev ali 316 3/4 klafter (600,4 m). Stroške nasipa so ocenili na 352.901 goldinarjev in 30 krajcarjev. Nasip je gradilo podjetje Higersperger, Jochen in Kosler, montiranje pragov, tirnic in posipavanje ter podbijanje na obeh mostovih pa je prevzelo podjetje Siegel in Matensen. Most čez Studenčnico je bil dolg 500 čevljev (158 m) in je tehtal 500 starih centov. Most čez Dravo je meril v dolžino 700 čevljev (212,2 m), težak pa je bil 700 starih centov in ocenjen na 363.934 goldinarjev. Stroški za gradnjo obeh mostov in nasipa so znašali 716.835 goldinarjev in 30 krajcarjev.

c) Tretji del je obsegal razdaljo od Kaniže pri Ptuj do Trgovišča v dolžini 55.000 čevljev ali 9.166 3/6 klafter (17,380 km). Gradbene stroške so ocenili na 499.217 goldinarjev in 21 krajcarjev. Na tem odseku je delalo podjetje Biströck in Frölich.

⁷ Ferdinand Reisp, *Erinnerungen an die Orienteisenbahn von Pragerhof bis Groß-Kanitscha mit Rücksicht auf eine Zweigbahn von Pettan nach Marburg*. Graz 1860, 13.

⁶ J. Jenko, 597.

Železniška postaja na Ptujju okoli leta 1870.

Ormoška sekcija je bila razdeljena na dva dela: od Trgovišča do Pušenc in od Pušenc do Kraljevca. Prvo sta vodila podjetnika vitez von Fichtenau in Pongraz. Dolga je bila 21.000 čevljev ali 3.500 klafter; ocenjena je bila na 454.998 goldinarjev in 54 krajcarjev. Za drugo sekcijo sta bila zadolžena podjetnika Mauche in Wachsmann. Ta del je bil dolg 118.400 čevljev ali 19.733 2/6 klafter (37,414 km). Stroški za ta del proge so bili ocenjeni na 248.406 goldinarjev in 28 krajcarjev.

Stroški za tretjo sekcijo, ki je obsegala progo od Kraljevca do Kotoribe v dolžini 101.000 čevljev ali 16.833 3/6 klafter in jo je gradila firma Kuna in Adler, so znašali 139.589 goldinarjev in 4 krajcarje. Na tej relaciji so morali zgraditi v Kotoribi most čez Muro v dolžini 2.800 čevljev ali 466 4/6 klafter (884,8 m). Postavljanje opornikov in zemeljska dela je prevzelo podjetje Higersperger, Jochen in Kosler za 138.749 goldinarjev. Gradbenik Pick je postavil železno konstrukcijo po ameriškem sistemu. Na tej sekciji so zgradili dva mostova čez Muro, vrednost obeh je bila 258.749 goldinarjev.

Družba je izkoristila gospodarsko krizo in kupila v Angliji 650.000 starih tračnic za ceno 6,50 goldinarjev in si pridobila tako po izredno nizkih cenah nekaj osnovnega materiala. Na odseku od Pragerskega do Velike Kaniže so bila najzahtevnejša dela utrjevanje bregov pri Ormožu, most čez Muro pri Murskem Središču in most čez Dravo pri Ptujju.

K železniški progi je spadala tudi gradnja pripadajočih objektov. Na kolodvoru v Pragerskem so zgradili postajno poslopje, vodno postajo, remizo s kretnico in skladišče. Stroški za gradnjo vseh teh objektov so znašali okoli 80.000 goldinarjev. Na območju kolodvora Ptuj, ki je stal na površini 18

oralov, so zgradili postajno poslopje, vodno postajo, remizo s kretnico, skladišče za vagone in blago, delavnico ter dve čuvajnici. Vsa ta dela je prevzelo podjetje Wenzel in Baumann za vrednost 144.075 goldinarjev in 44 krajcarjev. Železniško postajo v Ormožu, ki je spadala v drugi razred postaj, je gradilo isto podjetje. Stroški so znašali 26.854 goldinarjev in 58 krajcarjev. Ob postajnem poslopu so bile postavljene še vodna postaja, skladišče in čuvajnica. Kolodvor v Veliki Kaniži je bil zgrajen na 60 jochov velikem prostoru. Vključeval je postajno poslopje, vodno postajo, remizo s kretnico za eno lokomotivo in vagone, skladišče ter čuvajnico za 308.470 goldinarjev in 41 krajcarjev. Tudi ta dela je prevzelo isto podjetje.

Na progi od Pragerskega do Velike Kaniže so zgradili tri kolodvore: v Pragerskem, na Ptujju in v Veliki Kaniži, eno postajo prvega razreda v Čakovcu, dve postaji drugega razreda v Ormožu in Kotoribi ter tri postaje tretjega reda v Moškanjcih, Središču in Kraljevcu. Ob progi je bilo 65 čuvajnic. Telegrafski postaji sta bili na Ptujju in v Veliki Kaniži.

Zaradi ugodnega terena so gradbena dela zelo hitro napredovala. Prva poskusna komisijska vožnja je bila 8. marca 1860 s Ptujja v Veliko Kanižo in nazaj do Pragerskega s povratkom na Ptuj. Trajala je pet ur in pol.⁸ Tehnični in policijski ogled proge

⁸ J. Jenko. V: *Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju*, 599 in v članku *Ob stoletnici proge Pragersko - Kotoriba*, *Kronika*, VII 1959, št. 3, 137. Ferdinand Reisp pa navaja v svoji publikaciji *Erinnerungen an die Orienteisenbahn von Pragerhof bis Groß-Kanischa mit Rücksicht auf eine Zweigbahn von Pettau nach Marburg*. Graz 1860, na strani 5, da je bila prva poskusna vožnja od Pragerskega do Velike Kaniže že 29. oktobra 1859. leta.

je bil 20. aprila 1860. Te vožnje so se udeležili tudi madžarski odposlanci. Po uspešnem pregledu proge je finančno ministrstvo dovolilo, da se železniška proga Pragersko - Kaniža odpre za splošni promet 24. aprila 1860. Iz razglasa, ki ga je objavila 21. aprila 1860 Cesarsko-kraljeva privilegirana Južnodržavno-lombardijsko-benečanska in centralno-italijanska železniška družba, lahko preberemo dan odprtja proge (24. april 1860) ter postaje, na katerih bodo sprejemali za prevoz osebe in stvari po cenovni tarifi Južne državne železnice. Te postaje so bile: Ptuj, Moškanjci, Ormož, Središče, Čakovec, Kraljevec, Kotoriba in Velika Kaniža. Na njem so objavili tudi, da bo vozil po voznem redu začasno mešani vlak. Nekaj naslednjih mesecev so priključili osebnim vlakom Južne državne železnice še dve mešani vleki v vsako stran.⁹

Plakat ob odprtju železniške proge Pragersko - Velika Kaniža 24. aprila 1860 (Zgodovinski arhiv Ptuj, zbirka muzejskega društva, šk. 42, priloga k Reispovi Kroniki).

⁹ Steiermärkisches Landesarchiv, Stadthaltereie 1858 do 1860, Facs. 72, Pragerhof - Kanischa, št. 7532/1860.

Progo od Pragerskega do Budimpešte, ki je dobila ime "Orient železniška proga", so odprli 1. aprila 1861. Prvi vlak je prišel na Ptuj iz Ofna ob pol šestih zvečer. Na železniški postaji ga je pričakala zelo velika množica ljudi. Po dveminutnem postanku je odpeljal vlak proti Pragerskemu.¹⁰

Promet in zveze

V prvem letu obratovanja proge so po njej prepeljali s Ptuja in na Ptuj 24.907 potnikov, 292.783 centov tovora in 684 glav živine. Ivan Mohorič navaja v knjigi Zgodovina železnic na Slovenskem, da je narasel promet potnikov od 1861 do 1865 na 25.731, promet tovora na 255.173 carinskih centov, živine na 674 glav, dohodki pa na 128.900 goldinarjev avstrijske vrednosti, kar pomeni, da je zelo napredoval promet po železnici.

Ob civilnem prometu so prevažali po železnici tudi različne vojaške transporte. Na Ptuj je prišel 22. marca 1864 tretji bataljon 31. lichtensteinskega pehotnega polka iz vasi Arlat na Sedmograškem in odpotoval naslednji dan v Mantovo. Prav tako je odpotoval v Mantovo po enodnevnem postanku tretji bataljon 62. lichtensteinskega pehotnega polka, ki je prišel na Ptuj 25. marca 1864 iz vasi Wasarsely na Sedmograškem. V mesecu aprilu sta odpotovala v Mantovo z vlakom še dva bataljona, 3. bataljon 64. lichtensteinskega pehotnega polka iz vasi Deva na Sedmograškem ter 3. bataljon 5. lichtensteinskega pehotnega polka iz vasi Spathmar na Ogrskem.

Avstrija je bila leta 1866 v vojni s Prusijo in z Italijo. Civilni promet po železnici je bil zato manjši, povečali pa so se vojski prevozi. S Ptuja so odpeljali v Italijo 12. maja 1866 4. pionirski bataljon, ki je bil nastanjen v mestu od 24. 8. 1860. 3. bataljon I. lichtensteinskega pehotnega polka je prišel iz Bassana v Benečiji v Ptujsko garnizijo 13. maja 1866.¹¹ V letu 1866 je bilo na ptujski postaji 16.199 potnikov, za 195.622 carinskih centov predanega blaga in za 333.722 centov oddanega tovora.¹²

Na ptujski železniški postaji so vodili statistiko prometa z živino.¹³ Tu so raztovarjali pripeljano živino iz Hrvaške, Ogrske, Tirolske in Štajerske, natovarjali pa so jo za prevoz v Istro, na Kranjsko, Štajersko, Češko, Solnograško, v Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, na Tirolsko, v Švico in v kneževino Lichtenstein.

¹⁰ Zgodovinski arhiv Ptuj, F. Reisp, Ptujška kronika 1857 - 1887, 31.

¹¹ Zgodovinski arhiv Ptuj, F. Reisp, Ptujška kronika, 64.

¹² I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, 87.

¹³ V Zgodovinskem arhivu Ptuj so ohranjeni v fondu mestne občine Ptuj letni statistični podatki (1898, 1901, 1903, 1905, 1908, 1911 - brez marca, 1914, 1915 in 1916 samo za prvih pet mesecev) za ostala leta pa podatki manjkajo.

Potovanje po železnici je postalo postopoma zelo priljubljeno. Občina je večkrat poskušala doseči pri upravi Južne železnice spremembo ali dopolnitev, da bi imeli boljše zveze z glavno linijo Južne železnice. Nekatere njihove prošnje so bile uspešne, druge ne. Tako so odobrili boljšo zvezo s Pragerskim za Gradec leta 1880. S 15. aprilom 1880 je vozil vlak proti Pragerskemu s Ptuja ob 7. uri in 17 minut zjutraj, vračal pa se je zvečer ob 7. uri s Pragerskega na Ptuj. Občina Ptuj je prosila 12. julija 1888 ministrstvo za trgovino, da bi izboljšali zveze vlakov za smer proti Gradcu in Celju. To prošnjo so obrazložili z utemeljitvijo, da bi lahko prišli ljudje v enem dnevu do deželnega mesta Gradca oziroma Celja, tam opravili svoje zadeve in se še isti dan vrnili z vlakom domov. Ministrstvo za trgovino je poslalo ta predlog državnemu namestništvu v Gradec, ki ga je zavrnilo 18. septembra 1888.¹⁴

Občina si ni prizadevala samo za boljše zveze, ampak tudi za povratne karte na relaciji proti Mariboru, Gradcu in Celju. Povratne karte za relacijo Ptuj - Maribor je uvedla uprava Južne železnice 19. julija 1882, veljale so dva dni. Za to vožnjo, dolgo 36 km, je potreboval vlak od ene ure in 10 minut do ene ure in 20 minut.

Posvetovanje železničarjev na Ptuj 27. septembra 1908

Ob že obstoječi progi Južne železnice in njenem odseku Pragersko - Velika Kaniža je bilo načrtovanih še več vzporednih prog, ki pa zaradi različnih interesov, predvsem prometnega monopola Južne železnice in pomanjkanja finančnih sredstev, niso bile uresničene. Med temi je bila tudi proga Dunaj - Split, v katero je bil vključen tudi del proge Purkla - Ptuj - Rogatec.

Osrednja in vzhodna Štajerska je želela imeti progo, ki bi povezovala naselja med Purklo, Lenartom in Sv. Trojico do Ptuja in Rogatca ter od tod po Sotelski dolini do Brežic in ob Krki do Novega mesta ter dalje do končnega cilja. To rodovitno območje, ki je bilo izrazito kmetijsko in vinogradniško, brez železnice ni moglo gospodarsko napredovati, saj bi z njeno pomočjo bolje in hitreje prodajali svoje pridelke na bližnjih in daljnjih tržiščih.

O realizaciji proge Dunaj - Split so se pogovarjali na železničarskem posvetovanju na Ptuj 27. septembra 1908. Že med leti 1905 in 1906 je želela večja skupina gospodarstvenikov uresničiti izgradnjo proge Purkla - Ptuj - Rogatec kot del glavne linije Dunaj - Split. Odbor vzhodnoštajerske železnice se je odločil, da za uvod v gradnjo proge Purkla - Ptuj - Rogatec izdela splošni projekt. Ko

je bil le ta izdelan, je nastopila občina Radgona in zahtevala, da mora imeti ašpanska proga končno postajo v mestu Radgoni in ne v nepomembni Purkli.¹⁵ Ker se zagovorniki proge Purkla - Ptuj - Rogatec niso strinjali s tem, da bi proga naredila tak ovinek proti vzhodu, so zaprosili resorno ministrstvo, naj reši to vprašanje. Železniški minister je februarja 1907 obljubil, da bo posredoval med obema stranema in skušal sporne točke urediti, vendar je ostalo le pri tej obljubi. Mesto Radgona se je še naprej trudilo, da se zavrže zahteva vzhodnoštajerskega odbora.

Na povabilo dvornega svetnika dr. Miroslava Ploja se je udeležilo ptujskega železniškega posvetovanja prek 200 predstavnikov iz raznih krajev, odborov in organizacij. Po pozdravnih govorih in prebranih telegramih je dobil besedo cesarski svetnik Aleksander Hickl-Volkmar. Svoj referat je začel s stavkom "Warum wurde diese Bahn noch nicht gebaut" (Zakaj ta proga še ni bila zgrajena?). V nadaljevanju je povzel na kratko zgodovinski razvoj železniških prog v državi in razložil, kakšen strateški pomen bi imela ta proga, predvsem iz vojaškega vidika, če bi se monarhija zapletla v vojno na jugu. Dodal je še, da bi si morala vojaška uprava prizadevati, da bi skrbela za zveze proti jugu in si tako omogočila hiter in varen način premeščanje velikih vojaških enot. Omenil je tudi, da je bila tedaj linija Južne železnice edina povezava in nadaljeval, čeprav je izpolnila Južna železnica svojo nalogo v letu 1866, bi bilo v tem času, to je v letu 1908, nemogoče prepeljati večje vojaške enote z Južno železnico, kajti leta 1866 je imela monarhija nameščen samo en del armade na jugu, zato ker se je bojevala na dveh frontah. Z direktno linijo Dunaj - Split pa bi lahko takoj pripeljali ofenzivne vojaške enote na Balkan kot tudi na Jadran.

Ta neposredna železniška zveza bi skrajšala čas in poenostavila potovanje do Splita, saj je potekala zveza po Južni železnici in z ladjo. Tako bi lahko prihranili do Splita petnajst ur, od šestintrideset na enaindvajset ur, v Zadar dvanajst ur, od enaintrideset in pol na devetnajst in pol ure, v Ogulin štiri ure, od štirinajst na deset ur in v Novo mesto dve uri, od dvanajst na deset ur vožnje.¹⁶

Cesarski svetnik Aleksander Hickl-Volkmar je še razložil navzočim, koliko prispevkov je porabila država v zadnjih letih za gradnjo železniških prog ali za odkup prog zaradi podržavljanja. Za poroštvo lokalnim železnicam je potrošila država 102,7 milijona kron, za 161,6 milijona kron je pre-

¹⁴ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Stadthaltere, Fasc. 72, št. 19509/88.

¹⁵ J. Jenko, Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju. V: Svet med Dravo in Muro. Maribor 1968, 603 - 610.

¹⁶ Der Eisenbahntag über die Reichsbahnlinie Wien - Spalato, Pettau, 1908, 10.

vzela osnovnih delnic, ki niso prinesle nobenih obresti, za poddržavljanje severne železnice je porabila 798 milijonov kron, prevzela pa je še njen prioritetni dolg v vrednosti 255 milijona kron. Država je tudi pripravljala poddržavljanje ostalih železniških omrežij (npr. češke, severo-zahodne in druge), za katere je potrebovala 2975 milijona kron, to je skoraj tri milijarde državnega denarja oziroma denarja davkoplačevalcev.¹⁷

Svoj referat je Aleksander Hickl-Volk Mayer zaključil z izrečeno prošnjo na vse navzoče, ki imajo interes zaradi svojih gospodarskih in slabih razmer, da uporabijo vse svoje zveze in svojo moč za zgraditev te proge, kajti z njo bo prišlo delo in zaslužek; za svoje izdelke in delo bodo našli primerno odškodnino, ustvarjena pa bo tudi možnost za pridobitev nove industrije.¹⁸

Poudaril je še, da lahko pospešijo gradnjo te proge proti jugu na avstrijskem ozemlju tudi politični, gospodarski, prometno politični in že omejnjeni vojaški razlogi.

Po končanem referatu se je razvil zelo živahen pogovor. Kritizirali so režim Južne železnice, ki je ravno takrat, kljub privilegijem in pasivni bilanci, zahtevala od države, da dovoli zvišati tarife. Udeleženci zborovanja so zahtevali, da vlada odločno nastopi in upošteva gospodarske koristi ter potrebe vzhodne Štajerske.¹⁹ Po tej skupni zahtevi so povedali svoje mišljenje o vsej zadevi še nekateri predstavniki. Graški predstavnik g. Magg, namestnik graškega župana, ki je zagovarjal sprva mnenje trgovske in obrtne zbornice, je nazadnje podprl Radgončane, katere je zastopal mestni zdravnik dr. Franz Kamnikar. On se je zavzemal, da bi progga potekala čez Radgono.

Na ptujskem sestanku 27. septembra 1908 so predlagali pet resolucij, o katerih so tudi glasovali. Te resolucije so bile:

1. Proga Purkla - Ptuj - Rogatec ni potrebna samo za Štajersko, temveč je vsedržavna zahteva,
2. vojno in železniško ministrstvo naj podpreta izgradnjo železnice, citirane v št. 1,
3. odločno naj se zavrne varianta Feldbach - Gleisberg - Radgona, ki je prvotni projekt proge Feldbach - Gleichenberg - Gornja Purkla in, ki je bila oktobra 1907 v tej relaciji že trasirana,
4. protestira se proti odklonu v Radgono in pristojni minister naj posreduje med obema odboroma, kakor je bilo obljubljeno,
5. vsi kraji ob progi Purkla - Ptuj - Rogatec naj vplivajo na deželni odbor, da se ta progga zgradi.²⁰

Dr. Miroslav Ploj je prebral navzočim rezultate glasovanja. Točki štiri in pet sta bili soglasno spre-

jeti, ostalim trem točkam pa je nasprotoval predstavnik Radgone. Po prebranih rezultatih je dr. Ploj končal ptujsko zborovanje.

Posvetovanja in dogovori o železniški progi Purkla - Ptuj - Rogatec so tekla še naprej, a niso prinesla nič določenih rezultatov. Središče akcije za izpeljavo izgradnje te proge je postal Ptuj, to pa zaradi tega, ker so imeli pogajalci Ptuj za nevtralno ozemlje in ker so mestni zastopniki, trgovski gremij in obrtno društvo skupno s krajevnimi zastopniki, deželnim odborom in deželnimi poslanci nadaljevali svoja prizadevanja.²¹

Jugovzhodni gradbeni odbor je 8. decembra 1910 določil, da se naj zgradi izpraktičnih razlogov le 34 km dolg odsek proge od Ptuja do Rogatca, ki so ga razdelili na dva dela. Prvi, ptujski, je zavzemal dolžino 18 km, drugi, rogaški, je bil dolg 16 km. Za izdelavo natančnega projekta so predvideli za prvi del 18.000 kron in za drugi del 16.000 kron stroškov. Zaradi neenotnega nastopa soudeležencev pri tem projektu, tudi tega načrta niso izpeljali.

Gradnja delavskih hiš

Mestna občina Ptuj je dala 16. januarja 1900 pobudo glavni upravi Južne železnice za postavitve železniških delavnic. Minister za železnice je odobril to pobudo 31. marca istega leta s pripombo, da se obstoječa železniška kurilnica spremeni v železniške delavnice.

Za delovanje take delavnice so morali zaposliti delavce. Uprava Južne železnice je zato prosila mestno občino Ptuj, da poišče za delavce primerna stanovanja. Za primerjavo je dodala še cenik stannarin delavske kolonije iz Maribora: za sobo s kuhinjo letno 132 krajcarjev, za sobo, kabinet in kuhinjo 170 krajcarjev, za dve sobi in kuhinjo 190 krajcarjev. Uprava je še prosila, če bi občina lahko našla podobna stanovanja za enako ceno. Na to prošnjo je mestna občina Ptuj odgovorila upravi Južne železnice 30. julija 1900, da so našli primerna stanovanja na Ptuj in v okoliških vaseh za enako ceno oziroma še nižjo.

Uprava Južne železnice je sporočila občini, da bodo začeli spomladi 1901 delo v železniških delavnicah. Iz Maribora bodo premestili na Ptuj 30 poročenih moških in 10 samskih delavcev.²² Pettau-er Zeitung poroča, da so slavnostno odprli železniške delavnice šele 7. decembra 1901.²³

Čeprav je našla občina nekatera stanovanja, ta problem še zdaleč ni bil rešen. V letu 1904 je uprava Južne železnice opozorila občino, naj zgra-

¹⁷ Der Eisenbahntag, 7.

¹⁸ Der Eisenbahntag, 10.

¹⁹ I. Mohorič, 291.

²⁰ Der Eisenbahntag, 21, J. Jenko, s 607.

²¹ Mohorič, 291.

²² Zgodovinski arhiv Ptuj, Mestna občina Ptuj, škatla 11, ovoj št. 517 - 16 - 1900.

²³ Peltauer Zeitung, 8. december 1901, 2.

di stanovanja za železniške delavce, ker so se ti obračali nanjo zaradi stanovanj. Uprava Južne železnice je dobila sporočilo 19. decembra 1903, da bo verjetno gradila občina Ptuj v letu 1904 novo kasarno. Tako bi postala stara kasarna leta 1905 prosta in bi bila namenjena za delavska stanovanja. V pismu z dne 8. februarja 1904 je prosila občino, da jo o tej zadevi obvesti. Radi bi vedeli, če lahko načrtujejo adaptacijo kasarne za delavska stanovanja ali pa ima občina še kakšne druge načrte, preden se bodo morali dokončno odločiti in zapreti delavnice. Po mnenju uprave Južne železnice delavnice niso bile več potrebne.²⁴

Eno izmed rešitev stanovanjskega problema delavcev je videla občina tudi v gradnji družinskih hiš. Šest delavcev železniških delavnic je prosilo občino 4. julija za gradbeno dovoljenje družinskih hiš v predmestju Kaniža pri Ptuj na parcelnih številkah 355/2 do 355/7. Kupili so jih od zemljiškega lastnika, ptujskega župana Josefa Orniga. Komisija, ki so jo sestavljali inženir železniške sekcije Ptuj, župan Ornig, upravnik Stehrer, občinska svetnika Kratzer in Rosmann, J. Wressnig kot gradbeni vodja, F. Wressnig kot dimnikar in prosilci za gradbeno dovoljenje ter gospostvo Zgornji Ptuj kot mejaš oziroma sosed, si je ogledala parcele 23. julija 1904. Še istega dne je občina Ptuj odobrila gradbeno dovoljenje vsem šestim prosilcem. Ti so bili: Franc Rozman, Franz Scherbela, Georg Gerečnik, Johann Schegula, Georg Mahr in Leopold Wunderlich.

Pri gradnji delavskih hiš je prišlo do spora med občino in upravo Južne železnice. Le-ta ni dala soglasja h gradnji hiš, ker niso bile dovolj dobro projektirane proti ognju, prav tako ni bil dovolj varen dostop do hiš, saj je bila v bližini železniška proga. Predlagala je izgradnjo podhoda in zamenjavo zemlje za prestatitev ceste med hišami in železnico. Kljub temu da ta spor še ni bil rešen, so nadaljevali gradnjo stanovanjskih hiš. Konec oktobra 1904 so pisali lastniki hiš občini, da bodo do sredine novembra hiše dograjene za vselitev. Prosili so za ogled stanovanj. Občinska komisija jih je pogledala 21. novembra 1904 in po mnenju mestnega zdravnika dr. Metzlerja (hiše niso bile dograjene, bile so tudi vlažne) ni dala dovoljenja za vselitev. Zaradi socialnega položaja delavcev je komisija po ponovnem ogledu hiš meseca januarja 1905 dovolila vselitev, kljub temu da te še niso bile izsušene in ne dograjene.

Od sredine leta 1905 pa do začetka 1909 sta se občina Ptuj in uprava Južne železnice dogovarjali o zamenjavi zemlje pri km 18 4/6 na desni strani železniške proge Pragersko - Velika Kaniža, o prestatitvi ceste in o izdelavi prehoda pod železniško

progo pri delavskih hišah. Na teh pogajanjih je postavila družba Južne železnice občini nekaj pogojev.

1) Da prevzame mestni svet na svoje stroške delitev nove ceste in njeno vzdrževanje vzdolž mejne črte in izgradnjo jarka med njima.

2) Prav tako prevzame mestni svet stroške premika ceste med potokom Grajena in mejnim kamnom št. 54.

3) Družba Južne železnice je ponudila za gradnjo podhoda enkratni znesek v vrednosti 2200 kron, ostalo vsoto do skupnega zneska 4400 kron mora poravnati mestna občina. Prav tako je morala občina sama izpeljati vsa potrebna dela pri prehodu na levi in desni strani železniške proge.

4) Novi podhod bo vzdrževala na svoje stroške v bodoče družba Južne železnice. Stroške za vzdrževanje poti do njega pa bo poravnala mestna občina.

5) Predlagali so tudi, da se sestavi komisija za zamenjavo zemlje.

Iz zapisnika komisije z dne 19. maja 1905, ki je pregledala sporno območje, izvemo, da so razpravljali o zamenjavi zemlje, o določitvi smeri za pešpot od delavskih hiš k načrtovanemu podhodu in o izdelavi podhoda pri železniškem km 18.662. Za podhod pod železniško progo so se sporazumeli zelo hitro. Občina Ptuj je sprejela na svojih sejah sveta vse pogoje železnice. Potem ko je dobila uprava Južne železnice sporočilo o sprejetih pogojih, je poslala za gradnjo podhoda v enkratnem znesku vsoto 2.200 kron. Podhod je gradil zidarski mojster Rudolf Hobser za 4.998,99 kron.

Pogovori o zamenjavi zemlje so potekali vse do 1909. leta. Iz osnutka pogodbe (z datumom 15. januar 1909) med Cesarsko-kraljevo privilegirano družbo Južne železnice in občino Ptuj lahko razberemo, da zamenjata med seboj zemljo v velikosti 579,48 kvadratnih metrov; Cesarsko-kraljeva privatna družba Južne železnice odstopa zemljo občini Ptuj na parceli št. 510 k. o. Ptuj med mejniki št. (52) 51, 50 (starimi) in 49, 50, 51, 52 (novimi) ter sprejme od občine zemljo med novima mejnikoma 49 in 48 in starima 48 ter 49 oziroma novim mejnikom 49 gradbene parcele št. 355 k. o. Ptuj. Vsaka stran se je obvezala, da bo nosila stroške označitve za svoj del.

Z gradnjo privatnih stanovanjskih hiš ni bil rešen stanovanjski problem uslužbencev Južne železnice. Gradbeno stanovanjsko združenje uslužbencev Južne železnice z Dunaja je prosilo 2. oktobra 1913 občino Ptuj za gradbeno dovoljenje dvonadstropne hiše na travnati parceli št. 333/2 k. o. Ptuj. To parcelo je združenje kupilo od Cesarsko-kraljeve privilegirane družbe Južne železnice. Občina Ptuj je odbila 14. februarja 1914 njihovo prošnjo, češ da bi ta nova zgradba kvarila mestno

²⁴ Zgodovinski arhiv Ptuj, Mestna občina Ptuj, škafka 129, ovovj 516/904, št. 14752/E03.

podobo. Gradbeno stanovanjsko združenje je vložilo na to odločitev priziv. Mestni svet je izdal dovoljenje na svoji seji 10. junija 1914 s pridržkom, da se bo gradnja dvonadstropne hiše vključila v mestno podobo. Postavili so tudi številne pogoje: fasada mora biti brez balkonov (ne tako, kot so bili načrtovani v projektu), na cestni strani parcele je treba urediti 5 m širok vrt, namenjen za okras, celotna stavba mora biti podkletena, višina sob posameznih lokalov je lahko v pritličju 3,10 m, v I. in II. nadstropju 3 m in še druge pogoje. Arhitekta, ki sta načrtovala to stanovansko hišo ob cesti na postajo, sta bila Badstieber in Reiner.²⁵

Na gospodarskem področju je ptujsko meščanstvo v 19. stoletju zelo nazadovalo. Kljub temu da so dobili železnico na Ptuj, niso znali dovolj izrabiti te prometne zveze. Zato pa so to storila druga mesta, ki so prevzela Ptuj s pomočjo organiziranega kapitala posredovalno trgovino med Italijo in Srednjim Podravjem. Ptuj je ostala le lokalna trgovina, ki je obdržala tradicionalne trgovske ceste na območju Ptuja, Halož in Slovenskih goric.

Seznam mer in uteži

1 čevlj = 0,316 m

1 seženj (klafta) = 6 čevljev = 1,896 m

1 oral = 1 joh = 1 kvadratna klafta = 1600 kvadratnih sežnjev

1 cent = 100 funtov = 56 kg

ZUSAMMENFASSUNG

Die Eisenbahn in Ptuj 1860-1918

Im Wirtschaftsbereich erlebte das Bürgertum von Ptuj (Pettau) im 19. Jahrhundert einen großen Rückschritt. Obwohl die Eisenbahn die Stadt erreichte, wurden die Vorteile dieser Verkehrsverbindung in Ptuj nicht genügend genutzt. Andere Städte dagegen übernahmen mit Hilfe des flüssigen Kapitals den bis dahin über Ptuj abgewickelten Transithandel zwischen Italien und dem mittleren Draugebiet. Ptuj mußte sich mit dem lokalen Handel begnügen, der auf den traditionellen Handelsstraßen im Bereich von Ptuj, der Haloze (Kollos) und der Slovenske gorice (Windische Bühel) abgewickelt wurde.

²⁵ Zgodovinski arhiv ptuj, Mestna občina Ptuj, škatla 306, ovoj 1165/1913, št. 395/14.

Monika Rogelj

Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja

Problem revščine je eden tistih problemov, ki se najbolj dotakne vsakdanjega življenja. Državnim oblastem in visokim državnim uradnikom se morda ni zdel tako pereč, kot so to vsak dan na lastni koži občutili preprosti ljudje in lokalne občinske oblasti, ki so se s problemom srečevale na terenu. Socialno skrbstvo je v 19. stoletju postalo sicer sestavni del državne uprave in skrb za pomoči potrebne državljane je država prevzela iz rok Cerkve, ki je že od srednjega veka imela vodilno vlogo na področju karitativnih dejavnosti in ubožne oskrbe. Vendar so bile v habsburški monarhiji državno-pravne določbe na tem področju samo okvirne in je država ubožno oskrbo prepuščala deželam, te pa so jo naprej nalagale na občine. Zato so med deželami na tem področju obstajale ogromne razlike. Slovenske dežele oz. Kranjska so spadale med tiste dežele, ki so državnim smernicam skušale slediti tudi v praksi in so na deželnem nivoju natančno določile 'pravila igre' pri dolžnostih glede ubožne oskrbe. Skrb za revno prebivalstvo je bila torej zaupana in naložena občinam in te so morale pri tem pokazati precej gospodarnosti in iznajdljivosti. To je še posebej veljalo za manjše in revnejše občine, saj je vsaka večja naložba na področju socialnega skrbstva lahko ogrozila že tako reven občinski proračun. Tudi v Kranju so morali vsako večjo naložbo skrbno pretehtati.

Prvi korak k ureditvi socialnega skrbstva v habsburški monarhiji v drugi polovici 19. stoletja je predstavljal občinski zakon iz leta 1849, ki je zagovarjal načelo, da je temelj svobodne države svobodna občina. Kljub kasnejšim spremembam občinske zakonodaje so temeljna načela tega zakona ostala v veljavi. Občine so imele precejšen naraven delokrog, hkrati pa so opravljale tudi nekatere državne izvršilne funkcije. Občinam je bila dana samouprava glede upravljanja občinskega premoženja, skrbeti so morale za varnost oseb in lastnine, za ceste in pota, živilski nadzor in zdravstveno policijo. Na socialnem področju je bila naloga vsake občine skrbeti za svoje občane, predvsem za tiste, ki so se znašli v stiski. Zakon je torej povzel načelo, ki je kot osnovno vodilo v socialni politiki veljalo že od 16. stoletja naprej.

Prvič se je to načelo povezovanja ubožne oskrbe in domovinske pravice uveljavilo v dekretih Ferdinanda I. (1552), še posebej pa je veljalo za časa Marije Terezije (Ureditev ubožne oskrbe in pregona beračev 22. 11. 1754) in jožefinskih župnijskih ubožnih institutov.¹ Načelo, da mora vsaka občina poskrbeti za svoje člane, je tudi v drugi polovici 19. stoletja veljalo kot osnovno v vsej avstrijski državni in deželni zakonodaji, ki se je dotikala ubožne oskrbe.

Največji prelom v razvoju zakonodaje glede ubožne oskrbe v habsburški monarhiji v drugi polovici 19. stoletja je pomenil domovinski zakon iz leta 1863. Z domovinskim zakonom, ki je bil izdan 3. decembra 1863 je bil s strani države dan okvir za nastanek deželnih zakonov, ki bi natančneje urejali ubožno oskrbo. Sicer je nov zakon le na novo definiral že 350 let star princip, da je državljan v primeru obubožanja lahko deležen le podpore s strani domače občine, torej tiste, v kateri je imel domovinsko pravico. Na tej državni podlagi naj bi z deželnimi ubožnimi zakoni razpustili nekdanje ubožne institute in skrb za revne naj bi postala sestavni del javne uprave. Vendar je šel od tu naprej razvoj po avstrijskih deželah zelo različno. Predvsem v zahodnih deželah monarhije so sprejeli nove zakone o ubožni oskrbi. Ponekod so ob tem ukinili ubožne institute, tudi pri nas na Kranjskem in Koroškem, na Štajerskem pa so kljub temu, da so sprejeli deželni ubožni zakon, ubožni instituti ostali. V južnih deželah monarhije (Primorska, Dalmacija, Južna Tirolska) se nemški vpliv ni uveljavil in so sledili razvoju italijanskega socialnega skrbstva, ki je delovalo v obliki bratovščin. Za vzhodne dežele monarhije je veljalo, da niso sprejemali nobenih novih zakonov in so skrb za revne urejali samo na podlagi osnovnih potez domovinskega in občinskega zakona.²

V prvem členu domovinskega zakona³ je bilo

¹ Ernst Mischler: Armenpflege, Österreichisches Staatwörterbuch, Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes, ur. Ernst Mischler, Josef Ulbrich, Dunaj 1895 (dalje: Mischler: Armenpflege...), str. 65.

² Mischler: Armenpflege..., str. 65 - 66.

³ Reichs-Gesetz-Blatt für das kaiserthum Österreich 1863, Wien 1863, zakon št. 105, 3. 12. 1863, str. 368 - 376.

določeno, da iz domovinske pravice v določeni občini izhaja pravica do neoviranega bivanja v občini in pravica do ubožne oskrbe v tej občini. Zakon je domovinsko pravico izpeljeval iz rojstva, poroke (za ženske), če je nekdo v občini pridobil javno službo ali pa je bil sprejet v domovinsko zvezo občine (5. - 17. člen). O dolžnostih občine glede ubožne oskrbe govori cel četrti odstavek zakona. Če je obseg potrebne ubožne oskrbe v občini presegal zmožnosti ubožnih in dobrodelnih zavodov, je bila naloga občine, da je v primeru obubožanja poskrbela za svoje člane (22. člen). Dolžnost občine je bila toliko časa skrbeti za obubožano osebo, dokler se ni pojavila neka tretja oseba, ki je bila po civilnem pravu dolžna poskrbeti za obubožanega (npr. sorodniki). Ubožna oskrba je morala obsegati nudenje nujne pomoči, potrebne za preživetje, in bolniško nego v primeru bolezni osebi, ki je bila brez sredstev. Pri otrocih pa so morali poskrbeti zudi za primerno vzgojo. Za delo sposobni siromaki so bili dolžni opravljati njihovim zmožnostim primerno delo, čeprav jih je morala občina v to prisiliti. S 25. členom je bilo določeno, da način oskrbe ubožca v okviru veljavnih zakonov določi občina in ubožec od občine ni mogel zahtevati določenega načina oskrbe. Glede tujih ubožcev je zakon določal, da jim občina, v kateri so trenutno živeli, ni smela odkloniti pomoči, ki je bila potrebna za preživetje. Če so zboleli in so bili brez sredstev za preživetje, je morala občina, kjer so bivali, toliko časa skrbeti zanje, da so lahko potovali. Seveda je občina od njihove domovinske občine ali po civilnem pravu odgovorne osebe, lahko zahtevala povrnitev stroškov za ubožno oskrbo. Torej je po definiciji morala občina pomagati in s tem omogočiti preživetje tistim osebam, ki so bile prepuščene same sebi in so bile brez sredstev za preživetje.

V 22. členu domovinskega zakona je bilo določeno tudi, da je deželni zakonodajni prepuščeno, kako bo podrobneje uredila zakonske dolžnosti svojih občin na tem področju. Tako je kranjski deželni zbor izdal zakon, s katerim so odpravili farne ubožne institute oz. naprave. Premoženje teh naprav se je moralo izročiti v oskrbovanje občinam, v katerih so se ubožni instituti nahajali. To premoženje se je moralo priključiti ostalemu občinskemu ubožnemu zakladu in so ga morale občine upravljati po predpisih občinskega reda in ga voditi ločeno od ostalega občinskega premoženja (1. in 3. člen).⁴ Naslednje leto je kranjska deželna vlada izdala še izvršitveni predpis, ki je natančneje določal kako naj se premoženje farnih ubožnih institutov izroči občinam ali ustanovnim upravam.⁵ Kljub

ukinitvi ubožnih institutov se je njihov duh čutil v organizaciji ubožne oskrbe vse do konca stoletja tako v upravi kot v materialni oskrbi novih ubožnih ustanov.

Hkrati je kranjski deželni zbor sprejel tudi zakon, ki je določal kako morajo občine oskrbovati uboge in je natančno narekoval dolžnosti občin do njenih ubožcev.⁶ Zakon je v svojem prvem členu definiral, kdo je ubog: to je bil tisti, "Kdor ni zmožen s svojimi močmi in sredstvi sebi in svoji obotelti priskrbovati za življenje neizogibno potrebnih reči."⁷ Dolžnost občine do ubogih je zajemala oskrbovanje ubogih z najnujnejšimi potrebščinami (hrana, obleka, stanovanje), nego v primeru bolezni, pokopavanje umrlih ubogih, skrb za vzgojo ubogih otrok (3. člen). Občina je svojim ubogim lahko nudila popolno preskrbovanje, če je bil ubožec popolnoma nezmožen, da bi si sam priskrbel potrebnih stvari za življenje in od drugih ubožnih in dobrodelnih ustanov, zasebnih dobrotnikov in društev ni dobival nobene pomoči in če za njegovo oskrbo ni bila po civilnem pravu zadolžena že neka tretja oseba (6. člen). S stalnimi in časnimi podporami je občina pomagala ubogim pri pokrivanju njihovih potreb. Ubožec si sam ni mogel izbrati načine preskrbe oz. podpore, vendar je bila dolžnost občine, da je z njim lepo in človeško ravnala. Zakon je določal naslednje načine oskrbovanja ubožcev (15. - 23. člen): sprejem v ubožno hišo oz. ubožnico, podpora v denarju oz. življenjskih potrebščinah, zasebna oskrba, oskrbovanje revežev od hiše do hiše, skrb za bolnike, prevoz ubogih in pokop umrlih ubogih. Oskrba v ubožnici oz. zaprti ustanovi je bila ponavadi stalna in popolna, večinoma je bila naturalna in le redko v denarju. Namenjena je bila predvsem delovno nesposobnim in tistim, ki niso imeli lastnega prebivališča. Podpora v denarju oz. življenjskih potrebščinah je bila lahko priložnostna ali trajna in je bila namenjena predvsem tistim ubožcem, ki so živeli izven ubožnice ali pa jim v ubožnici niso mogli nuditi celotne oskrbe. V občinah kjer niso imeli ubožne hiše so reveže na občinske stroške za dalj časa izročili v oskrbo privatnega gospodinjstva ali pa so reveže v določenem vrstnem redu pošiljali od gospodinjstva do gospodinjstva, ki so jih vzela v oskrbo za nekaj dni. Iz take oskrbe so bili izvzeti otroci mlajši od 14 let, poročeni, blazni, slepi in pohabljeni ubožci in ubožci z nalezljivimi boleznimi. Bolnim revežem je morala občina priskrbeti zdravniško pomoč, potrebna zdravila in primerno postrežbo. Če je ubožec živel izven do-

1884, deželni zakon št. 15, 31. 7. 1884, str. 44 - 50.

⁶ Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko 1883, Ljubljana 1883, deželni zakon št. 17, 28. 8. 1883, Kako je občinam oskrbovati uboge, (dalje: DZ 1883), str. 21 - 32.

⁷ DZ 1883, str. 21.

⁴ Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko 1883, Ljubljana 1883, deželni zakon št. 16, 28. 8. 1883, str. 19 - 21.

⁵ Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko 1884, Ljubljana

movinske občine mu je morala le-ta plačati prevoz nazaj domov. Občina je imela tudi dolžnost pokopavati uboge, ki so umrli na njenem področju. Poleg zdravstveno-policijskega pogreba je morala po možnosti poskrbeti tudi za preprost cerkveni obred. Občina tudi ni smela zavrniti nujno potrebne pomoči ubogim, ki sicer niso imeli domovinske pravice v občini, v kateri so živeli. Vendar je smela občina, v kateri je ubožec bival in ga je trenutno preskrbovala, od njegove domovinske občine ali pristojne osebe oz. samega podpiranca zahtevati povračilo stroškov za oskrbo. O tem oskrbovanju je morala občina takoj obvestiti domovinsko občino. Dežela je bila občinam dolžna poravnati stroške za tiste uboge, ki so se rodili v deželni javni porodnišnici, če se ni dalo ugotoviti domovinstva ubožca in za tujce. Občine so se precej otepale plačevanja stroškov za oskrbo svojih občanov v drugih občinah in potekale so prave papirnate vojne za še tako majhne stroške.⁸ Strogo je bilo prepovedano tudi beračenje tako po domači kot po tujih občinah. Berače so občine lahko kaznovala z zaporom do pet dni. Le izjemoma so smeli župani izdati dovoljenje za nabiranje darov po hišah in javnih prostorih v občini (12. in 25. - 27. člen).

Za financiranje javne oskrbe ubogih je zakon določal naslednje vire: premoženje ubožnega zaklada, s katerim upravlja občina, zakonsko določeni dohodki ubožnega zaklada kot so bile globe od občine, c. kr. oblastev in drugih javnih organov, tretji del zapuščine brez oporoke umrlih duhovnikov in razmenišenih redovnikov in 1% od prostovoljnih prodaj oz. licitacij, prostovoljni darovi ter priklade in drugi občinski dohodki, npr. različne pristojbine. Vsi ti dohodki so se nalagali v ubožni zaklad. Premoženje ubožnega zaklada je predstavljalo glavni vir dohodka in se je moralo porabiti izključno za ubožno oskrbo ter se ni smelo mešati z drugim občinskim premoženjem. Vse to premoženje, tako nepremičnine kot različni vrednostni papirji, so se morali glasiti na ime ubožnega zaklada. Glavnica zaklada je morala biti varno naložena za primerne obresti. Če vsi ti dohodki niso zadostovali za vse potrebne ubožne stroške, je morala razliko pokriti občina iz preostalega občinskega premoženja.

Kranjski deželni zakon o ubožni oskrbi je tudi določal, da vso občinsko ubožno oskrbo nadzoruje in o njej sklepa občinski odbor, zanj pa jo upravlja

in izvršuje sklepe občinskega odbora župan. Občinsko zastopstvo je moralo nadzorovati izvajanje zakona o ubožni oskrbi, skrbeti za primerno stanje ubožne hiše in razsojati kdaj so določenega ubožca sprejeli v občinsko oskrbovanje. Občinski odbor je za to področje dela lahko izvolil ubožni svet in enega ali več ubožnih očetov. Ti naj bi neposredno skrbeli za pomoč revežem. Biti so morali v pomoč županu, mu poročati in dajati predloge. Te funkcije so bile častne in neplačane (35. - 37. člen). Občina je morala na področju socialnega skrbstva sodelovati tudi s Cerkvijo ter drugimi lokalnimi in deželnimi zavodi in društvi. To je bilo potrebno predvsem zato, da so imeli nadzor nad tem koliko podpore so dobili posamezni ubožci. Kljub ukinitvi farnih ubožnih institutov in prenosu njihovega premoženja na občine je moč delovanja rimsko-katoliške cerkve na področju socialnega skrbstva ostajala eminentnega pomena. Ne moremo podcenjevati tudi doprinosa posameznih redovnih skupnosti k javnemu skrbstvu, ki so se večinoma posvečali določenim področjem dela v različnih ustanovah.⁹ V zadevah ubožne oskrbe so bile občine podrejene deželnemu odboru in so bile dolžne izpolnjevati njegove ukaze. Ubožci so se lahko pritožili deželnemu odboru, če so menili, da jih je pristojna občina prikrajšala v njihovih pravicah. Vendar ubožec ni smel po pravni poti zahtevati, da bi ga občina oskrbovala (43. člen). Prvi člen državnega domovinskega zakona govori o pravici do ubožne oskrbe s terminom 'Anspruch', ki ga razlikuje od termina 'Recht'. Prvi termin je bil milejši in ni zavezoval k obveznosti ter je imel bolj pomen neke sugestije. Po drugi strani pa je bila občina zavezana, da je skrbela za svoje člane, ki so se znašli v stiski. Tukaj so bila torej pravna razmerja zelo nedorečena.¹⁰

Vežanje socialnega skrbstva na domovinsko pravico je bilo deležno vse večje kritike in od osemdesetih let 19. stoletja se je začela velika diskusija o tem po različnih publikacijah in časopisih. Ta princip se je zaradi vse večje mobilnosti prebivalstva, velikega priseljevanja v mesta in masovnega obubožanja izkazal za neučinkovitega in nerealnega. Meščanski reformatorji so se zavzemali za novo organizacijo mestnega socialnega skrbstva po vzoru sistema iz nemškega mesta Elberfeld. Tam je oskrbo mestnih revežev izvajala Mestna uprava ubožnih, ki je bila najvišji organ in so mu bili podrejeni vsi mestni zavodi za oskrbo ubožnih. Ta sistem so po letu 1889 uvedli v nekaj srednjih in manjših avstrijskih mestih. Sistem je

⁸ Gorazd Stariha: Zgodbe o Kranjčanih kot jih je pisalo življenje v prejšnjem stoletju, Kranjski zbornik 1995, Kranj, 1995, (dalje: Stariha: Zgodbe...) str. 111. V arhivu fonda Občine Kranj za vsako leto v obdobju od 1851 do 1885 obstaja tudi zajetna mapa poizvedb iz drugih občin o domovinstvu in premoženjskem stanju Kranjčanov, ki so bivali izven svoje občine in so bili potrebni pomoči.

⁹ Hannes Stekl: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671 - 1920, Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug, München, 1978, (dalje: Stekl: Österreichs...), str. 45.

¹⁰ Mischler: Armenpflege..., str. 75.

zahteval združitev in preureditev vseh faktorjev v mestni ubožni oskrbi v organsko celoto s centralno upravo. Za ta sistem so se navdušili tudi v Ljubljani, predvsem župan Ivan Hribar ob gradnji nove mestne ubožnice.¹¹

Eden največjih poznavalcev te teme v avstrijskih deželah v svojem času je bil Ernst Mischler. Odločno se je zavzemal za reformo ubožne oskrbe, saj so jo narekemale hitre družbene spremembe. Menil je, da noben nov sistem ne bo uspešen, dokler bo šepalo v socialni upravi. Vsekakor bi obubožanje najbolj zajezili z uvedbo nezgodnega in zdravstvenega zavarovanja in kasneje še starostnega in invalidskega zavarovanja. Glavna ovira, ki je preprečevala učinkovitejšo pomoč revnim, je bilo pogojevanje ubožne oskrbe z domovinsko pravico, ki je večinoma izhajala iz rojstva. Mischler je menil, da bi po deželah na področju ubožne oskrbe bolje delovali, če bi to povezavo prekinili ali če bi si domovinsko pravico oseba lahko pridobila na podlagi krajšega bivanja v določeni občini.¹²

Korak k izboljšanju teh razmer je pomenil nov domovinski zakon z dne 5. decembra 1896, s katerim so bila spremenjena nekatera določila iz domovinskega zakona iz leta 1863 o pridobitvi domovinske pravice. V drugem členu novega zakona je bilo določeno, da lahko vsak avstrijski državlján zaprosi za domovinsko pravico v občini, v kateri je prostovoljno in nepretrgano bival vsaj deset let. Vendar prosilec v tem času ni smel uživati ubožne podpore. Zakon je začel veljati s 1. januarjem 1901, desetletni rok pa so pričeli šteti s 1. januarjem 1891.¹³ Predvsem v mestih so po sprejetju novih določil pričakovali, da se bo precej povečalo število prosilcev za ubožne podpore in za sprejem v ubožnico. Po pridobitvi domovinske pravice je namreč oseba lahko zaprosila za dodelitev ubožne podpore ali za sprejem v ubožnico. S tem se je postavljalo vprašanje zadostnih sredstev za povečan obseg ubožne oskrbe. Večinoma so se za domovinsko pravico po mestih potegovali tisti, ki so takoj po pridobitvi domovinstva zaprosili za ubožno podporo.¹⁴

S tem kako ta zakonska določila na področju socialnega skrbstva udejanjiti v praksi pa so se morali občinski možje in uradniki večinoma znajti sami. To je bil problem predvsem v mestih kakršen je bil Kranj. V drugi polovici 19. stoletja je Kranj vse bolj začel izgubljati svoj pomen središča,

ki ga je imel v času pred velikim razmahom industrije, ki je bila omejena le na večja središča in manjša mesta so začela životariti v senci industrijskega razvoja. Predvsem je nazadovalo število obrtnih podjetij, po izgradnji kranjske železnice (1869/70) pa so tudi kranjski sejmi izgubili svoj pomen. Slabšanje gospodarskih razmer se je odražalo tudi v nazadovanju števila prebivalstva, ki je občutneje začelo naraščati šele v začetku 20. stoletja. Kljub skromnim občinskim financam je občinski odbor z njimi dobro gospodaril. Tudi na mestu župana 36 let ni prišlo do spremembe, saj je to mesto od 1874 do 1910 zasedal kranjski lekarnar Karel Šavnik.

Kar zadeva ubožno oskrbo v mestu je bila ta do osemdesetih let precej neurejena in za socialno skrbstvo v občini ni bilo kaj dosti smisla. Obstajala je sicer mestna ubožnica, bolj dejaven pa je bil župnijski ubožni institut. V arhivu fonda Občine Kranj so zaključni računi kranjskega ubožnega instituta za obdobje med 1850 in 1855.¹⁵ Ubožni institut je v tem času vodil kranjski župnik in dekan Anton Kos s pomočjo dveh ubožnih očetov, Ferdinanda Mlakarja in Antona Ahčina. Premoženje ubožnega instituta je temeljilo na različnih ustanovah, ki so jih Kranjčani od druge polovice 18. stoletja ustanavljali za kranjske reveže. Te ustanove so bile različno velike, največja je znašala 4.800 goldinarjev in najmanjša 40 goldinarjev, večinoma pa so bile visoke po nekaj sto goldinarjev. Premoženje je bilo večinoma naloženo v javnih obveznicah, nekaj malega pa v privatnih zadolžnicah. Premoženje instituta v letih 1850 in 1851 je bilo vredno okrog 14.000 goldinarjev (1850 - 13.925,23 gld) Ker je imel institut vsako leto nekaj več dohodkov kot pa izdatkov, je tako premoženje iz leta v leto počasi raslo in je leta 1854 znašalo 14.183,93 goldinarjev. Nekaj odstotne obresti od tega kapitala naloženega v javne obveznice, so bile glavni vir dohodka ubožnega zaklada. Letno so iz tega naslova prejeli nekaj več kot 355 goldinarjev oz. v letih 1854 in 1855 že 360 goldinarjev. Ostale dohodke instituta so predstavljali darovani prispevki (1852 - 11,50 gld), dohodki iz zakonsko določenih dajatev - procenti od licitacij (1852 - 63,39 3/4 gld), delež od kazni (1852 - 5 gld), obresti iz ustanov v sosednjih župnijah (1852 - 31,16 gld), cerkvene nabirke (1852 - 16,45 gld) in drugi nedoločeni dohodki (1852 - 20,50 gld).

Največji delež denarja, namenjenega za izdatke, je šel za redne podpore, ki so jih delili ubožcem (1852 - 388 gld), ostali manjši stroški pa so bili za zdravila (1852 - 25,18 gld), za mizarja - izdelava krst (1852 - 2 gld) ter različni režijski stroški (1852 - 5,10 gld). K vsakoletnim zaključnim računom

¹¹ Glej: Stekl: Österreichs..., str. 44 - 47; Mischler: Armenpflege..., str. 74 in Žarko Lazarevič: Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje, Kronika, letnik 35, 1987, št. 1 - 2, (dalje: Lazarevič: Ubožna...), str. 42.

¹² Mischler: Armenpflege..., str. 79.

¹³ Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane 1896, Wien 1896, zakon št. 222, 5. 12. 1896, str. 743 - 744.

¹⁴ Lazarevič: Ubožna..., str. 39 - 40.

¹⁵ ZAL, KRA-2, 386, KRA-2, 429, KRA-2, 461 in KRA-2, 487.

Št 458 / 9/8 1882

Velebranski ljudski odbor!

Našle velebranskega maršala dne 22. julija l. l.
št. 4255 de mest. 31. julija l. l. št. 458, poročila redno
podpisano juparstvo, v smislu posvetovanja
v seji ~~občinske~~ mestnega odbora dne 4. avg.
oziroma 18. avg. l. l. zaradi vredbe poročila,
varja mnogih sledi:

V Kranji dobivajo ubogi podporo iz
občinske ubojnice (Kranjskega),
in iz farne ubojnice (Kranjskega),
Taki pa, ki nimajo kam iti, pod streho,
imajo sklanjevanje v mestni bolnišnici,
ali ali kirurški. Načrtovane hiše je
laščina, mestne občine in je s potisk,
nisi občinski ovrženi, in pristojevali
prekredljene.

Premijenci občinske ubojnice obdu,
ji v inkubirani obližaciji papir,
ne rente v nominalni vrednosti
10050 gold. in inkubirani dolžnem
priznanje 672 gld., sedaj znaša skupaj 10722 gld.

Mestna občina pridržuje ~~34-40~~ ³⁴⁻⁴⁰ ~~ubojnic~~ ^{inimatore}
na to način, da ~~ubojnice~~ ^{ubojnice} iz občinske ubojnice
~~1 do 2 gld.~~ ^{1 do 2 gld.} ~~1 gld. 50 gld.~~ ^{2 gld.} podpore na mesec.

Verke teže pa dobivajo ubogi iz
ralmujno iz farne ubojnice.

Ocena stanja na področju oskrbe v mestu, prva stran, 1882 (KRA-2, 785)

B. 99256 23/7 1900
VI.

An

das Gemeindeamt

in

Krainburg

Bez.

Krain

Ueber Antrag der diesstädt. Armenbehörde wurde d em laut dortigen

Heimatschein

vom 6.14. 1896 3. 5 in obige Gemeinde zuständigen

wohhaft:

Leskovar Anton
Hindermannsgasse 29.

mit Rücksicht auf seine augenblickliche Nothlage gemäß § 28 des Heimatsgesetzes vom 3. December 1863 eine Unterstützung von 4 K. 50 h gegen Rückzahl. von Seite der Zuständigkeitsgemeinde aus der diesstädt. Cassie vorstufweise am 19.17. 1900 erfolgt.

Man beehrt sich demnach mit dem Ersuchen, im Sinne des § 28 des Heimatsgesetzes vom 3. December 1863, den Betrag der obigen Unterstützung ebensöglichst portofrei anher rückvergüten zu wollen.

Gleichzeitig wird dringendst ersucht, die früheren Unterstützungsvorschüsse im Gesamtbetrage von 98 K. 50 h anher zu senden und betreffs der weiteren Versorgung eine Verfügung zu treffen.

Stadtrath Graz, am 23.17. 1900

Der Bürgermeister:

Dr. Franz Graf.

Dopis za povračilo stroškov za preskrbovanje Antona Leskovarja v Gradcu (KRA-2, 123)

ubožnega instituta so bili priloženi tudi seznama ljudi, ki so dobivali podporo. Njihova številka se je gibala od 61 do 68. Med njimi je bilo 8 oz. 9 moških in od 53 do 59 žensk. Večina jih je prejela po en krajcar podpore dnevno, torej na leto po 6 goldinarjev, 7 med njimi pa jih je dobivalo večjo podporo.¹⁶ Po 2 krajcarja na dan, torej 12 goldinarjev letno, so dobivali Georg Engelman (od leta 1853), Valentin Orešek in Marija Franža. Po 1 1/3 krajcarja dnevno, torej 8 goldinarjev letno, pa so dobivali Marija Cuderman, Francka Zorman (do leta 1854), Marija Strupi, Kata Sonekar in Gerta Wilfan (od leta 1855). Zanimivo pri tem je, da se nekatera imena iz seznama prejemnikov podpore iz fonda ubožnega instituta pojavljajo tudi na dveh seznamih kranjskega špitalskega fonda iz leta 1861 in 1862; ta imena so Valentin Orešek, Marija Foiker, Marija Šumi, Marija Franža, Rakovec in priimka Engelman (na starejšem seznamu Georg, na novejšem Franciška) in Sonekar (na starejšem seznamu Marija, na novejšem Josefa).

Leta 1890 se je začel postopek, da bi se premoženje župnijskega ubožnega instituta v Kranju na podlagi deželnega zakona iz leta 1883 razdelilo med občine, na področju katerih je do tedaj deloval kranjski ubožni institut. Iz zaključnega računa instituta za leto 1892 lahko vidimo, da je premoženje instituta, naloženo v javnih fondih, znašalo 11.750 goldinarjev in v privatnih fondih 1.050 goldinarjev.¹⁷ Na poziv okrajnega glavarstva so se 30. decembra 1892 v kranjskem župnišču zbrali župani in predstavniki občin Kranj, Predoslje in Hrastje. Iz kranjske občine sta prišla župan Karel Šavnik in občinski svetovalec Franz Omerza. S strani izročitelja premoženja so bili zbrani kranjski dekan Anton Mežnarc kot upravitelj župnijskega ubožnega instituta in ubožna očeta Tomaž Pavšlar in Johan Kumer. Premoženje je bilo sestavljeno iz desetih različnih ustanov (pet je bilo višjih od 1.000 goldinarjev), razdelili so ga na podlagi števila prebivalcev v posamezni občini naslednici premoženja. Tako je od skupnega premoženja 11.365,08 goldinarjev v papirnatih zadolžnicah in gotovini kranjska občina dobila v oskrbo 7.828,30 goldinarjev ter od premoženja 400 goldinarjev v dveh srebrnih rentah 280 goldinarjev. Te prejete zadolžnice so občinski možje izročili v blagajno ubožnega zaklada.¹⁸

Poleg ubožnega instituta je v Kranju deloval tudi meščanski špital. Njegovo zgodovino lahko zasledujemo od 15. stoletja naprej, vendar je konec

18. stoletja njegovo delovanje zamrlo, po požaru 1811 pa so prodali tudi špitalsko poslopje, ki je stalo pri zgornjih mestnih vratih. Novembra 1850 so v mestu združili špitalski fond, ki ga je že do tedaj upravljala občina in ubožni zavod, ki ga je upravljala župnik z dvema ubožnima očetoma. Ta datum so šteli za novo ustanovitev špitala (ubožnice), saj se tradicija srednjeveškega špitala v mestu ni ohranila.¹⁹ Hkrati je občina konec leta 1850 od glavnika Franca Pezditz (Pezdič) kupila hišo z vrtom na Pungertu, ki so jo namenili za ubožnico. Za hišo in vrt je špitalski zaklad plačal 1.000 goldinarjev.²⁰ Kasneje je občina na Pungertu kupila še dve sosednji hiši in jih je prav tako namenila za oskrbo revežev. Pungert je najjužnejši del starega mestnega jedra Kranja. Zaradi svoje lege na skrajni konici mestnega pomola nad sotesko Kokre in dolino Save je bil pomembna strateška točka z obrambnimi stolpi. Hkrati pa je zaradi oddaljenosti od mestnega jedra dolgo ostal nepozidan. Še v prvi polovici 19. stoletja so bile hiše v tem delu mesta grajene iz lesa. Na Pungertu se je torej naseljeval slabše situiran del meščanov. Zaradi primerne oddaljenosti od središča mesta so v tem delu naselili mestne ubožce.

Dohodke je meščanski špital večinoma črpal iz obresti od glavnice špitala. Glavnico so sestavljale različne ustanove (Stiftungen), ki so jih kranjski meščani in rojaki namenili za mestne reveže. Te ubožne ustanove so bile večinoma ustanovljene od osemdesetih let 18. stoletja naprej. Glavnice ustanov so bile zelo različne, od najvišje za 10.400 goldinarjev pa do najnižje za 90 goldinarjev, večinoma pa so meščani za take vrste ustanove namenili po nekaj sto goldinarjev. Špitalska uprava je te glavnice naložila v javne fonde z okoli 4-odstotnimi obrestmi. Skupna vrednost glavnice je novembra 1861 znašala 18.469,18 1/2 goldinarjev. Za obdobje od novembra 1860 do novembra 1861 so tako iz obresti na to glavnico dobili 368,18 goldinarjev, naslednje leto pa 539,48 goldinarjev, enake so bile obresti tudi v naslednjih nekaj letih.²¹ Večino tega premoženja je špital namenil za podporo ubožcem.

Mesto je torej dajalo revežem podporo v denarju in jim npr. niso nudili popolne oskrbe v mestni ubožnici. V letu 1861 so tako podpirali 22 ubožcev. Pet jih je prejelo podporo 24 goldinarjev

¹⁶ Goldinar (srebrni) je bil do leta 1857 razdeljen na 60 krajcarjev, nato pa je bil goldinar vreden 100 krajcarjev. Glej geslo Goldinar v: Enciklopedija Slovenija, knjiga 3, str. 259 ter geslo Krajcar v: Enciklopedija Slovenije, knjiga 5, str. 360.

¹⁷ ZAL, KRA-2, 4021 (31. 12. 1892).

¹⁸ ZAL, KRA-2, 4021 (30. 12. 1892).

¹⁹ V nadaljevanju bom večinoma uporabljala besedi ubožnica in ubožni zaklad, čeprav se v dokumentih zanj pojavljajo najrazličnejše oznake, kot npr. špital, bolnišnica, špitalski zaklad, bolnišnično-ubožni zaklad... Marsikdaj tudi ni jasna razlika med ubožnico in ubožnim zakladom.

²⁰ Žontar: Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939 (dalje Žontar: Zgodovina...), str. 314 in 422 in ZAL; KRA-2, 4021 (11. 12. 1850, 16. 12. 1850).

²¹ ZAL, KRA-2, 634.

letno, 16 jih je prejelo 16 goldinarjev letne podpore, eden pa dva goldinarja (najbrž je nato umrl). Večina je prejela mesečno po en goldinar podpore. Skupni strošek za podpore v letu 1861 je bil torej 304 goldinarjev. Nekaj denarja so porabili še za plačilo maš, letno plačilo špitalskemu upravniku pa je znašalo 21 goldinarjev. Izdatke so imeli tudi z manjšimi popravili na ubožni hiši in z drvami za kurjavo.²² Blagajniškemu dnevniku meščanskega špitala za leta 1850 do 1865, ki pa je nepopoln, je bil priložen tudi seznam inventarja, ki je datiran z 18. julijem 1859 in ga je najbrž spisal novi špitalski oskrbnik. Pred njegovim prihodom naj bi inventar obsegal 4 železne postelje, 4 žimnice, 4 nočne omarice, 2 mizi, 1 oz. 2 stola, 2 ženski in 5 moških oblačil, 5 odev in 5 starih platnenih rjuh. Seznam novih pridobitev pa je bil precej daljši. Poleg novih postelj, odev, rjuh in pohištva so pridobili dve novi sobi, peč in izvedli nekaj popravil v hiši in na vrtu.²³ Kakor je razvidno iz popisa inventarja, v ubožnici najbrž tudi niso mogli sprejeti več ubožcev, zato so zdravi siromaki večinoma živeli izven ubožnice in prejeli denarno podporo.

Naslednji zapis o razdeljenih podporah iz ubožnega zaklada najdemo za leto 1877. Tisto leto so redno podporo izplačevali 35 osebam, od tega 11 ženskam in 24 moškim, za kar so v celem letu porabili 388,92 goldinarjev. Večina je mesečno dobivala po 1 goldinar podpore, le trije so skozi vse leto prejeli po 2 goldinarja (Valentin Orešek, Franc Drinovc in Marija Fargar). Po dva goldinarja je dobival Franc Gogala, ki pa je marca umrl in so njegov delež nato razdelili med dva nova ubožca, vsakemu po en goldinar. Franc Wahrheit je mesečno prejemal po 1,84 goldinarja, Johana Zupanc in Marija Puhar pa le polovico običajnega zneska, torej po 1/2 goldinarja mesečno. Nekateri ubožci so prejeli pomoč zelo dolgo, ponavadi do smrti. Tako lahko na tem seznamu prejemnikov podpor za leto 1877 srečamo nekaj imen, ki so se že pojavljala na seznamu iz leta 1862. Ta imena so Valentin Orešek, Franc Gogala, Marija Fargar, Franc Wahrheit, Josef Stohinger, Marija Franža, Marija Puhar in Katarina Novak.²⁴

Za obdobje od 1873 do 1875 obstajajo tudi podatki o številu bolnikov, ki so jih oskrbeli v kranjski bolnišnici (ubožnici). Te podatke je od lokalnih oblasti zahtevala deželna vlada. Tako so v Kranju leta 1873 oskrbeli 17 bolnikov, od tega 9 moških in 8 žensk, za kar so porabili 118 oskrbovalnih dni in 70,80 goldinarjev. Naslednje leto je poskočilo število prošenj za sprejem v bolnišnico (z 8 leta 1873 na 15), sprejeli in oskrbeli so 16 bolnikov, povprečna oskrbovalna doba za vsakega

bolnika pa je bila 27 dni. Od tega jih je pet ozdravelo, trije pa so umrli. Najpogostejša bolezen so bile koze.²⁵ Seveda je bila to samo zasilna bolnišnica v ubožnici, kamor so sprejemali tiste, ki so bili obnemogli in so jih oskrbeli z nujno zdravniško pomočjo. Ubožnico so spremenili v zasilno bolnišnico v primeru, če so se v mestu razmahnile bolezni večjih razsežnosti. Tako se je ob zdravstveni naredbi okrajnega glavarstva iz 9. 8. 1894 občina odločila, da bo prostor za zasilno bolnico za obbolele s kolero v občinski hiralnici (ubožnici), iz katere bi se v primeru bolezni hiralci preselili na drug primeren prostor. Enako so občinski možje storili tudi leta 1892.²⁶ Kljub nenehnim prizadevanjem, da bi v mestu dobili pravo bolnišnico, se ta načrt in želja Kranjčanom nista uresničila. Iz deželnega glavarstva v Ljubljani so županstvom po Kranjskem pošiljali okrožnice, naj občine ne pošiljajo v deželne javne bolnišnice bolnikov, ki so bili neozdravljivo bolni, kajti, kot so navedli v okrožnici, ti bolniki jemljejo prostor tistim, ki se jim še lahko pomaga. V ljubljanski javni bolnišnici so take bolnike lahko zavrnil ali pa so občini zaračunali visoke stroške oskrbe.²⁷ Tako manjšim mestom kot je bil Kranj, ki so bila brez bolnišnice, ni preostalo drugega, kakor da so svoje občane, ki so bili neozdravljivo bolni in brez sredstev za preživetje, oskrbovali v ubožnici. Vendar ubožnica ni zadovoljevala niti potreb ubožcev, ki so imeli tam le streho nad glavo in je imela bolj značaj hiralnice, kaj šele, da bi bila primerna za bolnišnico.

Več o razmerah na področju socialne oskrbe do osemdesetih let v Kranju lahko izvemo iz nekega vprašalnika, ki je v arhivski mapi z naslovom Špital 1880 in iz ocene stanja na tem področju, ki ga je županstvo leta 1882 poslalo deželnemu odboru. Vprašalnik je brez datuma, brez označenega naslovnik in pošiljatelja. Dokument naj bi bil vprašalnik za sprejem na neko listo. Vprašanja se nanašajo na ubožno oskrbo v mestu oz. na meščanski špital. V vprašalniku najdemo splošne podatke o špitalu, od vsega pa je najbolj zanimiva ocena, da je razmerje med revnim in preostalim prebivalstvom v mestu 4 : 1000.²⁸

Boljši pregled nad ubožno oskrbo v Kranju nam daje poročilo županstva deželnemu odboru o teh zadevah. Kranjski deželni odbor je namreč v tem času pripravljala predlog zakona o ubožni oskrbi za Kranjsko, ki je bil nato sprejet leta 1883, in je občine oz. občinske odbore prosil za poročilo o oceni stanja v njihovih občinah, o pomanjkljivostih in vzrokih za pomanjkljivosti ter o pred-

²² ZAL, KRA-2, 579, KRA-2, 596, KRA-2, 610, KRA-2, 634.

²³ ZAL, KRA-2, 634.

²⁴ ZAL, KRA-2, 889 (13. 4. 1878).

²⁵ ZAL, KRA-2, 827.

²⁶ ZAL, KRA-2, 1138 (21. 8. 1894).

²⁷ ZAL, KRA-2, 827 (23. 6. 1875).

²⁸ ZAL, KRA-2, 939.

Slavno Mestno Lupanstvo!

Tax podpisana Apolonija Pečnik vdova
rajnega Janca Pečnika prosim slavno
mestno Lupanstvo v Kranju da bi se mi
podelila mesecina miloščina ker staram
iz vraven tega še celo boleha posebno v nogah
tako da si morem težko mojo piclo hrana
si prislužiti za stanovanje mi pa nikakor
ni mogoče tako da sem mogla za ostati od
meseca marca ker nisem mogla plačati za
to prosim da bi se mi to dalo in ranaprej
da bi dobavala vsaki mesec kdaj še jeditkrat
panovim Slavnemu lupanstvu v Kranju
mojo ponižno prošnjo iz

va udanostjo

Apolonija Pečnik

P f r ü n d n e r S t a n d

Posten. Nr.	N a m e n	Täglich	Betrag in G. W.		Anmerkung	Posten. Nr.	N a m e n	Täglich	Betrag in G. W.		Anmerkung
			fl.	kr.					fl.	kr.	
	Männer.						Weiber.		2061-		
1.	Teradač Maffjanc	1 1/2	6	-		22.	Wobert Maffjanc	1	6	-	
2.	Engelmann Maffjanc	1 1/2	8	-		24.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	+
3.	Engel Maffjanc	1	6	-		25.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
4.	Dobner Maffjanc	1	6	-		26.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
5.	Wesche Maffjanc	2	12	-		27.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
6.	Thugis Anton	1	6	-		28.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
7.	Leber Maffjanc	1	6	-		29.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
8.	Eschen Maffjanc	1	6	-		30.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
9.	Wesche Maffjanc	1	6	-		31.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
10.	Wesche Maffjanc	1	6	-		32.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
11.	Macher Maffjanc	1	6	-		33.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
12.	Wesche Maffjanc	1	6	-		34.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	+
13.	Wesche Maffjanc	1	6	-		35.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	+
14.	Wesche Maffjanc	1	6	-		36.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
15.	Wesche Maffjanc	1	6	-		37.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
16.	Wesche Maffjanc	1	6	-		38.	Jejenski Maffjanc	1 1/2	8	-	
17.	Wesche Maffjanc	1	6	-		39.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
18.	Wesche Maffjanc	1	6	-		40.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
19.	Wesche Maffjanc	1 1/2	8	-		41.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
20.	Wesche Maffjanc	1 1/2	8	-		42.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
21.	Wesche Maffjanc	1	6	-		43.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
22.	Wesche Maffjanc	1 1/2	8	-		44.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
23.	Wesche Maffjanc	1	6	-		45.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
24.	Wesche Maffjanc	1	6	-		46.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
25.	Wesche Maffjanc	1	6	-		47.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	13
26.	Wesche Maffjanc	1	6	-		48.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	+
27.	Wesche Maffjanc	1	6	-		49.	Jejenski Maffjanc	2	12	-	
28.	Wesche Maffjanc	1	6	-		50.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
29.	Wesche Maffjanc	1	6	-		51.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
30.	Wesche Maffjanc	1	6	-		52.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
31.	Wesche Maffjanc	1	6	-		53.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
32.	Wesche Maffjanc	1	6	-		54.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						55.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						56.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						57.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						58.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						59.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						60.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
						61.	Jejenski Maffjanc	1	6	-	
							Summe		294-		
									293-		

Seznami razdeljenih podpor iz fonda župnijskega ubožnega instituta za leto 1852 (KRA-2, 429)

logih za izboljšanje stanja.²⁹ Kranjsko županstvo je v oceni stanja navedlo, da v Kranju ubogi dobivajo podporo iz občinske ubožnice (Pfrundnerfond) in iz farne ubožnice oz. instituta (Pfarrarmeninstitut), tisti ubožci, ki nimajo stanovanja pa

imajo mesto v občinski bolnišnici oz. hiralnici. Bolnišnica je bila po besedah župana dobro opremljena s potrebščinami in v njej je v tistem času prebivalo osem siromakov. Dohodki ubožne hiše so znašali 455,70 goldinarjev, za preskrbovanje ubožcev pa so letno porabili 600 - 650 goldinarjev. Premoženje občinske ubožnice je bilo naloženo v

²⁹ ZAL, KRA-2, 985 (22. 7. 1882).

vinkuliranih obligacijah in intabuliranem dolžnem pismu v skupni vrednosti 10.722 goldinarjev. Iz tega je občina mesečno podpirala od 34 do 40 siromakov, ki so dobivali 1 - 2 goldinarja mesečno. Poleg tega so siromaki dobivali miloščino ('almožno') še iz farne ubožnice, hrano so dobivali v boljših hišah, ob petkih pa so prosili od hiše do hiše. Čeprav je bila ubožna oskrba zadeva občin, je župan menil, da je pomoč Cerkve pri tem izrednega pomena. Županstvo je menilo, da je pomanjkljivost ubožne oskrbe v tem, da ubogi prosijo po hišah, s čimer pa se spodbuja beračenje, vendar tega ne morejo prepovedati, ker nobena občina, če sama sebe noče spraviti v finančne težave, ne more tako popolno skrbeti za uboge, da jim ne bi bilo treba več nabirati miloščine po hišah. Sicer pa je županstvo menilo, da čim bolj prepovedujejo beračenje, več ga je. Glavni vzrok za tako neugodno stanje je županstvo videlo v vedno večji množici proletariata. Preden naj bi se spreminjali zakoni, se morajo odpraviti največji vzroki siromaštva. V mestu se je siromaštvo širilo zaradi svobodne trgovine, na podeželju pa zaradi delitve zemljišč in kmetije niso bile več dovolj velike, da bi omogočile preživetje družini. Poleg tega se beračem in potepuhom ne bi smelo dovoliti porok. Vsaka občina bi morala poskrbeti za svoje uboge. Berače, potepuhe, postopače in pijance pa bi bilo pod zagroženo strogo kaznijo treba prisiliti k delu. Za prave ubožce bi se morala tudi na Kranjskem, tako kot je bilo to urejeno na Štajerskem in Koroškem, ustanoviti deželna hiralnica, v katero bi občine pošiljale svoje uboge. V primeru odprave župnijskih institutov se župnikom ne bi smelo odvzeti besede pri ubožni oskrbi v mestu, čeprav po zakonu ta spada v občinski delokrog. Cerkev je namreč z nabiranjem in razdeljevanjem darov veliko pripomogla k boljši oskrbi ubogih. Na koncu kranjsko županstvo dodaja, da naj bi se novi deželni zakon sprejel šele potem, ko bi se spremenil državni domovinski zakon, da občine in ubožci ne bi bili postavljeni iz dežja pod kap.³⁰ Iz dopisa lahko razberemo, da se je občina zavedala razmer na področju ubožne oskrbe in glavnih vzrokov za tako stanje. Občina je namreč v praksi čutila povečanje števila tistih, ki so bili potrebni pomoči in se je hkrati zavedala, da sama ne more v zadostni meri poskrbeti zanje, zato je pozivala k sodelovanju s Cerkvijo, ki je pri vernikih spodbujala čut za dobrotelost in je imela veliko vlogo pri izvajanju ubožne oskrbe v mestu. Občinski možje so se zavedali tudi, da bi moral biti prvi korak k izboljšanju razmer v spremembi domovinskega zakona na državni ravni, kar se je zgodilo šele konec stoletja.

³⁰ ZAL, KRA-2, 985 (19. 8. 1882).

Razmer na področju socialne oskrbe so se v mestu izboljšale v osemdesetih letih, ko je občinski odbor tem zadevam začel posvečati več pozornosti. K temu je najbrž pripomogel novi deželni zakon o ubožni oskrbi in ukinitve kranjskega župnijskega ubožnega instituta leta 1892, katerega večino premoženja je dobila občina Kranj. O ubožnih zadevah v občini in o premoženju ubožnega zaklada je odločal občinski odbor na svojih sejah.³¹ Ločeno od ubožnega premoženja je občinski odbor upravljal premoženje ustanov, ki so jih darovalci ustanavljali za točno določene namene in se to premoženje ni smelo mešati z premoženjem ubožnega zaklada. V okviru občinskega odbora so delovali razni odseki: finančni, stavbni, policijski, tržni in tudi ubožni odsek. Ubožni odsek je na sejah občinskega odbora poročal o tekočih zadevah pri ubožni oskrbi v mestu, dajal je v obravnavo in sprejem predloge in vsako leto pripravil zaključni račun za premoženje, namenjeno ubožni oskrbi, ki ga je moral potrditi občinski odbor. O zadevah je sklepal občinski odbor, izvedbo teh sklepov je naložil ubožnemu odseku oz. njegovemu načelniku ali županu. Poleg ubožnega odseka je odbor o tekočih zadevah obveščal tudi župan. Pri tem je šlo predvsem za določena darila ali volila, ki jih je župan sprejel v imenu občine oz. ubožnega zaklada in je o tem redno obveščal občinske odbornike. Članov ubožnega odseka je bilo od šest do sedem in so jih odborniki izvolili izmed sebe. Ubožni odsek je imel svojega načelnika, ki je bil oskrbnik mestne ubožnice in ubožnega zaklada, vodil je račune, razdeljeval mesečne podpore, vodil seje odseka in o tekočih zadevah poročal občinskemu odboru. Dolgo, vse od druge polovice šestdesetih let pa do svoje smrti leta 1892, je bil oskrbnik ubožnice in ubožnega premoženja Karl Goetzl, izhajal je iz znane kranjske družine, ki je imela v mestu svojo delavnico podobarstva in pozlatařstva. Za njim je prevzel mesto načelnika odseka Franc Omerza, kranjski trgovec in kasneje občinski svetovalec. Po njegovem odstopu leta 1898 je načelstvo prevzel Ivan Rakovec, ki je naslednje leto že odstopil in ga je zamenjal Josip Kovač. Kovač je svojo službo opravljal tudi še po občinskih volitvah leta 1901. Za njim je leta 1910/11, ko je v kranjsko mestno hišo prišel tudi nov župan Ferdinand Polak, prevzel vodstvo ubožnega odseka trgovec in občinski svetovalec Janko Sajovic.

Ko so občinski odborniki obravnavali ubožne deve, je imel sedež in glas v občinskem odboru tudi kranjski župnik in dekan. Pri tem je bil najbolj dejaven Anton Koblar, ki je leta 1900 prišel v Kranj za župnika. Koblar se je precej udeleževal

³¹ ZAL, KRA-2, Zapisniki sej občinskega odbora občine Kranj 1883 - 1901.

v političnem življenju mesta in je bil zelo dejaven pri reševanju socialnih vprašanj. Leta 1901 je na volitvah kandidiral v občinski odbor, vendar ni bil izvoljen in je bil v odboru le kot namestnik virilista Pollaka. Tako je na seji občinskega odbora 12. julija 1901, ko so odborniki volili nov ubožni odsek, izrazil obžalovanje, da se pri volitvah v odseke ne ozira na manjšino in da bi npr. on prav rad sodeloval v ubožnem odseku, kar je na seji povzročilo nekaj hude krvi. Ciril Pirc je zavrnil dekanove očitke. V debati je Karol Florian uporabil neprimeren izraz nasproti Cirilu Pircu, ki je zahteval opravičilo. Po županovi intervenciji je Florian preklical svoje besede in s tem so se duhovni nekoliko pomirili in izvolili so predlagani ubožni odsek.³²

Glavnico premoženja sta si ubožnica in ubožni zaklad povečevala z darovi kranjskih meščanov in rojakov. Večinoma so se mestnih revežev Kranjčani spominjali v svojih oporokah. Vera je ljudem narekovala in priporočala milosrčnost do ubogih, ki so bili Bogu najbližji. Za časa svojega življenja so premožni ubožcem dajali manjše darove, ki so jih šteli za dobra dela. Pred smrtjo oz. ko so ob pisanju oporoke mislili nanjo, pa so se hoteli bolj odkupiti Bogu in hkrati poskrbeti za svoj dušni blagor v posmrtnem življenju. Večinoma so zapuščali zneske po nekaj sto goldinarjev. Če je bil znesek večji, so ponavadi določili, da se je moral denar dodati h glavnici ubožnega zaklada oz. v špitalsko blagajno in se 'rodovitno' naložiti na hranilno knjižico in v različne javne fonde. Če je znesek dosegal do 100 goldinarjev, so večinoma določili, da se je denar takoj razdelil med mestne reveže in včasih so tudi določili dan, ko naj bi se denar razdelil. Župan je občinske odbornike redno obveščal o darovih in volilih, ki jih je prejemal v imenu kranjskih ubožcev in ubožnega fonda. Darove je nato predal ubožnemu odseku oz. njegovemu načelniku, da je ta denar dal v ubožni fond. O vseh zadevah, ki so zadevale naložbe in porabo tega denarja, je moral odločati občinski odbor in župan ter načelnik ubožnega fonda sta morala nato te sklepe izvršiti. Tako je npr. Josipina Trinčeva v korist ubogih mesta Kranja zapustila 500 goldinarjev, za katere so se občinski odborniki odločili, da jih bodo dodali kot kapital k mestnemu sirotišničnemu fondu.³³ Josipina Schiffner je v oporoki zapustila 500 goldinarjev ubožnemu zakladu, obresti od tega denarja pa naj bi se vsako leto razdelile med reveže.³⁴ Marija Hauptman je v svoji oporoki zapustila 100 goldinarjev, ki naj bi se takoj razdelili med revne in 100 goldinarjev, ki naj

bi se koristno naložili za namen ubožnice.³⁵ Pokojni občinski svetovalec Franc Dolenc je v svoji oporoki zapustil mestnim revežem 200 kron v takojšnjo razdelitev. Denar se je na željo sorodnikov razdelil osmi dan po smrti pokojnika.³⁶

Nekateri so ubožni zaklad oz. ubožnico določili za glavnega dediča svojega premoženja. Leta 1887 je vdova muzikanta Marija Prek za svojega glavnega dediča imenovala ubožnico. Zapuščina je po odbitkih znašala 1.080 goldinarjev in še dodatnih 672 goldinarjev. Denar so mestni možje naložili v Kranjsko hranilnico v korist ubožnega fonda.³⁷ Precej dela je imela občina z zapuščino leta 1889 umrle Marije Berčič. Ta je za glavnega dediča imenovala kranjsko ubožnico. Ubožni fond kot dedič je moral prodati vse nepremičnine in premičnine, od tega denarja pa je moral Francu Berčiču, bratu Marije Berčič, do njegove smrti letno plačevati 4 % obresti od tega kapitala v mesečnih obrokih. Občina je leta 1890 za 1.310 goldinarjev odkupila posest, ki je spadala k hiši iz zapuščine in nato vse skupaj za 1.800 goldinarjev prodala mizarju Drukerju. Naslednje leto je občina dobila še del premoženja naloženega v Kranjski hranilnici v znesku 3.441,30 goldinarjev, in eno državno srečko iz leta 1860 za 100 goldinarjev.³⁸ Leta 1884 je začela delovati ustanova kranjskega trgovca Valentina Pleiweissa, ki je leta 1881 umrl na Dunaju, namenjena za oskrbovanje revnih šolarjev z obleko. To ustanovo je občina vodila ločeno od ostalega premoženja ubožnega zaklada. Letno je imela ustanova okrog 200 goldinarjev prihodka in prav toliko odhodka, z izjemo let 1884, 1885 in 1887, ko je bil prihodek čez 500 goldinarjev.³⁹

Seveda so meščani podarjali ubožnemu zakladu različne vsote tudi ob drugih priložnostih, ne le v oporokah. Večinoma so bili to manjši zneski. Tako sta Anton Hafner iz Škofje Loke in Janez Sušnik kranjskega župana obvestila, da sta se poravnala v neki zadevi in zato sta v kranjsko blagajno revnih vplačala 80 goldinarjev.⁴⁰ Leta 1888 je ubožnemu zakladu za razdelitev med uboge izročil 12 goldinarjev čitalniški odbor kot preostanek od slavnostne veselice.⁴¹ Ko so se v Kranju začela prizadevanja za izgradnjo nove bolnišnice oz.

³⁵ ZAL, KRA-2, 1051 (1. 10. 1886).

³⁶ ZAL, KRA-2, 1234 (1. 9. 1901). Sredi devetdesetih let 19. stoletja je v Avstro-Ogrski krona zamenjala goldinar. Razmerje krona: goldinar je bilo 2:1. Stoti del krone je bil en vinar. Krone v dokumentih zasledimo od leta 1900.

³⁷ ZAL, KRA-2, 1117 (9. 11. 1887) in KRA-2, 1118 (2. 9. 1888).

³⁸ ZAL, KRA-2, 4012 (3. 7. 1889), KRA-2, 1119, KRA-2, 1120, KRA-2, 1121.

³⁹ ZAL, KRA-2, Zapisniki sej občinskega odbora občine Kranj 1883 - 1901.

⁴⁰ ZAL, KRA-2, 4012 (4. 8. 1883).

⁴¹ ZAL, KRA-2, 1118 (23. 11. 1888).

³² ZAL, KRA-2, 1234 (12. 7. 1901).

³³ ZAL, KRA-2, 1035 (30. 10. 1885).

³⁴ ZAL, KRA-2, 1183 (19. 10. 1898).

ubožnice je kranjski podjetnik in lastnik električnega mlina Vinko Majdič za gradbeni zaklad ubožnice podaril 1.000 goldinarjev. Majdič je konec prvega leta prve svetovne vojne podaril mestu 2.100 kg koruzne moke, ki naj bi jo za novo leto razdelili med občinske revne družine.⁴² To je edini primer, ki sem ga zasledila, da bi kdo podaril živila za razdelitev med reveže. S hrano so meščani ubožce namreč preskrbovali vsakodnevno, ko so ti na vrata hiš hodili po 'vbogajme'. Ta prispevek večje količine moke je bila najbrž že posledica prvih vojnih pomanjkanj.

Zelo primerno priliko, da so se meščani in občina izkazali v svoji dobroti, pa so predstavljala praznovanja v cesarski hiši. Ob obisku cesarja Franca Jožefa na Kranjskem leta 1883 je kranjski trgovec Franc Omerza ustanovil fond v vrednosti 1.000 goldinarjev v obligacijah srebrne rente za podpiranje mestnih revežev. Tudi to ustanovo je občina vodila ločeno od premoženja ubožnega zaklada. Vsako leto je dohodek ustanove znašal 42 goldinarjev, ki so jih, kakor so narekovala določila ustanove, razdelili med mestne reveže.⁴³ Ob praznovanju poroke cesarjeve hčere Marije Valerije z nadvojvodo Francem Salvadorjem junija leta 1900 je kranjski občinski odbor na predlog Viktorja Globočnika sklenil, da v spomin na to priložnost mestni ubožnici iz občinskega premoženja darujejo 500 goldinarjev. Za ta denar naj bi se kupile državne obveznice v srebrni renti. Obresti iz te ustanove naj bi vsako leto na obletnico poroke špitalsko oskrbnitvo razdelilo med mestne špitalarje oz. med ubožne sprejete v špital. Seveda je tako ustanovo mestne občine Kranj rade volje potrdil tudi deželni predsednik Winkler. Tako se je za leto 1901 oskrbnitvu mestne ubožnice iz tega fonda izplačalo 20 goldinarjev.⁴⁴ Ko se je leta 1898 po monarhiji praznovala 50-letnica vladanja cesarja, se je kranjska občina želji cesarja, naj se ne praznuje bučno, ampak z dobrotami napravami, uklonila toliko, da je po 100 goldinarjev darovala ubožnemu odseku za kranjske mestne reveže in kranjskemu otroškemu vrtcu ter 200 goldinarjev dijaški kuhinji, ki je tudi delovala v Kranju. Na cesarjev sedemdeseti rojstni dan 18. avgusta 1900 so med ubožce razdelili 200 kron.⁴⁵

Glavni dohodek ubožnega zaklada in ubožnice so torej predstavljale obresti od kapitala, naloženega v obligacijah papirnate rente in srebrne rente ter obresti od kapitala, naloženega v hranilnih knjižicah. Ostale dohodke pa so predstavljali do-

hodki občine od pasjega davka, globe ter različne licence in pristojbine (za prireditve, godbe in podobno) ter dohodek od njiv in gozdov, ki so jih dajali v najem. Po sprejemu občinskega proračuna za leto 1899 so se odborniki odločili, da predviden znesek 130 goldinarjev od privolitvev za predstave in igre, z ozirom na majhno vsoto, prepustijo ubožnemu zakladu. Poleg tega so, kakor v preteklih letih, ubožnemu zakladu prepustili tudi dohodek od pasjega davka.⁴⁶

Vsi izdatki iz fonda ubožnega zaklada so bili namenjeni mestnim ubožcem. Največji delež izdatkov so tvorile podpore in izdatki za delovanje in vzdrževanje mestne ubožnice na Pungertu. V kranjski ubožnici so prebivali tisti ubožci, ki niso imeli stanovanja. V ubožnici niso dobivali hrane, zato so bili vezani na podporo iz ubožnega zaklada in na miloščino, ki so jo nabirali po mestu. Hiša je torej bolj služila kot hiralnica. Hišo na Pungertu, kjer je bila ubožnica, je občina leta 1850 kupila od Franca Pezdicha za 1.000 goldinarjev.⁴⁷ Po navedbah Josipa Žontarja je bilo v njej prostora za nekako 18 revežev, ki so bili navezani na miloščino. Leta 1890 je okrajni zdravnik dr. Edvard Šavnik predlagal, naj se v Kranju ustanovi okrajna bolnišnica, ki bi lahko služila za vso Gorenjsko, vendar se ta misel ni uresničila niti po ponavnih prizadevanjih na začetku 20. stoletja.⁴⁸ Zaradi povečanja števila tistih, ki so dobivali ubožno podporo iz ubožnega zaklada in zaradi nezadostnosti obstoječe ubožnice, je občina leta 1895 kupila na Pungertu Weinbergerjevo hišo z vrtom, ki je stala poleg že obstoječe ubožnice. Ubožni zaklad jo je kupil za 2.800 goldinarjev, Marija Weinberger in njena hči pa sta si v hiši zase izposlovali sobo in kuhinjo, kjer sta lahko živeli.⁴⁹ Občina se je v naslednjem letu odločila za povečanje in popravilo hiše za eno nadstropje. Stroški gradnje, ki jo je prevzela Kranjska stavbinska družba, so znašali 12.500 goldinarjev. Na posebni seji se je občinski odbor odločil gradnjo financirati iz volil in daril, namenjenih ubožnici, vendar je še vedno nastal primanjkljaj za 3.040 goldinarjev. Zato je županstvo prosilo deželni odbor, da bi ta del stroškov lahko krili iz vinkuliranega premoženja ubožnega zaklada (hranilne knjižice in papirne rente), kar je deželni odbor tudi dovolil. Deželni odbor je moral namreč odobriti vsak poseg v glavnico premoženja ubožnih zakladov. Občinski možje so menili, da ima ubožni zaklad dovolj veliko premoženje za to, poleg tega pa je morala občina odplačevati že posojilo za novo gimnazijsko poslopje

⁴² ZAL, KRA-2, 1122 (23. 2. 1892), KRA-2, 1380 (21. 12. 1914).

⁴³ ZAL, KRA-2, Zapisniki sej občinskega odbora občine Kranj 1883 - 1901.

⁴⁴ ZAL, KRA-2, 1120, KRA-2, 1121, KRA-2, 1122, KRA-2, 3995.

⁴⁵ ZAL, KRA-2, 1183 (20. 9. 1898), KRA-2, 1196 (7. 8. 1900).

⁴⁶ ZAL, KRA-2, 1183 (25. 11. 1898).

⁴⁷ Žontar: Zgodovina..., str. 324 in 422 in ZAL, KRA-2, 634, KRA-2, 4021 (11. 12. 1850, 16. 12. 1850).

⁴⁸ Žontar: Zgodovina..., str. 333, 342 in 350.

⁴⁹ ZAL, KRA-2, 4021 (30. 6. 1885).

in prevzema še enega posojila ne bi zmogla. Sicer pa bi se prostori v hiši, če bi bili prazni, dajali v najem. Stavbinska družba je stavbo dala v uporabo avgusta 1897. Leta 1903 je ubožni zaklad kupil na Pungertu še tretjo hišo, tako da je imel ubožni zaklad tri hiše, ki jih je lahko uporabljal za pre-skrbo ubogih. Ubožni zaklad je to hišo z vrtoom kupil za 4.100 kron od lastnice Mine Zupanc, ki je skupaj z bratom v hiši dobila v uporabo lastno sobo. Ker je občina menila, da je nakup zaradi primerne lokacije zelo ugoden (hiša je stala poleg že dveh obstoječih ubožnih hiš) in je bilo treba hitro ukrepati, je kupnino za hišo poravnala iz občinske blagajne proti povrnitvi stroškov s strani ubožnega zaklada. Tudi deželno odbor je dovolil nakup iz glavnice in obresti hranilnih knjižic pod pogojem, da se je lastništvo hiše prepisalo na ubožni zaklad.⁵⁰ Kranjska mestna ubožnica na Pungertu je tako na začetku 20. stoletja imela tri hiše. Vrednost najstarejše hiše (takrat Pungert hišna številka 26) je bila 5.000 kron. Bila je enonadstropna zidana hiša, krita z opeko. Ta del poslopja je bil namenjen sirotišnici. Vrednost obnovljene hiše (takrat Pungert hišna številka 27) je bila 28.000 kron. Bila je zidana enonadstropna hiša, krita z opeko in je imela 7 sob in 2 kuhinji. Vanjo so leta 1912 napeljali tudi vodovod. Hiša je služila kot ubožnica in zasilna bolnišnica. Zadnja se je kompleksu ubožnice pridružila manjša hiša, ki je bila zidana pritlično (takrat Pungert hišna številka 28). Imela je sobo, kuhinjo in shrambo. Njena vrednost je bila cenjena na 1.400 kron. Iz časa tik pred prvo svetovno vojno je tudi popis inventarja ubožnice. Ta je obsegal nekaj pohištva, od tega 13 postelj, nekaj stolov in miz ter omare in skrinjo za shranjevanje obleke in perila. Inventar perila in posteljne oprave pa je med drugim obsegal 52 rjuh, 12 odev, 16 blazin s slamo, 1 žimnato blazino, 16 podglavnic, 2 koca, 3 posteljna pregrinjala, nekaj moških in ženskih oblačil in perila ter nekaj drugih drobnarij.⁵¹

Iz poročila o številu oskrbovanih v kranjski ubožnici za leto 1899 izvemo, da je tega leta v ubožnici bivalo 29 ubožcev, od tega 17 moških in 14 žensk, 22 jih je bilo v oskrbi že dalj časa, 7 pa je bilo novih, od tega 4 moški in 3 ženske. V tistem letu je en oskrbovanec odšel iz ubožnice, trije pa so umrli, tako da je bilo konec leta 1899 v ubožnici 25 ubožcev, ki so bili prav tako kot ostali mestni reveži navezani na podporo iz ubožnega zaklada.⁵² Ubožnica je imela tudi hišnika, ki je skrbel za vzdrževanje in red v hiši. O dolžnostih hišnika izvemo tudi iz hišnega reda ubožnice, ki pa na žalost ni datiran in ni v celoti ohranjen. Ohranjen

je prvi del, ki zadeva dolžnosti hišnika in del drugega dela, ki zadeva dolžnosti stanovalcev v ubožnici. Hišnik je moral skrbeti za snažnost, red in mir v ubožnici. Opozarjati in nadzorovati je moral, da so imeli ubožci sobe pospravljene in brez nepotrebne navlake, da v sobe niso nosili hrane, da so bili ubožci snažni in so opravljali predpisane molitve. Z ubožci je moral hišnik občeati prijazno in usmiljeno, če pa se mu kdo ni pokoril, je to moral hišnik poročati načelniku ubožnega odseka. Poleti so bila vrata ubožnice odprta od 5. zjutraj do 9. zvečer, pozimi pa od 6. zjutraj do 7. zvečer.⁵³ Leta 1900 je občinski odbor na predlog načelnika ubožnega odseka Ivana Rakovca iz službe hišnika v ubožnici odslovil Antona Puharja. Ta je namreč pretepjal mestnega ubožca Viljema Mayerja in je bil za to kaznovan z 48-urnim zaporom. Po mnenju načelnika tudi sicer službe ni opravljal vestno in je z ubožci neusmiljeno ravnal, tako, da je prišlo do različnih pritožb. Ubožni načelnik je menil, da mora hišnik z ubožci sicer energično postopati, ne pa tudi neusmiljeno. Za prosto mesto hišnika v mestni ubožnici so tako izvedli razpis in prejeli so štiri prošnje, med njimi tudi prošnjo odslovljenega Antona Puharja. Občinski odbor je za novega hišnika nastavljal kranjskega čevljarja Franca Kovača.⁵⁴ V začetku leta 1914 so na seji občinskega odseka govorili o tem, da bo popolna oskrba občinskih revežev v mestni ubožnici mogoča šele takrat, ko bo mesto imelo vsem zahtevam odgovarjajočo mestno ubožnico. Zato so sprejeli sklep, naj se v najkrajšem času napravi nova, vsem zahtevam in potrebam odgovarjajoča mestna ubožnica, županstvo pa naj čim prej predloži načrte za prezidavo stare ubožnice. Te nove načrte je najbrž preprečila prva svetovna vojna, ki je izbruhnila v tistem letu.⁵⁵

Glavni izdatek mestnega ubožnega zaklada so predstavljale podpore, ki so jih v rednih mesečnih obrokih plačevali mestnim revežem; izplačevanje podpor je bil glavni način ubožne oskrbe v Kranju v vsem obravnavanem obdobju. O prošnjah za podporo so odločali na sejah občinskega odbora na predlog ubožnega odseka oz. njegovega načelnika. Tako so npr. Janezu Goncu, ki je vložil prošnjo za podporo, določili mesečno podporo 2 goldinarja iz mestnega ubožnega sklada. Leta 1892 so odklonili prošnjo Florjana Veita, ker so menili, da so njegovi otroci očetu zmožni dajati podporo. Leta 1900 sta za podporo zaprosila Liza Debelak in Rudolf Stubal. Debelakovi niso ugodili, Stubalu pa so za časa njegove bolezni dodelili podporo 8 goldinarjev

⁵⁰ ZAL, KRA-2, 4021.

⁵¹ ZAL, KRA-2, 4021, KRA-2, 4146.

⁵² ZAL, KRA-2, 4021 (2. 4. 1900).

⁵³ ZAL, KRA-2, 4021.

⁵⁴ ZAL, KRA-2, 1196 (2. 3. 1900, 27. 4. 1900).

⁵⁵ ZAL, KRA-2, 1318 (10. 2. 1914.)

A n d e n
Vorstand der ~~Orts~~gemeinde

in *Krainburg*

Für den im *19. Bezirk* im *Quartale 1868* im
Civilspitale ärztlich behandelte
aus *Trzinjburg* Haus-Nr. *24* gebürtig, *35* Jahre alt, sind
an Cur- und Verpflegskosten *64 50 kr* anerlaufen.

Der Gemeindevorstand wird zufolge Verordnung der hohen k. k. Landesregierung vom *11. Jänner 1869* Z. *11. Jänner 1869* angewiesen, diesen Betrag aus dem Vermögen des behandelten Individuums, oder dessen zahlungspflichtigen Verwandten einzubringen, und bis *früh Jänner 1869* hierher abzuführen, oder im Falle der Uneinbringlichkeit in gleicher Frist das vom betreffenden Pfarramte mitgefertigte Armathszeugniß hierher vorzulegen.

K. k. Bezirksamt

am 11. Jänner 1869

Dopis za povračilo stroškov za oskrbovanje Franca Weila v tržaški bolnišnici (KRA-2, 698)

mesečno.⁵⁶ Leta 1889 je za podporo prosil tudi stari znanec občinskih mož slepi Valentin Orešek. Ta je že od petdesetih let naprej dobival podporo iz mestnega špitalskega fonda (2 goldinarja) in iz ubožnega fonda (1 goldinar). Bil je tudi v bolnišnični oskrbi, tako da mu ni bilo treba skrbeti za stanovanje in hrano. Dnevno je tako dobival po 6 krajcarjev, medtem ko so nekateri drugi popolni invalidi dobivali po 4 krajcarje. Leta 1869 mu je občina zavrnila prošnjo za preskrbovanje, ker je že užival podporo iz ubožnega zaklada in župnijske ubožnice. Preden so občinski moške ponovno odločali o podpori slepemu Orešku, je dr. Šavnik poročal o stanju očesne bolezni prosilca. Zdravniki so menili, da se očesi ne moreta več operirati, zato naj se mu podpora za operacijo kot on želi, ne dovoli, ampak se mu enkrat za vselej izplača znesek 10 goldinarjev iz ubožne blagajne kot priboljšek.⁵⁷

Stroški za redne podpore za leto 1886 so tako znašali 488,24 goldinarjev, leta 1899 pa so za redno podporo 55 osebam izdali 781,40 goldinarjev. Obstajajo tudi sezname rednih mesečnih podpor mestnim revežem od leta 1906 do 1920. Po seznamu razdeljenih podpor za leto 1906 lahko vidimo, da je bilo med 62 oseb razdeljenih 1.942 kron. Večinoma so ubožci prejeli mesečno po 2 - 4 krone, nekaj zneskov pa je bilo tudi po 5 - 6 kron mesečno, samo Gabrijela Markič je takrat prejela 9 kron mesečno. Na položaj seznamom so pripete tudi poštna nakaznice, trije ubožci so namreč prejeli podporo izven kranjske občine. Tako so pošiljali podporo v Ljubljano Karlu Schiffrerju (vsaka dva meseca po 12 kron), Mariji Šifkovič (v Koloseum po 4 1/2 krone) in Ani Beranek na Dunaj. Število prejemnikov podpor skozi leta se je v splošnem gibalo od 60 do 65. Poleg rednih podpor je načelnik ubožnega zaklada revnim izplačeval tudi denar, ki so ga posamezni

⁵⁶ Glej: ZAL, KRA-2, Zapisniki sej občinskega odbora občine Kranj 1884 - 1901.

⁵⁷ Stariha: Zgodbe..., str. 109 - 111, ZAL, KRA-2, 698 (29. 7.

1869), KRA-2, 1119 (6. 8. 1889).

meščani namenili za takojšnjo razdelitev med uboge. Tako so leta 1907 med 57 revežev razdelili 300 kron, ki jih je mestnim revežem podaril Ivan Majdič.⁵⁸ Za leta od 1913 do 1916 se v arhivu v mapah zapisnikov sej občinskega odbora nahajajo tudi zapisniki sej ubožnega odseka, na katerih so večinoma obravnavali prošnje za dodelitev oz. povišanje podpor. Lahko sklepamo, da je že konec 19. stoletja o dodeljenih podporah začel odločati ubožni odsek sam, ker v zapisnikih sej občinskega odbora od leta 1892 ni več zaslediti te teme, vsekakor pa z začetkom 20. stoletja, ko je imel ubožni odsek tudi rednejše seje. Preden so se člani ubožnega odseka odločili glede dodelitve podpore, so najprej poizvedeli o razmerah, v katerih je živel prosilec. Tako so nekaterim ugodili, pri drugih pa ugotovili, da so sposobni lažja dela in lahko nekaj zaslužijo sami. Podporam tudi niso ugodili, če je prosilec imel sorodnike, pri katerih bi lahko živel. Glede nekaterih, ki so prosili za povišanje podpore, so pripomnili, da če s starim zneskom niso zadovoljni, naj pridejo živeti v mestno ubožnico.

V mestu se tudi niso mogli domeniti, da bi vsaj reveži v ubožnici dobili dnevno po en topel obrok hrane. Leta 1900 je občinski odbornik Karun predlagal, da bi ubožcem iz dohodkov ubožnega zaklada dajali dnevno en topel obrok. Na naslednji seji je načelnik ubožnega odseka Josip Kovač glede tega poročal, da se to glede na gmotno stanje ubožnega zaklada ne more izvesti. Čeprav je glavnica sklada narasla, so po besedah Kovača dohodki komaj zadostovali za razdelitev mesečnih podpor. Predlog za topel obrok v ubožnici je spet leta 1916 dal župnik Koblar, vendar so odločanje o tem preložili.⁵⁹

Ker torej v kranjski ubožnici revežem niso mogli zagotoviti dnevno vsaj enega toplega obroka in je imela ubožna hiša bolj značaj hiralnice, podpore pa so bile majhne, so bili reveži v veliki meri navezani na hrano in dodatno miloščino, ki so jo dobili po hišah kranjskih meščanov. Občina je namreč reveže pošiljala na hrano od hiše do hiše in jim po stari navadi ob petkih dovolila pobirati miloščino po kranjskih hišah. Sicer revežem ni bilo dovoljeno beračiti po mestu. Seveda temu v praksi ni bilo tako, poleg tega pa so bili v mestu tudi tuji berači. Tujih beračev se je občina lahko znebila z odgonom, za svoje pa je morala poskrbeti sama. Preden so berača odgnali domov, so ga orožniki zaslišali in moral je prestati še 48-urni zapor s postom, ker berača niso mogli oglobiti.⁶⁰ Berači bi najbrž nekaj dni kar radi ostali v zaporu, če ob

tem ne bi bili deležni še posta. Problem beračenja je mestne može težil ves čas. Tako so na seji ubožnega odseka leta 1913 razpravljali o uspehu okrožnice o odpravi beračenja v mestu. Meščani so podpisali, da bodo za namen odprave beračenja prispevali skupaj 416,10 krone. Odborniki so menili, da tak znesek nikakor ne zadostuje in bi nekateri meščani lahko prispevali veliko več, ker je meščane že tedaj beračenje po mestu stalo več. Da bi se beračenje v mestu popolnoma odpravilo, bi bilo mestne reveže treba preskrbeti z vsem potrebnim, predvsem z redno prehrano, vendar bi to precej stalo in bi nabrani znesek 416,10 kron ne zadostoval. Predlagali so tudi, da se v ta namen zvišajo doklade na direktne davke.⁶¹

Bolj pereč je bil problem plačevanja podpor za ubožce, ki so živeli izven svoje občine. Po državnem in deželnem zakonu je morala vsaka občina v primeru stiske pomagati vsem državljanom, tudi tistim, ki niso imeli domovinske pravice v občini, v kateri so živeli. Seveda je občina od domovinske občine ubožca lahko zahtevala povrnitev stroškov za oskrbo, česar so se občine redno posluževale. Ob tem se je prelilo ogromno črnila. Dopisovali so si glede pristojnost ubožca, glede njegovega družinskega in premoženjskega stanja. Občine, predvsem manjše, včasih niso hotele plačevati oskrbe, ker so menile, da je znesek previsok (predvsem, če so morale povrniti stroške za oskrbo v velikih mestih, npr. na Dunaju, v Gradcu) Velikokrat se je končalo s tem, da je občina ubožcu izstavila ubožno spričevalo. Ta spričevala so izdajali krajevni župniki, potrjevala pa jih je politična okrajna oblast. Izdajali so se lahko le za točno določene namene, ker so se bali, da bi prišlo do izrabe spričeval pri beračenju. V ubožnem spričevalu oz. ubožnem listu so oblasti potrjevale, da dotična oseba nima nobenega premičnega in nepremičnega premoženja, da nima sorodnikov, ki bi lahko skrbeli zanjo in da ni sposobna s svojim delom zaslužiti sredstev za preživljanje. Pred izstavitvijo spričevala se je moralo preveriti tudi realno premoženjsko stanje prosilca. Ernst Mischler je menil, da je bila ta oblika ubožnih spričeval popolnoma zgrešena, saj so bila v majhnih občinah, kjer so se vsi poznali, povsem odveč, v mestih pa brez pomena, ker župniki niso mogli poznati vseh svojih ubogih. Ubožna spričevala oz. ubožni listi so služili tudi za poravnavanje stroškov za oskrbo revežev med občinami. Če ubožec ni imel denarja za povrnitev stroškov oskrbe v tuji občini, mu je domača občina izdala ubožni list.⁶²

Tako je dne 22. julija 1884 ljubljanski magistrat pisal kranjskemu županstvu, naj Mariji Šturm, ženi

⁵⁸ ZAL, KRA-2, 4021.

⁵⁹ ZAL, KRA-2, 1196 (30. 3. 1900, 7. 8. 1900), KRA-2, 1411 (11. 12. 1906).

⁶⁰ Stariha: Zgodbe..., str. 106 - 109.

⁶¹ ZAL, KRA-2, 1368 (3. 4. 1913).

⁶² Mischler: Armenpflege..., str. 75; Stariha: Zgodbe..., str. 111 - 112.

Ubožni list.

Potrjuje se, da v turkajini občini beračev prica
 Uršula Matjažič, udova po f. 1891 v Kranjski gori
 umrlem v Jakob okraj Brežice pristojnem bolnem
 madritku Marthu Matjažiču, nima niti premočne
 ga niti nepremičnega premoženja in da more ista
 sebe in 4 svoje nedolžne in neposredne proge
 otroke jedino se s preloženimi in negotovimi zaslužkom
 živeti in preživeti.

Priznava v Kranju,
 17 dni septembra 1900

Ubožni list za Uršulo Matjažič (KRA-2, 1209)

zaprtega krojača Frana Šturma, ki trenutno stanuje v Ljubljani, izplača primerno podporo, 4 goldinarje mesečno zanjo in za njene štiri otroke. Pri tem se je ljubljanski magistrat skliceval na ubožni zakon iz leta 1883. Hkrati naj bi kranjska občina povrnila še 2 goldinarja, ki so ji ju za podporo že izplačali na tamkajšnji račun. Kranjsko županstvo je odgovorilo, da se ji podpora ne more odobriti in tudi ne vrniti že izplačane podpore. Franc Šurm po besedah kranjskega župana namreč ni bil pristojen v kranjsko občino in je kranjske 'poselske bukvice' 1874 dobil po pomoti. Njegov oče Lovrenc Šurm je bil v Kranju sicer od 1860 do 1864 okrajni ranocelnik, vendar v Kranju ni imel domovinske pravice. Kranjsko županstvo je bilo mnenja, da je Franc Šurm mogoče pristojen v občino Cerklje, ker je bil tam rojen in je njegov oče tam več let stalno bival.⁶³

⁶³ ZAL, KRA-2, 1019 (22. 7. 1884).

Precej slabe volje so na Kranjskem povzročile nove uredbe o oskrbi ubogih, ki so jih sprejeli v Gradcu leta 1899. O tem je kranjski deželni zbor poslal občinam obvestilo, da ima lahko to posledice tudi za kranjske občine, ki podpirajo svoje uboge na Štajerskem, še posebno pa v glavnem mestu Gradcu. V mestu so namreč povečali mesečno tarifo za oskrbo tujih ubožcev. Po novem je ta mesečni znesek znašal 15 kron. O tem je razpravljala tudi kranjski občinski odbor na posebni seji 26. junija 1900. Povod za to razpravo je bila podpora za 79-letnega krojača Antona Leskovarja. Zanj je mestni blagajni v Gradcu kranjska občina od februarja 1897 mesečno plačevala 1,50 goldinarja, od marca 1899 pa po 3 goldinarje mesečno. Septembra 1899 je Leskovarju graški mestni svet začel mesečno plačevati še dodatnih 2,55 goldinarja. Kranjsko županstvo te dodatne podpore, ki je bila izven rednega dogovora, ni hotelo plačati in se tudi ni strinjalo z zvišanjem podpore na 7,50

Hišni red za ubožnico mesta Kranj.

a) hišnik.

§ 1.

a) prebrati na to, da vlada mest. ubožci snamene red in mir.

b) gledati na to, da se v sobe, v katerih biva ubožci, redno pražije in da se to pravi v vsaki sobi vsake teden, vsled česar ima pravica, za časa preučanja ubožce odstraniti iz sobe, da niso v prepiru.

c) ubožce opozoriti, da ne smajo imeti pri sobah nepotrebnih navlakov, kakor: nepravilne obloge, črnj, igrače itd., take stvari naj odstrani spravnost s po § 3. navedenim nadzorstvom.

č) ne pripuščati, da bi prinašali ubožci spahy v sobo ostane jedil in jih pravljati, če pa, da bi prinašali spahy oprujnih prijac.

d) menjati na vsaki. 6 tednih posteljino perilo in sploh praviti no. to, da se ne zareči v postelji ali v sobah mčs. T takem slučaju skrbeti pa, da se to. pracoj. citre in namamiti to. načel. mčs. ubožnega odseka.

e) z ubožci občerati prijavn. in posvi. jenu, v slučaju pa, da se nam. kda. imed njih ne poleri, to namamiti načelniku ubožnega odseka.

f) namamiti načelniku ubožnega odseka, ako se kda. imed ubožcev namorator in ne do. slujin obmoro, ali č. pride, v nekretnem stanju in umor.

g) v slučaju, da kda. ubožec zbolí za hujšo bovy. nijo, ki pahlava, pluzgry. mivie, odstraniti tistem posebn. pa to. ubožnega odseka. voličnu sobo.

h) skrbeti pa. to, da so ubožci obojega spola stry. ločeni, ter da opravijo po § 2 c) prepisane molitve.

Hišni red kranjske ubožnice (del) (KRA -2, 4021).

goldinarja oz. 15 kron mesečno. Zato se je Anton Leskovar pritožil na kranjski deželni odbor in ta je glede tega interveniral pri kranjskem županstvu. Iz okrožnice iz 28. maja 1900 je razvidno, da je graški mestni svet povišal podporo na podlagi novega zakona o ubogih. Kranjski občinski odbor je glede tega na seji sklenil, da se Antonu Leskovarju podpora v višini 15 kron ne dovoli in odborniki so pristavili, da če Leskovar ni zadovoljen z določeno podporo 6 kron, naj se zgledi za sprejem v kranjsko mestno ubožnico. Poleg tega so se odločili, da mora graški mestni svet vrniti znesek, ki je presegal redno določeno podporo, ker ni dokazov, da je bila pomoč nujno potrebna. Obenem so glede tega sprejeli tudi splošen sklep, da ubožcem, ki so bivali izven kranjske domovinske občine, kranjska občina ne bo izplačevala večje podpore, kot je to v navadi v Kranju, če se je slučajno občina, v kateri je kranjski ubožec bival, odločila za podeljevanje višje podpore. Ubožcem naj se hkrati da na izbiro, da se lahko vrnejo v domačo občino. V smislu tega sklepa so ravnali tudi, ko so na seji zavrnili zahteve po povišanju podpore Avguštinu Prenetu in Jakobu Prausu, ki sta bivala na Štajerskem. Kljub temu so naslednji mesec iz Gradca v Kranj poslali dopis o zamujenih plačilih za Leskovarja, ki so takrat znašala 98,50 kron, z dodatno razlago, da so Leskovarju povišali podporo za 4,50 krone zaradi stiske v kateri se je znašel. Krojač Leskovar je umrl v Gradcu decembra 1900 in od tam so januarja naslednjega leta v Kranj poslali dopis o zamujenih plačilih podpor, ki so za obdobje od 1898 do 1900 skupno znašale 217 kron. O tem ali je kranjska občina plačala zaostali znesek iz gradiva ne zvemo.⁶⁴

Občine so se med seboj tudi težko dogovorile za plačilo stroškov za prevoz ubožca v domačo občino. Te prevozne stroške je morala ponavadi plačati domovinska občina. Za revne meščane, ki so umrli, je bila občina dolžna poskrbeti za pokop in po možnosti plačati tudi skromen cerkveni obred. O ureditvi stroškov glede pogrebov revežev so govorili tudi na seji ubožnega odseka kranjske občine leta 1913. Po zakonu iz leta 1874 naj bi bili pogrebi revežev prosti pristojbin za zvonjenje in cerkvene obrede duhovnika pri pogrebu, vendar so se vse do takrat te pristojbine zahtevale. Kranjski župnik Koblar je na to dejal, da je zvonjenje treba plačevati, ker drugače ne bo pustil zvoniti, pa tudi nihče ne bo hotel zastonj zvoniti. Tako so se dogovorili za naslednje pristojbine pri pokopu mestnih revežev: za grobarja 4 krone in za zvonjenje 2,40 krone, odpade pa pristojbina 4,10 krone za cerkvena opravila. K sklepom se je nato župnik pripomnil, da v pristojbino 4,10 krone ni vštet

samo duhovnikov obred, ampak tudi pristojbina cerkvi in zvonjenje, 2 kroni za zvonarje, ministrante, križ... Župnik je namreč menil, da njegova izjava v zapisniku ni bila pravilno interpretirana.⁶⁵

Potem, ko je leta 1901 začel veljati nov domovinski zakon, ki je zelo olajšal pridobitev domovinske pravice v občini, kjer je posameznik že dalj časa prebival, se je precej povečalo število tistih, ki so v Kranju hoteli pridobiti domovinsko pravico. Med njimi je bilo veliko tistih, ki so bili potrebni občinske oskrbe. O prošnjah za pridobitev domovinstva je odločal občinski odbor na predlog policijskega odseka. Vse tri obravnavane prošnje, ki jih lahko zasledimo v zapisnikih občinskih sej za leto 1901, so zavrnili. Tako so npr. prošnjo sosednje občine Hrastje, naj v kranjsko domovinsko zvezo sprejmejo Marijo Kristan, zavrnili, ker je bila ta za časa svojega bivanja v Kranju in je bila takrat še v ubožni oskrbi. Zakon je namreč v drugem členu določal, da prosilec za časa svojega vsaj 10-letnega bivanja v občini ni smel prejemati podpore ali biti v ubožni oskrbi.⁶⁶ Mesto se je torej otepalo revnih prosilcev za domovinstvo, saj bi jim s sprejemom v kranjsko domovinsko zvezo morali takoj podeliti ubožno pomoč in bi bili v breme občini. Tako so v kranjski občini pazili, da se število tistih, ki bi bili s strani občine potrebni pomoči, ni občutno povečalo in je to število vseskozi ostajalo nekje pri 60 ali nekaj več.

Posebno poglavje ubožne oskrbe v mestu pa je vprašanje sirotišnice. Prav sirotišnico so poleg bolnišnice v Kranju najbolj pogrešali. Zanj je že v sedemdesetih letih 19. stoletja Viljemina Skarja volila 4.000 goldinarjev. Takrat so sirotišnico hoteli združiti z meščansko ubožnico, česar pa deželna vlada ni dovolila. Do izvedbe te zamisli, kljub večkratnim prizadevanjem, ni prišlo niti v naslednjih desetletjih. Premoženje, ki so ga dobili za sirotišnico, so najbrž vodili skupaj s premoženjem ubožnega zaklada. Posebej so zaključne račune sirotišničnega zaklada obravnavali na sejah občinskega odbora za leto 1896, 1898 in 1899. Nenaavadno visoki so bili dohodki in izdatki za leto 1896 (dohodki 10.418,20 glđ, izdatki 10.239,61 glđ). Ker se je v tem letu popravljala stavba ubožnice, se je denar najbrž porabil za ta namen. V letu 1898 in 1899 so bili izdatki nekaj večji od dohodkov in primanjkljaj so pokrili iz dohodkov ubožnega zaklada. Po dograditvi nove stavbe ubožnice, so za sirotišnico nekako določili staro stavbo ubožnice, kakor to lahko vidimo iz popisa poslopij za leto 1913, vendar najbrž to ni bila prava sirotišnica.⁶⁷

Za sirotišnico si je zelo prizadeval kranjski žup-

⁶⁴ ZAL, KRA-2, 1209 (28. 5. 1900), KRA-2, 1196 (26. 6. 1900), KRA-2, 1239.

⁶⁵ ZAL, KRA-2, 1386 (6. 8. 1913).

⁶⁶ ZAL, KRA-2, 1234 (4. 10. 1901, 27. 11. 1901).

⁶⁷ ZAL, KRA-2, 4021 in KRA-2, Zapisniki sej občinskega odbora občine Kranj 1896 - 1900.

nik in dekan Anton Koblar, ki je poudarjal, da mora občina storiti veliko več za socialne namene in da sta Kranju nujno potrebni bolnišnica in sirotišnica. Leta 1904 je ustanovil dijaški konkvikt in Vincencijevo družbo.⁶⁸ Namen družbe je bil podpirati reveže in bolnike, poseben poudarek pa je bil na podpori ubožnim družinam. Družba je razdeljevala mesečne podpore, ubožce preskrbovala z življenjskimi potrebščinami (hrana, obleka, kurjava) in zanje so skrbeli tudi v svojem zavodu. Prvih članov družbe leta 1906 je bilo 172, podpiranih revežev pa 33. Od ustanovitve pa do leta 1929 je bila predsednica Vincencijeve družbe Leopoldina Šavnik in tudi preostali člani družbe so bile predvsem ženske. V prvih letih je družba kupila nekaj posestev ob župnijskem zemljišču v Kokrskem predmestju (danes Stritarjeva ulica). Leta 1909 je župnik Koblar na tem mestu zgradil manjšo stavbo sirotišnice, leta 1913 pa je na sosednjem župnijskem zemljišču postavil še drugo zgradbo s kapelo in zavodom. Župnik je v Kranj za oskrbovanje zavoda najprej poklical usmiljenke sestre Vincentinke iz Zagreba (leta 1906), ki so vodile sirotišnico in oskrbovale bolnike tudi po hišah. Leta 1926 so jih zamenjale šolske sestre iz Maribora. Poleg sirotišnice sta v prostorih zavoda, ki se je od leta 1929 imenoval Marijanišče, delovala tudi otroški vrtec ter kmetijska in gospodinjstva šola.⁶⁹

Ker v Kranju dolgo ni bilo prave sirotišnice, je občina sirote in otroke, za katere starši niso mogli ali hoteli skrbeti, dajali v ljubljanske zavode ali rejnikom. O tem, kako so se občine med seboj dogovarjale o oskrbi sirot in si jih podajale iz rok v roke, nam zgovorno priča primer iz let pred prvo svetovno vojno, ki bi mu lahko kar rekli 'akti Miklavčič'.⁷⁰ Septembra 1909 je v Kranju umrl trgovec Engelbert Miklavčič, sicer doma iz Železne Kaple, vendar je že od leta 1892 živel v kranjski občini. Zapustil je vdovo in pet nepreskrbljenih otrok. Ker Miklavčič v Kranju ni imel domovinske pravice, ampak v Železni Kapli, so med občinama in družino Miklavčič začeli potovati dopisi o tem, kdo bo preskrboval vdovo in otroke ter prošnje za sprejem Miklavčičeve družine v kranjsko domovinsko zvezo. Glede tega se je zelo mudilo zaradi dokončne odločitve, kdo bo prevzel skrb za otroke.

Poleg tega je tudi mati Ivana Miklavčič kmalu odšla po svetu služiti denar in se ni več kaj dosti zanimala za svoje otroke. Občina Železna Kapla je plačevala za Miklavčičeve otroke od 4 do 20 kron. Okrajno sodišče je določilo, da se vseh teh 20 kron plačuje Jerici Urbančič iz Ljubljane, kamor so v oskrbo dali oba dečka, Engelberta in Valterja. Zanj je kranjska občina plačevala še dodatnih 20 kron. V mapi z dopisi o preskrbi Miklavčičevih otrok najdemo vse polno dopisnic rejnice Urbančičeve županstvu v Kranj, naj ji pošlje denar za otroke. Vendar sta se sredi leta 1911 oba dečka odvzela Urbančičevi in dala v oskrbo Mariji Pajk v Ljubljani. Pri njej sta otroka najbrž ostala, ker naprej o obeh dečkih ni več govora.

Tri deklice, Ljudmilo, Ivanka in Marico, pa je Društvo za mladinsko oskrbo namestilo v zavetišče Angela varuha v Spodnji Šiški, oskrbovalnico zanje je plačevalo omenjeno društvo oz. dobrodelne gospe, ki so delovale v tem društvu. Za vsako deklico so mesečno plačevale po 16 kron. Mati se za otroke ni več brigala in se je v Renčah pri Gorici poročila s tamkajšnjim zidarskim mojstrom. Tako je vsa skrb za otroke prešla na občino Kranj. Vincencijeve družba v Kranju zaradi prostorske stiske in pomanjkanja sredstev dekleta ni mogla takoj sprejeti v sirotišnico. Leta 1911 so se odločili, da bodo Ljudmilo v kranjski zavod sprejeli brezplačno, Marico pa za 20 kron mesečno. Iz zapisnikov sej ubožnega odseka je razvidno, da je Ljudmila do svojega 14. leta živela pri kranjskih družinah, ki so se hitro menjavale med seboj, zavetišče je namreč leta 1913 za njeno oskrbo od občine zahtevalo 16 kron mesečno.⁷¹ Ivanka, ki je bila bolehnja, je še naprej ostala v ljubljanskem zavetišču in ni bila v breme občini, ker so stroške pokrivalo dobrodelne gospe. V kranjsko sirotišnico je bila sprejeta leta 1912 z občinsko mesečno podporo 12 kron. Tako je kranjska občina prevzela skrb za vseh pet Miklavčičevih otrok. Naslednji zapis o usodi Miklavčičevih otrok zasledimo 6. februarja 1920, ko je župnik Anton Koblar občini sporočil, da je Ivanka Miklavčič zapustila sirotišnico 1. februarja 1920 in stopila v službo v Ljubljani kot pestunja. O nadaljnjih usodah preostalih otrok iz zapisov ne zvemo nič več.

Kot neke vrste dobrodelna ustanova je v Kranju od leta 1894 delovala tudi dijaška kuhinja. Tega leta se je namreč v mestu spet obnovila gimnazija in med dijaki je bilo veliko kmečkih in obrtniških sinov iz okolice, ki so se težko preživljali. V dijaški kuhinji so se revni dijaki lahko prehranjevali. Inicijativo za ustanovitev kuhinje je dal okrajni zdravnik dr. Edvard Šavnik, ki je tudi sicer veljal za velikega podpornika dijaštva. Dr.

⁶⁸ Vincencijeve družbe oz. društva so bila verska društva, ki so skrbela za ubožno oskrbo. Nastajati so začela v 50. letih 19. stoletja in se čez dve desetletji razširila tudi na manjša mesta. Taka društva so bila značilna predvsem za notranje avstrijske in alpske dežele. Kasneje je nastala tudi konferenca Vincencijevih družb. Za ubožno oskrbo v teh društvih je značilno predvsem upoštevanje družinskega principa v oskrbi, torej podpiranje ubožnih družin. Glej: Mischler: Armenpflege..., str. 78.

⁶⁹ Žontar: Zgodovina..., str. 350 - 398; Vincencijeve družba, v: Kranjski zvon, župnijski list za Kranj in okolico, 1929, št. 2, str. 4.

⁷⁰ ZAL, KRA-2, 4177 (23. 10. 1909 - 6. 2. 1920)

⁷¹ ZAL, KRA-2, 1368, KRA-2, 1380.

*Šavnik je prvih dvajset let tudi vodil to ustanovo. Fond dijaške kuhinje se je večinoma polnil z darovi meščanov, ki so se dijaške kuhinje kar radi spominjali.⁷²

Občinski moške v Kranju so se torej povsem zavedali splošnih problemov, ki so se pojavljali na tem področju in so hkrati poznali vsakdanje tegobe ljudi, ki so bili brez lastnih sredstev za preživljanje. Sicer so se zavedali potrebnosti pomoči, vendar so hkrati skrbno pazili, da se je denar v ta namen zelo racionalno uporabljal in zato se tudi niso spuščali v večje naložbe. Kakor je bilo torej značilno za tisti čas, so bili tudi kranjski meščani razcepljeni med čutom za dobrodelnost in dobra dela ter prepričanjem, da so revni za svojo revščino krivi tudi sami, ker pač niso hoteli delati, da bi zaslužili zase in za svojo družino. Dokler so problem lahko obvladovali s starimi in utečenimi načini in sredstvi, se jim ni mudilo, da bi izboljšali položaj najrevnejšega sloja prebivalstva v mestu. Reven mestni proračun namreč ni zdržal naložb na več področjih hkrati, zato so imele druge mestne potrebe večinoma prednost. Meščani so konkretno reševanje problema prepuščali občinskim možem, ki so si po svojih možnostih trudili zadostiti zakonskim zahtevam. Vendar tudi pristojni državni in deželni zakoni niso ponujali nobenega napredka na področju socialne politike. Tako so se morale občine večinoma znajti same in urediti zadeve na tem področju glede na lastne možnosti. Mestni reveži so torej še naprej ostajali sestavni del življenja v mestu. Podobne težave so najbrž v tem času imele tudi druge, predvsem manjše občine v monarhiji.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Armenfürsorge in Krain in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Die soziale Fürsorge wurde im 19. Jahrhundert Bestandteil der Staatsverwaltung, die die Sorge für hilfsbedürftige Staatsbürger aus der Hand der Kirche übernahm. Letztere hatte seit dem Mittelalter die führende Rolle im Bereich der Wohlfahrtspflege und Armenfürsorge inne. Die Habsburgermonarchie setzte in diesem Bereich nur staatsrechtliche Rahmenbedingungen fest, so daß die Armenfürsorge den Ländern überlassen wurde, diese wiederum übertrugen sie den Ge-

meinden, die dabei viel Wirtschaftssinn und Erfindungsgeist zeigen mußten. Das war auch der Grund dafür, daß in diesem Bereich gewaltige Unterschiede entstanden. Die slowenischen Länder, genauer Krain, versuchten, den staatlichen Richtlinien auch in der Praxis zu folgen und bestimmten auf Landesebene die "Spielregeln" hinsichtlich der Pflichten bei der Armenfürsorge. Bereits das Gemeindegesetz aus dem Jahre 1849 erlegte jeder Gemeinde die Pflicht auf, für Bürger Sorge zu tragen, die in eine Notlage geraten. Dieses bereits 350 Jahre alte Prinzip, daß nämlich dem Armen von seiner Heimatgemeinde Hilfe zuteil werden könne, wurde noch zusätzlich durch die Bestimmungen des Staatsgesetzes über das Heimatrecht aus dem Jahre 1863 gefestigt. Aufgrund dieses Gesetzes entstand auch das Krainer Landesgesetz über die Gemeinde-Armenfürsorge aus dem Jahre 1883. Das Gesetz legte die Art und Weise der Verpflegung von Armen und die Pflichten der Gemeinden hinsichtlich deren Finanzierung näher fest. Wegen der immer lauter werdenden Forderungen nach einer Reform der einschlägigen Gesetzgebung wurde im Jahre 1896 ein neues Gesetz über das Heimatrecht erlassen, das die Erlangung des Heimatrechtes in einzelnen Gemeinden etwas vereinfachte.

In Kranj (Krainburg) übernahmen das Pfarrarmeninstitut und das städtische Armenhaus die Sorge um die Armen. Das Pfarrarmeninstitut, das vom Kranjer Pfarrer geleitet wurde und seit den josephinischen Reformen bestand, wurde im Jahre 1892 aufgehoben, sein Vermögen auf die Gemeinde übertragen. Die Gemeinde bzw. der Gemeindeausschuß begannen erst seit den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts für soziale Angelegenheiten in der Stadt Sorge zu tragen, davor hatte in diesem Bereich die Kirche die führende Rolle gespielt. Zu diesem Zweck wurde ein Armenfond eingerichtet, der aus gesetzlich bestimmten Quellen und Bürgerspendsen finanziert wurde. Aus den Kapitalzinsen des Armenfonds wurden regelmäßige monatliche Unterstützungen an die Stadtarmen ausgezahlt, was die Hauptform der sozialen Fürsorge in der Stadt darstellte. Über die Verteilung der Einnahmen des Armenfonds und des Armenhauses entschied der Gemeinderat, seine Beschlüsse wurden vom Bürgermeister und vom Armenausschuß des Gemeinderates bzw. vom Vorsitzenden des Armenausschusses ausgeführt. In Krain wirkte auch ein städtisches Armenhaus (Spital) mit einer langen Tradition, die bis ins 15. Jahrhundert reichte. Im Armenhaus auf dem Pungert wurden jene Minderbemittelten aufgenommen, die keine Unterkunft hatten und sonst auf der Straße landen würden. Im Armenhaus konnten die Armen nicht regelmäßig geköstigt

⁷² Žontar: Zgodovina..., str. 342 - 344, ZAL, KRA-2, 1380 (6. 11. 1914).

werden, weil die Gemeinde dafür keine Mittel zur Verfügung stellen konnte, und die Bedürftigen aus dem Armenhaus waren, wie die anderen Stadtarmen auch, auf regelmäßige Monatsunterstützungen und Spenden der Kranjer Haushalte angewiesen. Da die Kranjer Armen von den Kranjer Haushalten ernährt wurden und das Recht besaßen, freitags bei Familien um Spenden zu bitten, war das Problem des Bettelns in der Stadt stets gegenwärtig. Am Ende des 19. Jahrhunderts faßte die Gemeinde Kranj den Beschluß, ein zweites Haus, zu Beginn des 20. Jahrhunderts aber noch ein drittes Haus auf dem Pungert zu kaufen. Diese Armenhäuser dienten nach Bedarf auch als Krankenhaus, da die Stadt über kein Krankenhaus verfügte und in dieser Hinsicht auf Ljubljana angewiesen war. Große Probleme er-

gaben sich für die Gemeinde auch mit jenen Kranjern, die außerhalb ihrer Heimatgemeinde lebten, jedoch in Kranj ihr Heimatrecht hatten. Bei ihnen war die Gemeinde zur Zahlung von Unterstützungen verpflichtet.

Außer dem Krankenhaus vermißte man in Kranj am stärksten ein Waisenhaus, dessen Einrichtung seit den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts angestrebt wurde. Das erste Waisenhaus ließ im Jahre 1909 der Kranjer Pfarrer Anton Koblar errichten, der im sozialen Bereich stark engagiert war. Er gründete auch ein Vincentius-Verein, dessen Zweck es war, Arme und Kranke zu unterstützen mit besonderer Betonung auf frommer Unterstützung für die Familien. Für arme Schüler des Kranjer Gymnasiums sorgte seit 1894 die Schülerküche.

Mira Hodnik

V Idrijo se je pripeljal prvi rudniški avtomobil

Rudniška direkcija je relativno zgodaj kupila prvi avtomobil. Kako se je razvijala motorizacija pri Rudniku, se da dokaj dobro rekonstruirati iz arhivskega gradiva Rudnika živega srebra Idrija, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana - Enota v Idriji. Kot zgodovinarica sem se morala spopadati z zapletenimi tehničnimi termini, ki so bili včasih težko prevedljivi, da bi zadostili tako takratni kot zdajšnji avtomobilski terminologiji. Zato dopuščam bralcem tega teksta, da me tudi popravijo. V opombah sem napisala vir podatka, čeprav ne za vsak napisani stavek, ker bi sicer prišlo ravno toliko opomb kot teksta. Se pa da po delovodniku poiskati vse dokumente.

Raziskovanje razvoja avtomobilizma pri Rudniku za leta 1911, 1912, 1913 in delno za leto 1914 je oteženo, ker niso ohranjeni splošni spisi, ampak samo evidence (vložni zapisniki - delovodniki in indeksi). Nekateri stvari se da nekoliko rekonstruirati, vendar je možnost, da vse stvari le niso potekale tako, kot jih bom zapisala. Na žalost tudi ni ohranjenih prospektov in fotografij osebnih avtomobilov in tovornjakov, ki so bili priloženi ponudbam, kot piše v delovodnikih. Za leta od 1915 do 1918 pa obstaja možnost, da jih je iz sicer ohranjenega spisovnega gradiva nekdo izločil, ker obstajajo spremeni dopisi. Pri citiranju bom za leta, ko spisovnega gradiva ni, napisala samo leto delovodnika in delovodniško številko spisa.

Na rudniških konsultacijah dne 16. aprila 1910 so prvič obravnavali nakup avtomobila za potrebe oskrbovanja Rudnika in ljudi v Idriji na sploh. Nakup avtomobila jim je predlagal inženir Rochelt, predstavnik ministrstva za javna dela z Dunaja, ki se je mudil v Idriji meseca februarja, ko je bil na rednih ogledih Rudnika. Inženir Rochelt jim je predlagal avstrijsko avtomobilsko firmo "Kraftfahrzeug Gesellschaft" na Dunaju - Tovarna Saurer, oddelek avtomobilske gradnje - Saurer tovornjaki ("Oesterreichische Saurer Werke Abteilung Automobilbau Saurer-Motor -Lastwagen").

V tem času je bila v Idriji cestna železnica, ki pa ni zadostovala, ker ni bila speljana po celi Idriji. Predsedujoči na rudniških konsultacijah ing. Šotola je opozoril, da bodo sprejeli nove ukrepe, ki bodo omogočali preskrbo vseh obratovalnih poti s kurilnim materialom in zbranim predlagal nakup to-

vornjaka.¹

Tovarna Saurer jim je poslala prospekt njihovih tovornjakov in prikolice.² Rudniška uprava se je odločila za nakup 4-tonskega tovornjaka s 30/35 konjskimi močmi in eno 2-tonske prikolice. V prospektu je natančen opis njihovih tovornjakov, zato ga bom delno opisala:

Pogon:

Za izbiro transmisije na zadnja kolesa sta pomembna dva dejavnika, in sicer:

1. absolutna varnost zglobov tudi v primeru blokiranja diferenciala
2. minimum nevzmetene mase, da bi zavaroval popolno uničenje in istočasno obdržal pripreganje koles znotraj dopustnih meja.

Ti dve dejstvi se upoštevata pri 3 - 4 tonskem tovornjaku z verižnim pogonom, pri 1 - 1/2 - 2-tonskega tovornjaku pa je kardanski pogon.

Motor:

1. štiricilindrični štiritačni bencinski motor z elektromagnetnim vžigom, patentiran Saurer vplinjač z dvema vbrizgalnima šobama
2. centrifugalna vodna črpalka
3. premični regulator
4. avtomatski hitrostni omejevalnik
5. ročica za regulacijo plina
6. patentirane Saurer motorne zavore
7. oljna črpalka, ki regulira porabo olja glede na število obratov

Pogonsko gorivo:

bencin ali benzol specifične teže od 0.68 do 0.75;

poraba goriva znaša pri 300 - 1000 obratih na uro na konjsko moč: pri polni obremenitvi 250 g, pri polovični pa 300 g. Povprečna poraba bencina pri normalni obremenitvi na 100 km je od 18 do 20 kg na suhi in dobri cesti.

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji, Rudnik živega srebra Idrija, Consultation Protokol fasc. 113, št. 1956, 16. april 1910 (odslej ZAL RŽS CP...).

² Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji Rudnik živega srebra Idrija, Bergdirection akten, fasc. 443, št. 2555 (odslej ZAL RŽS BDA...).

Menjalnik:

ima 4 prestave, ki zmorejo 5, 10, 15 in 20 (oz. 25 km/h) pri 3 - 4 tonskem tovornjaku; pri 1 - 1/2 in 2-tonskem pa 6, 12, 19, in 25 km/h.

Transmisija:

za prenos moči z motorja na menjalnik služi progresivno delujoča sklopka, ki se jo aktivira z nožno ročico;

ima kroglične ležaje;

Zavore:

na vozilu so tri vrste med seboj neodvisnih zavor; in sicer diferencialne zavore, ki se aktivirajo z noge (zavorni boben je na ohišju diferenciala), na sprednjih kolesih sta dve zavori, ki se jih aktivira z ročico, in Saurer motorne zavore, ki se jih aktivira z ročico pri volanu.

Bencinski rezervoar:

prostornina je cca 90 litrov bencina. Bencin je pod pritiskom vbrizgan v vplinjač.

Gume:

spredaj so enojne polne gume, zadaj pa dvojne. Tovarna avtomobilskih gum garantira 12.000 prevoženih kilometrov.

Oprema:

zraven vozila so še orodje in nadomestni deli.

Garancija:

za vsak del vozila garantirajo 6 mesecev.

Dobavni pogoji:

če je vse plačano, je tovarna dolžna poskrbeti za transport do plačnika;

Plačilni pogoji:

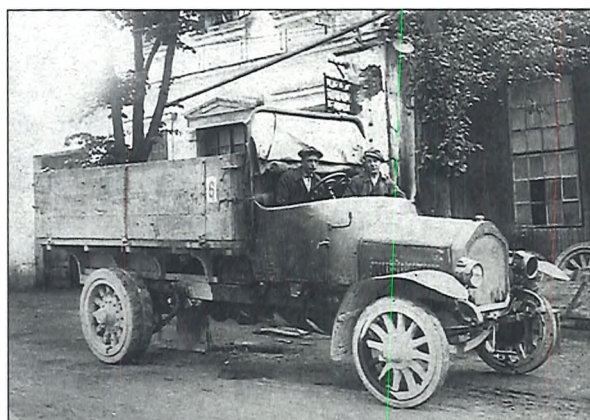
polovica se plača ob naročilu, polovica pa ob dobavi. Cena tovornjaka je bila 24.300 kron (21.100 kron vozilo in 3200 kron gume).

Tovarna Saurer jim je poslala tudi specifikacijo prikolice nosilnosti dveh ton. Cena le-te je bila 6500 kron z gumijastimi kolesi oziroma 4500 kron z železnimi kolesi, z nakladalnim dvigalom in zaviračevim sedežem. Dimenzija enojnih sprednjih koles je bila 870 x 100 x 75, zadaj pa so bila prav tako enostavna, dimenzije 1050 x 120 x 75.

Tovarna jim je zagotovila, da je prikolica opremljena s posebej močnimi zavorami in da ima na zavorno vzvodje vgrajen poseben zavorni diferencial, katerega namen je istočasna razporeditev zavorne sile na obe kolesi.

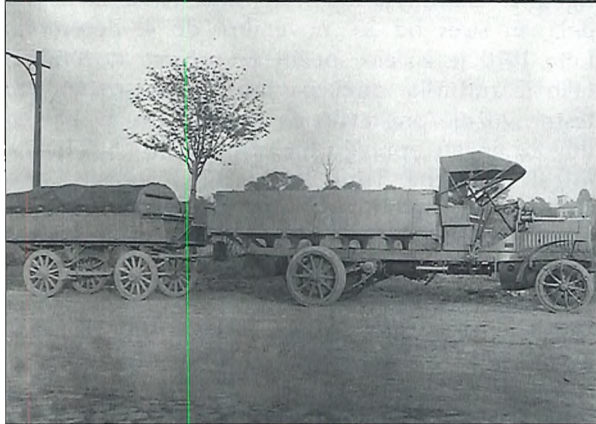
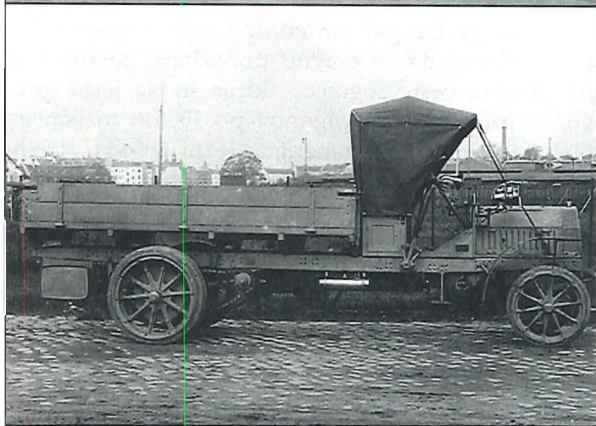

Prva stran prospekta, ki ga je tovarna Saurer poslala rudniku. (Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji Rudnik živega srebra Idrija, Bergdirection akten, fasc. 443, št. 2555).

Rudniški tovornjak Saurer - šofer Anton Seljak in sovoznik Viktor Gosler. (fotografija je last Ludvika Kovačiča)

Poleg tovarne Saurer so rudniški upravi poslali ponudbe za nakup tovornjaka še tovarne "A.E.G. Union Elektricitaets-Gesellschaft" ("Instalations Bureau Triest Neue Avtomobil Gesellschaft"), "Fiat Aktiengesellschaft" z Dunaja, "Oesterreichische

*Fotografije tovornjakov "AEG Union"
(ZAL RŽS BDA fasc. 444, št. 3700)*

Daimler-Motoren Gesellschaft Wiener-Neustadt", "Berna Commercial Motors LTD London E.C. Berna Motorwagenfabrik Olten" - Švica in "Bardi Automobil Actien Gesellschaft" z Dunaja.

Ponudbe vseh teh izdelovalcev tovornjakov niso ohranjene.

Tovarna A.E.G. Union je poslala opis podvozja tovornjaka "Type P 8".³

- maksimalna nosilnost 5000 kg
- štiricilindrični motor s 40/45 konjskimi močmi

³ ZAL RŽS BDA fasc. 444, št. 3700.

- sprednja kolesa so enostavna, dimenzije 830 x 120 mm
- zadnja kolesa so dvojna, dimenzije 1030 x 140 mm
- zraven so ponudili še nadomestne in rezervne dele ter delovno orodje
- prikolica ima nosilnost 3 tone, vsa štiri kolesa so železna in imajo vzmetno povezavo z vozilom. Cena prikolice je 2350 kron.

Voznikov sedež je bil oblazinjen z usnjem in je imel prostora za tri osebe. Poudarili pa so, da na željo kupca tovornjak tudi polakirajo in nanj napišejo zelen napis. Cena tovornjaka je bila 24.600 kron.

Ponudili so jim še tovornjak "Type L5", ki je imel prav tako štiricilindrični motor z 18 do 22 konjskih moči.

Največja dosežena hitrost "Type P8" z gumijastimi kolesi je bila 16 km/h, Type L5 pa 15 km/h, ki pa je bila odvisna od kakovosti voznega terena.

Ponudba tovarne tovornjakov "Daimler-Motoren Gesellschaft"⁴ za tovornjake je imela poleg priložene tudi fotografije, ki pa na žalost niso ohranjene. V spremnem dopisu so rudniški direkciji svetovali nakup dveh tovornjakov, da bi lahko prepeljali 23,5 ton materiala na dan. Poudarili so, da bi morali njihovima tovornjakoma zagotoviti dve garaži, in sicer eno v Logatcu in eno v Idriji, da bi bila zavarovana proti rjavenju. Tovarna je bila zainteresirana za štirinajstdnevno testno vožnjo, s katero bi lahko Rudnik preizkusil tovornjaka in na podlagi katere bi se odločili za nakup.

Opis tovornjaka:

- tovornjak z zobniškim pogonom
- štiricilindrični motor s 45 konjskimi močmi
- elektromagnetni vžig
- železna kolesa
- nosilnost tovornjaka 5 ton, nosilnost prikolice 5 ton
- maksimalna dosežena hitrost 16 km/h (na lepi in suhi cesti)
- zmore 10% vzpon (z gumijastimi kolesi 14% vzpon)
- skupna dolžina vozila 6100 mm
- dolžina nakladalne površine 3800 mm
- širina nakladalne površine 1750 mm
- višina nakladalne površine nad tlemi 1100 mm
- dimenzija enojnih sprednjih koles 950 x 140 mm
- dimenzija zadnjih koles 1050 x 140 mm (lahko so dvojna)
- teža celotnega tovornjaka 3800 kg
- poraba bencina pri polni obremenitvi motorja

⁴ ZAL RŽS BDA fasc. 446, št. 5244, 18. 10. 1910.

je največ 15 kg/h od 0,68 do 0,74 specifične teže; lahko se uporablja tudi težak bencin.

Cena tovornjaka z gumijastimi sprednjimi kolesi je bila 19.750 kron in 2800 kron prikolica, kar zneso skupaj 22.550 kron. Dobavni rok je bil 6 tednov.

Ponudba tovarne "Berna Motorwagen" za tovornjak "Type G":⁵

- ima štiricilindrični motor
- 35/40 konjskih sil
- 4 hitrostne prestave in prestavo za vzvratno vožnjo
- visokonapetostni magnetni vžig sistema Bosch ali Eisemann
- nosilnost 5 ton
- kolesa so iz jeklene litine z gumijastimi objemkami
- nakladalna površina je 4000 x 2000 mm
- teža tovornjaka 4 tone
- skupna teža maksimalno obremenjenega tovornjaka 9 ton
- maksimalna obremenitev na spredji osi 3 tone
- maksimalna obremenitev na zadnji osi 6 ton
- maksimalno dosežena hitrost polno obremenjenega tovornjaka je 25 - 30 km/h
- pri polni obremenitvi zmore 15% vzpon
- poraba bencina pri polni obremenitvi je 250 g/h; lahko se uporablja tudi težki bencin ali benzol.

V ceno 25.550 kron je bilo vključeno še: 2 petrolejski svetilki, 1 stropna svetilka, hupa, delovno orodje, rezervni in nadomestni deli.

Dobavni rok tovornjaka je bil 4 mesece, zanj je tovarna garantirala 6 mesecev. Želeli so imeti tudi štirinajstdnevno testno vožnjo. Rudniška direkcija jim je odgovorila, da so v dogovoru z ministrstvom za javna dela sklenili, da zaradi nekonkurenčne cene ne pridejo v poštev niti pri testni vožnji.

Ko je rudniška direkcija zbrala dokumentacijo ponudb tovornjakov, so se začela dogovarjanja na relaciji rudniška direkcija - ministrstvo za javna dela - ponudnik, o izvedbi testnih voženj, na podlagi katerih bi se dokončno odločili o nakupu.

Testne vožnje med železniško postajo južne železnice v Logatcu in med Idrijo so opravljali s tovornjaki tovarn Saurer in Daimler.

Ministrstvo za javna dela je poslalo rudniški direkciji navodila za testno vožnjo, po katerih so se morali ravnati.⁶ Testno vožnjo je moral spremljati kontrolor, ki ga je določilo ministrstvo. S temi vožnjami so hoteli ugotoviti operativno zmogljivost in ekonomičnost tovornjaka. Vsak konkurent je moral zagotoviti tudi rezervne dele. Vožnje konkurenčnih tovornjakov so se morale vršiti v

enakih razmerah (ista cesta in iste vozne razmere; istočasno). Predpisan je bil tudi čas voženj, in sicer od 6. ure zjutraj do 6. ure popoldan. Bencinski rezervoar se je lahko napolnil le 1 x na dan ob navzočnosti kontrolorja, ki je vodil dnevno porabo goriva. Bencin je bil lahko samo 0,7 specifične teže. To je bilo potrebno zaradi ugotavljanja dejanske moči motorja in zmogljivosti vozila. Ravno tako so samo enkrat na dan ali celo na dva dni kontrolirali stanje motornega olja. Vsa manjša popravila, za katera so potrebovali le malo časa, so upoštevali pri varnosti vožnje.

Rudniška direkcija je posredovala ministrstvu za javna dela⁷ naslednje podatke, s katerimi je hotela še podkrepiti potrebo po nabavi tovornjaka. Poudarili so, da se glavno prevažanje tovora vrši na državni cesti Logatec - Idrija in da letno prevozijo približno 700 vagonov po 10 ton različnega materiala (premog, cement, železni izdelki, strojni deli, žito), iz Idrije v Logatec pa 70 vagonov po 10 ton živega srebra. Pot iz Logatca (nadmorska višina 512 m) preko Godoviča (nadmorska višina 595) do Idrije je dolga 28 km in ima na večjih ovinkih 10% vzpon. Širina ceste je 3,20 m in nosilnost mostu v Idriji 20 ton.

Na testne vožnje so se začeli pripravljati v zimskem času, ko so vozne razmere najbolj neugodne. Datum je določilo ministrstvo za javna dela, in sicer od 25. novembra do 4. decembra. Leta 1910 je začelo snežiti že meseca novembra, tako je rudniška direkcija prosila ministrstvo, naj testne vožnje prestavijo na kasnejši čas ali pa naj dovolijo, da jih opravijo na cesti Idrija - Sv. Lucija (Most na Soči).⁸ Tudi konkurenti niso bili zadovoljni z voznimi razmerami, vendar so opremili svoje tovornjake z zimskimi gumami in snežnimi verigami.

Prevoz tovornjakov na testne vožnje je bil na stroške konkurentov, ki so s seboj pripeljali svojega šoferja. Rudniška direkcija je povabila na testne vožnje tudi njihovega glavnega špediterja Johana Siherla iz Logatca, kjer naj bi se seznanil s tem načinom prevažanja blaga.⁹

Testne vožnje¹⁰ so se torej začele 25. novembra in končale 6. decembra 1910. Komisija si je teh 10 dni zapisovala naslednje podatke:

1. dan vožnje
2. datum
3. temperatura zraka ob odhodu
4. vreme
5. cestne razmere
6. vrsta vozila (daimler, saurer)
7. vrsta bencina

⁷ ZAL RŽS BDA fasc. 446, št. 5015.

⁸ ZAL RŽS CP št. 6500, november 1910.

⁹ ZAL RŽS BDA fasc. 447, št. 5922, 22. november 1910.

¹⁰ ZAL RŽS BDA fasc. 446, št. 5423, 24. december 1910.

⁵ ZAL RŽS BDA fasc. 447, št. 5263.

⁶ ZAL RŽS BDA fasc. 445, št. 4313, 10. 8. 1910; fasc. 446, št. 5423.

8. relacija Idrija - Logatec - 34,8 km (odhod, prihod, čas trajanja vožnje, hitrost vožnje, nato-
vorjena teža v tonah, čas nakladanja tovor-
njaka)
9. relacija Logatec - Idrija - 34,8 km (isti podatki
kot pri točki 8.)
10. skupni podatki za vožnjo v obe smeri - 69,6 km
(povprečna hitrost km/h, natovorjena teža v
kilometrih, tonski kilometri, tonski kilometri na
uro vožnje)
 - poraba bencina in motornega olja v kilo-
gramih v celoti
 - poraba bencina in motornega olja na tonski
kilometer
 - poraba bencina in motornega olja na tonski
kilometer na uro
11. popravila (vrsta in čas)
12. opombe (uporaba verig ali zimskih gum).

Pri zapisovanju podatkov je bila komisija zelo natančna pri času (npr. odhod 8.54, prihod 11.15) in tehtanju (npr. 1608 kg tovora). Hitrost, ki so jo tovarnjaki dosegli na relaciji Idrija - Logatec, je bila med 11,58 km/h in 24,54 km/h ter med Logatcem in Idrijo od 5,18 km/h do 17,40 km/h. Ko je bila testna vožnja končana, je ing. Šotola naredil končni izračun obratovalnih stroškov za vsak tovarnjak posebej in podatke posredoval ministrstvu za javna dela. Ker so se mi zdeli podatki zelo zanimivi, bom napisala podatke za tovarnjak firme Saurer.

Rezultati testne vožnje za tovarnjak firme Saurer:

- I. Tovorjenje s pomočjo tovarnjaka brez prikolice:
 1. cena tovarnjaka brez gumijastih koles 21.100 kron
 - cena gumijastih koles 3200 kron
 - skupna vsota vloženega kapitala 24.300 kron
 2. 15% amortizacija tovarnjaka brez gum (21.100 kron) 3165 kron
 3. 4% davek na vložen kapital (24.300 kron) 972 kron
 4. gumijasta kolesa (7 mesecev - 2 vožnji, 5 mesecev - 1 vožnja dnevno) 475 voženj po 2 x 34,8 km = 33.060 km, garancija gum za 12.000 km vožnje = 3200 kron; na leto 33.060 x 3200: 12.000 km = 8816 kron
 5. poraba bencina na 1 vožnjo (69,6 km) = 29 kg za 475 voženj = 138 q(uintalov) po 33,50 kron = 4623 kron
 6. motorno olje (na 1 vožnjo 69,6 km) = 1kg za 475 voženj = 475 kg po 1 krono = 475 kron
 7. trdo mazivo in razsvetljava = 200 kron
 8. stroški popravila = 300 kron
 9. zaslužek šoferja (360 dni po 2 kroni) = 600 kron

10. zaslužek sovoznika (125 dni zime po 5 kron) = 625 kron
11. zaslužek 2 delavcev za natovarjanje in raztovarjanje v Logatcu (300 dni po 3,50 kron in 1 delavca v Idriji (175 dni po 3,50 kroni) = 2713 kron
12. plača špediterja v Logatcu = 1220 kron
- Skupaj od 1. do 12. točke = 25.869 kron
13. najem pisarne v Logatcu, ogrevanje in razsvetljava = 150 kron
14. najem garaže v Logatcu = 120 kron
15. 2% amortizacija garaže in bencinskega skladišča (4000 kron - stroški zidave) = 80 kron
15. 4% davek na garažo = 160 kron
16. ogrevanje garaže = 120 kron
- Skupaj od 1. do 16. točke = 26.499 kron
- Prevoz blaga iz Idrije v Logatec (letno Hg) = cca. 7100 q
- Prevoz blaga iz Logatca v Idrijo (475 dni po 40 q/leto) = 19.000 q
- Skupaj = 26.100 q

Izračun, koliko stane 1 q prevoženega blaga brez prikolice

26.499 kron: 26.100 q = 1 kron 015 helerjev

Ko je ing. Šotola naredil izračun še za tovarnjak s prikolico (cena tovarnjaka s prikolico je bila 28.800 kron), so letni stroški znašali 27.239 kron, prevoženega tovora bi bilo za 31.350 q, kar znese za 1 q prevoženega blaga 86,8 vinarjev.

Za primerjavo naj povem še skupne podatke za 5-tonske Daimlerjeve tovarnjake (cena 23.550 kron) brez prikolice. Celoletni skupni stroški za celo leto bi znašali 30.673 kron in prevozil bi 30.850 q tovora (1 q = 99,5 vinarjev). Tovarnjak s prikolico (26.350 kron; od tega je tovarnjak brez gumijastih koles 19.230 kron, prikolica 2800 kron, gumijasta kolesa 4320 kron) bi letno stal 31.495 kron in bi prevozil 39.600 q (1 q = 79,5 vinarjev).

Na tem mestu naj še omenim, da je imel Saurerjev tovarnjak na sprednjih kolesih gume znamke Polack dimenzije 1060 x 120 mm, za katere so garantirali 12.000 prevoženih kilometrov. Kasneje jim je tovarna Saurer ponudila gume Continental¹¹. Cena Continentalovih polnih gum je bila 430 kron dimenzije 870 x 100 mm¹². Kasneje so na Rudniški direkciji dobili ponudbe za gume še od tovarn Simperit in Gutmann. V letih 1913 in 1914 so se pojavili še novi ponudniki gum Mandel (pri njih je stala ena polna guma 312,40 kron;¹³), Speil¹⁴ (2 polni gumi skupaj s platiščem

¹¹ ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3362.

¹² ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3268 in 3405.

¹³ ZAL RŽS delovodnik I. 1913 št. 5510.

¹⁴ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 774 in 903.

sta stali 728,95 kron), Goodrich¹⁵ (4 plašči in zračnice so stali 964,32 kron) in Dunlop¹⁶ (2 polni gumi so stali 957,46 kron). Motorno olje je bilo znamke Valvoline. Bencin pa so kupovali pri "Triest Mineral Oel Raffinerie" v Trstu.

Po testnih vožnjah se je rudniška direkcija v dogovoru z ministrstvom za javna dela odločila za nakup tovornjaka firme Saurer.

Na rudniških konsultacijah 16. maja 1911¹⁷ je ing. Šotola oznanil, da so že dobili tovornjak in prikolico in da bodo od tega dne dalje prevažali blago s tovornjakom 2 x dnevno. Prvi šofer rudniškega tovornjaka je bil Franc Alič.

Tovarna Saurer je namreč po nakupu njihovega tovornjaka zahtevala od rudniške direkcije, da morajo poslati enega človeka k njim na Dunaj, da ga bodo naučili voziti in ravnati s tovornjakom. Pri Rudniku so se odločili za Franca Aliča, ki je bil ključavničar in zaposlen pri rudniku.¹⁸ Meseca marca (26. 3.) 1911 je Alič odšel na Dunaj, kjer je ostal do 20. aprila. Tega dne je tudi uspešno opravil vozniški izpit. Celotni stroški njegovega izobraževanja so bili 300 kron.¹⁹ Za 26 dni bivanja na Dunaju je moral Rudnik plačati 216,10 kron.²⁰

Okrajno glavarstvo v Logatcu je Aliču izdalo vozniško dovoljenje 1. maja 1911²¹. Tovarna Saurer je rudniški direkciji ponudila svojega delavca - monterja, ki bi še nekaj časa delal z Aličem, da bi se ta še bolj izpopolnil pri ravnanju s tovornjakom. Kmalu na to je rudniška direkcija prijavila k izpitu še dotedanjega Aličevega sovoznika Karla Beričiča. Očitno je bil njegov vozniški inštruktor Alič, saj je imel samo izpitno vožnjo pred članom izpitne komisije ing. Ferdinandom Schmidtom iz Ljubljane. Beričič je imel izpitno vožnjo 19. julija 1911 popoldne v Logatcu z rudniškim tovornjakom. Izpit je uspešno opravil in rudniška direkcija je morala plačati ing. Schmidtu 27,40 kron.²²

Deželna vlada za Kranjsko je v letu 1911 izdelovala seznam vseh lastnikov tovornjakov in v kakšne namene so kupili tovornjak. V primeru vojne bi namreč morali oddati tovornjak za civilne potrebe vojske. Okrajno glavarstvo v Logatcu je zato rudniški direkciji poslalo vprašalnik, ki so ga obenem potrebovali tudi pri registraciji in evidenci motornih vozil²³. Rudniška direkcija je morala odgovoriti na naslednja vprašanja:

1. politični okraj:	Logatec
2. upravni okraj:	Logatec
3. mesto:	Idrija
4. lastnik tovornjaka:	Rudniška
direkcija Idrija
5. voznik in vzdrževalec:	Franc Alič
6. sovoznik:	Karel Beričič
7. tovarna in tip vozila:	Adolf Saurer in Arbon
(Švica) "Kraftfahrzeugesellschaft m.b.h." na Dunaju
8. konjske moči:	30/34
9. teža:	2600 kg
10. maksimalna obremenitev
osi nenaloženega
tovornjaka:	1000 kg
11. nosilnost:	4000 kg
12. dimenzije koles spredaj:	870x100 mm
13. dimenzije koles zadaj:	1050x100 mm x 2

Prikolica:

1. število: 1
2. teža: 1760 kg
3. nosilnost: 2 toni
4. vrednost: 4500 kron

Tovornjak so registrirali pri Okrajnem glavarstvu v Logatcu. Uradna oznaka (registrska tablica) je bila I 655. Poleg prej navedenih podatkov je morala rudniška direkcija posredovati še osebne podatke in vojaško obveznost voznika in sovoznika.

Novi rudniški tovornjak so po dobavi tudi zavarovali, in sicer pri zavarovalniški družbi Providentia na Dunaju.²⁴ Letna premija zavarovanja je bila 207 kron. V zavarovanje je bilo všteto zavarovanje tovornjaka, vsake posamezne osebe (ki je bila na tovornjaku) v primeru poškodbe ali celo smrti, poškodbe druge osebe ali eventuelno njene smrti in poškodbe tuje imovine.

Rudniški ravnatelj Billek se je sredi leta 1911 začel zanimati še za nakup osebnega avtomobila.²⁵ Tovarna Saurer mu je poslala ponudbo. Billek je nato naslovil na ministrstvo za javna dela pismo, v katerem jim je obrazložil, da veliko potuje in to še vedno s konjsko vprego do železniške postaje v Logatcu ali Sv. Luciji. Ministrstvo mu je 22. septembra 1911²⁶ odobrilo takojšen nakup. Rudniška direkcija je svoj prvi osebni avtomobil naročila pri tovarni Saurer 24. novembra 1911²⁷ in ga prevzela 27. decembra na železniški postaji v Sv. Luciji²⁸. Pri Okrajnem glavarstvu v Logatcu je bil novi osebni avtomobil registriran z oznako I 659. Cena

¹⁵ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 1408.

¹⁶ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 1663.

¹⁷ ZAL RŽS CP fasc. 114 št. 2570.

¹⁸ ZAL RŽS BDA fasc. 451 št. 1088, 1356.

¹⁹ ZAL RŽS BDA fasc. 541 št. 2190.

²⁰ ZAL RŽS BDA fasc. 451 št. 2682.

²¹ ZAL RŽS BDA fasc. 451 št. 2343.

²² ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3846.

²³ ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3369.

²⁴ ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3790.

²⁵ ZAL RŽS BDA fasc. 450 št. 3743.

²⁶ ZAL RŽS BDA fasc. 454 št. 4996.

²⁷ ZAL RŽS delovodnik I. 1911 št. 6584.

²⁸ ZAL RŽS delovodnik I. 1911 št. 7042.

osebnega avtomobila je bila 22.000 kron²⁹ in so ga zavarovali pri zavarovalniški družbi Providentia za 363,52 kron.³⁰ Očitno pa je osebni avtomobil imel že pnevmatike, saj je rudniška direkcija naročila pri družbi "Michelin Pneumatik" avtomobilske plašče in zračnice.³¹

Rudnik je imel zdaj en osebni avtomobil in en tovornjak, zato so potrebovali nove šoferje. Franc Koler je dobil vozniško dovoljenje 2. januarja 1912.³² Junija meseca 1912 sta dobila vozniško dovoljenje še Anton Poljanšek in Peter Zupančič.³³ Izpit sta delala prav tako kot Beričič in Koler pred članom Izpitne komisije iz Ljubljane ing. Schmidtom v Logatcu.³⁴ Okrajno glavarstvo je izdalo tudi vojaške dokumente za vozila in za vse rudniške šoferje, da bi jih v primeru vojne lahko mobilizirali. Leta 1914 je dobil vozniško dovoljenje Johan Bajt, leta 1916 pa še Leopold Svetličič in Josip Pivk.

V tem času pa je bilo po cestah že kar nekaj jeklenih konjičkov, zato je Okrajno glavarstvo v Logatcu poslalo rudniški direkciji "Policijski red", ki so ga morali zaradi varnosti upoštevati na vseh državnih cestah.³⁵

Z ministrstva za javna dela pa so dobili razglas, da se službena vozila in tovornjake ne sme uporabljati za osebni prevoz.³⁶ Kljub tej prepovedi je rudniška direkcija dobila anonimne prijave, da je šofer Alič prevažal druge osebe.³⁷ Šele v letu 1914 so lahko s službenim avtomobilom prevažali tudi druge osebe, vendar samo z izrecnim dovoljenjem ministrstva. Leta 1918 je ministrstvo dovolilo prevoz potnikov s službenimi vozili, vendar le v primeru, če je šlo za službene potrebe.³⁸ Za prevoz so morali potniki plačati 2 kroni za vožnjo in 3 krone za zavarovanje. Ko pa so ljudje v Idriji zvedeli, da se za civilne potrebe potnikov ne sme uporabljati tovornjakov, so se zbrali v gostilni Pri Črnem orlu. Po protestu 20. oktobra 1918 so izdali resolucijo,³⁹ ki se glasi: "Idrija ima 6 - 7000 prebivalcev, ki so tako ali drugače povezani z rudnikom in ima zato tudi poti izven Idrije. Mestna občina, ki ima poštne prevoze med Logatcem in Idrijo, se ne zanima za tak prevoz. Oba avta, ki jih ima občina, sta stalno v popravilu. Pa tudi, ko odpelje avto ob 4,30 popoldne iz Idrije se vrne šele naslednji dan nazaj. Ker pa v tem času ni nobenega vlaka ne vedo kaj delati in morajo čakati.

Prav tako pa se vozi 50 - 100 oseb dnevno; poštni avto pa zmore 10 - 12 oseb, ostali pa morajo peš 6 - 7 ur do Idrije. Kadar pa je veliko pošte ali pa se pošta prevaža s konjsko vprego, se ne more peljati nobena oseba. Zato apelirajo na oblasti, da je njihova dolžnost, da uredijo te stvari, drugače bodo 1. novembra 1918 stavkali."

Za vsak prevoz drugih oseb je moral ing. Billek napisati prošnjo ministrstvu za javna dela, pa četudi je šlo za inženirje Deželne vlade J. Hilberta, L. Bloudka in A. Houпка.⁴⁰ Ministrstvo je takim prošnjam povečini ugodilo.

Rudniška direkcija se je leta 1914 zanimala za nakup novega tovornjaka, kajti njihov prvi tovornjak je vojno ministrstvo mobiliziralo in je bil zato tudi večkrat pokvarjen. Rudniški ravnatelj Billek se je sprva obrnil na tovarno Saurer, če bi lahko kakor koli usposobili osebni avtomobil za prevoz premoga. Tovarna jim tega ni priporočala, zato jim je poslala ponudbo za dva nova tovornjaka, in sicer enega nosilnosti 4 tone s 35 konjskimi močmi ter drugega nosilnosti 5 ton s 50 konjskimi močmi.⁴¹ Pettonski tovornjak je imel namesto 38-zobatega venca že zavorni boben.⁴² Ministrstvo jim je odobrilo nakup 5-tonskega tovornjaka za ceno 28.800 kron.⁴³ Rudniška direkcija je prevzela novi tovornjak decembra 1914. Tovarna Saurer jim je zraven poslala še šoferja - inštruktorja in snežne verige. Registriran je bil pod oznako 1 669. Tovornjaka so zavarovali pri zavarovalniški družbi Providentia za letno premijo 204 kron. Verjetno pa je bilo v tem času pomanjkanje bencina, saj se je rudniška direkcija zanimala, če lahko namesto bencina uporablja benzol. Tovarna jim tega ni dovolila.⁴⁴

Ponudba, ki jo je Rudnik dobil od tovarne "Grazer Waggon und Maschin Fabrik" iz Gradca, je bila zanimiva, ker so jim ponudili tovornjak z dizelskim motorjem.⁴⁵

Ing. Billek je novembra meseca 1915 ponovno prosil Ministrstvo za javna dela za nakup dveh novih tovornjakov.⁴⁶ Opozarjal jih je, da z novim tovornjakom ne morejo vsega prepeljati. Rudnik je imel za oskrbovanje Rudnika sicer še 12 konj, od tega dva bolna. Kljub vojnemu stanju so dnevno prišli na železniško postajo v Logatcu 3 vlaki s 16 do 18 stoti materiala, vendar jim ni uspelo vsega razvoziti. Billek se ni zavzemal za nakup novih konj ali volov, kot jim je svetovalo ministrstvo, temveč za nakup novih tovornjakov. Povedal jim je tudi, da se morajo v času mobilizacije njihovih

²⁹ ZAL RŽS delovodnik I. 1911 št. 7157.

³⁰ ZAL RŽS delovodnik I. 1912.

³¹ ZAL RŽS delovodnik I. 1912 št. 41 in 145.

³² ZAL RŽS delovodnik I. 1912 št. 29.

³³ ZAL RŽS delovodnik I. 1912 št. 3729.

³⁴ ZAL RŽS delovodnik I. 1912 št. 617.

³⁵ ZAL RŽS delovodnik I. 1913 št. 71.

³⁶ ZAL RŽS delovodnik I. 1913 št. 3460.

³⁷ ZAL RŽS delovodnik št. 4168.

³⁸ ZAL RŽS BDA fasc. 488, št. 6534.

³⁹ ZAL RŽS BDA fasc. 488, št. 6995.

⁴⁰ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 6885.

⁴¹ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 5698.

⁴² ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 6475.

⁴³ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 6281.

⁴⁴ ZAL RŽS delovodnik I. 1915 št. 9, 53, 147.

⁴⁵ ZAL RŽS delovodnik I. 1914 št. 3793, 1914.

⁴⁶ ZAL RŽS BDA fasc. 459, št. 5892.

tovornjakov posluževati tovornjaka idrijskega trgovca Valentina Lapajneteta, ki ima nosilnost 4 tone. Lapajnetu morajo za to plačevati. Da bi nakup še bolj utemeljil z dejstvi, je navedel, da so se morali v proračunskem letu 1914/1915 odpo-vedati 2 milijonoma kron zaslužka od živega srebra in obenem skrbeti za 6000 prebivalcev Idrije. Poleg tega pa so morali vzdževati še vojaške ob-jekte in oskrbovati vojno upravo.

Ministrstvo za javna dela jim je odobrilo nakup novega tovornjaka nosilnosti 5 ton s 35 konjskih sil pri tovarni Saurer.⁴⁷ Tega so izdelali v Švici, ker jim je na Dunaju zaradi mobilizacije primanjkovalo delovne sile. Tovornjak je imel avtomatski prekuc-nik, usnjene sedeže in streho. Cena je bila 25.000 švicarskih frankov in 3195,70 kron carinskih dajatev. Registrsko oznako je imel I 670 in je bil zavarovan pri zavarovalniški družbi Providentia za 364 kron letne premije.⁴⁸

Leta 1916 je tovarna "Puch-werke Automobil Gesellschaft" iz Gradca poslala rudniški direkciji ponudbo za nakup tovornjakov nosilnosti 3 tone s prikolicami.⁴⁹ Ministrstvo jim je odobrilo 95.700 kron denarja za nakup.⁵⁰ Ker pa je bilo to pre-malo, jim je tovarna Puch namesto 3-tonskih po-nudila 2,5 tonske tovornjake in 1,5 tonske pri-kolice. Tovornjak je tehtal 3000 kg, prikolica pa 800 kg. Novi Puchovi tovornjaki so stali 76.500 kron in 9600 kron prikolice. Registrske oznake so bile I 671, I 672 in I 673.⁵¹ Zavarovanje Puchovih tovor-njakov so zaupali zavarovalniški družbi Danubius na Dunaju za letno premijo 465 kron.

Rudniška direkcija s Puchovimi tovornjaki ni bila zadovoljna. Ministrstvu za javna dela so spo-ročili, da bodo tovornjake prodali. V obrazložitvi so jim napisali, da so slabše narejeni in da ne zmorejo izpeljati ostrih ovinkov v Zali. Med dru-gim so poudarili, da niso primerni za zimsko vož-njo, ker se hitreje kvarijo in s tem povečujejo stroške vzdrževanja.⁵² Puchov tovornjak z regi-strsko oznako I 672 so prodali tovarni bencina Mineraloelfabrik Drohobgez,⁵³ ostala dva tovor-njaka z oznako I 671 in I 673 pa rudniški upravi Klausen in Jochberg pri Kitzbuechelu.

Ministrstvo za javna dela je rudniški direkciji namesto prodanih "puchov" odobrilo nakup dveh novih Saurerjevih tovornjakov.⁵⁴ Tovornjaka sta v Logatec prispela 22. septembra 1916. Registrsko oznako sta imela I 674 (št. vozniškega certifikata 6507/47) in I 675 (št. vozniškega certifikata

5954/373). Prvi je imel 30/35 konjskih moči, drugi pa 45/50, oba sta imela montirana gumijasta kolesa znamke Sambusto.⁵⁵ Tovornjaka so zavarovali pri zavarovalniški družbi Danubius za 310 kron letne premije.

S tem pa se motorizacija pri Rudniku še ni končala. Decembra 1916 je rudniška direkcija raz-mišljala o nakupu novega osebne avtomobila. Čeprav ni ohranjeno spisovno gradivo, se da raz-brati, da so januarja 1917 naročili nov osebni avtomobil znamke Saurer⁵⁶ s 50/60 konjskimi moč-mi. Novo osebno vozilo je imelo enako podvozje kot njihov prejšnji osebni avtomobil, vgradili so mu močnejši motor. Poleg tega so nanj tudi na-mestili majhno dvigalo, tako da so lahko z manj-šimi posegi dobili iz osebne avtomobila trans-portno vozilo ali obratno (dvigalo so odstranili in namestili karoserijo osebne avtomobila).⁵⁷ Nosilnost avtomobila je bila 800 kg in je stal 14.001 krono. Eno gumijasto kolo je stalo 1400 kron, tako da so za vse 4 plačali 5600 kron. Avtomobil so dobili julija 1917. Tovarna jim je poslala bencinski cer-tifikat in dovoljenje za uporabo vozila s številko motorja 1002. Vozilo je torej imelo 50 - 60 KS in na eno konjsko moč je porabilo 350 g bencina.

Splošni opis tega osebne avtomobila je:⁵⁸

1. težak štirisedežni bencinski osebni avtomobil s spredaj vgrajenim motorjem in pokrovom v ameriškem stilu

2. ima štiricilindrični, štiritaktni eksplozijski mo-tor s 50 - 60 KS, ki jih razvije pri 1000 obratih; premer cilindra je 130 mm in hod bata 150 mm

3. ima elektromagnetni obločni vžig sistema Eisman; motor se hladi preko hladilnika, ki ima obliko pletenega panja, ventilatorja, centrifugalne črpalke in ventilatorja na vztrajnik

4. prenos moči in naprava za vodenje: od mo-torne gredi skozi lamelno sklopko na menjalnik s 4 prestavami za vožnjo naprej in nazaj; od tod s pomočjo kardana na diferencial, vgrajen na osi zadnjih koles. Upravljanje je s pomočjo volana, s krmilnim drogom in polžastim gonilom ireverzi-bilno in brez udarca na sprednja kolesa

5. ima tri zavore:

- nožna zavora, katere zavorni boben je na diferencialu
- ročna zavora na menjalniku (deluje na zadnja kolesa)
- motorna zavora tipa Saurer, ki deluje na menjalnik

6. razsvetljava in signalne naprave

- dva acetilenska žarometa
- 2 bencinski stranski luči

⁴⁷ ZAL RŽS delovodnik I. 1915 št. 6389.

⁴⁸ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 204.

⁴⁹ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 9.

⁵⁰ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 251.

⁵¹ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 1164.

⁵² ZAL RŽS BDA fasc. 478, št. 8168.

⁵³ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 3047, 3850.

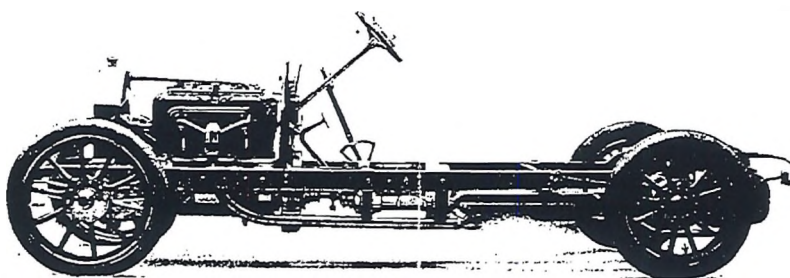
⁵⁴ Isto kot opomba 55.

⁵⁵ ZAL RŽS delovodnik I. 1916 št. 5306.

⁵⁶ ZAL RŽS BDA, fasc. 469, št. 8.

⁵⁷ ZAL RŽS BDA fasc. 471, št. 2045.

⁵⁸ ZAL RŽS BDA fasc. 474, št. 4439.

An die

k.k. Bergdirektion

Idria.

WIR Bestätigen hiermit, dass das von uns gelieferte Automobil mit der Erzeugungsnummer 1002, sowohl was die Maschinellen als auch die Sicherheitsvorrichtungen anbelangt mit der genehmigten Type übereinstimmt.

Hochachtungsvoll

WIEN, am 6. Juli 1917.

Prof. Dr. J. Saurer
K. K. POLIZEI-DIREKTION IN WIEN
Verkehrs-Abt.

Wien, am 9. Juli 1917.

Zl. 17683 ex 1917

Virtum Praestantur *Wien, am 9. Juli 1917.*

Šasija Saurerjevega osebne avtomobila z registrsko oznako XICA 008 (serijska št. 1002)
(ZAL RŽS BDA fasc. 474, št. 4439)

- 1 petrolejska luč na strehi
- 1 hupa
- 1 signalna piščalka za visoki pritisk
- 7. - medosna razdalja: 3215 mm
- teža vozila (šasije): 1400 kg
- dolžina osne razdalje: 1420 mm
- širina platišč: spredaj 105 mm, zadaj 135 mm
- obloga na platiščih: pnevmatike
- dolžina vozila: 4375 mm

- širina vozila: 1650 mm
- višina vozila: 2000 mm
- 8. število in adhezijska teža zavrtih koles je 1000 kg.

Tovarna Saurer je na certifikatu pripisala, da vozilo lahko doseže hitrost 45 km/h. Novi osebni avtomobil je rudniška direkcija registrirala pri Okrajnem glavarstvu v Logatcu pod registrsko oznako I 676.

Novembra meseca 1917 so pri tovarni Saurer naročili 5 tovornjakov nosilnosti 5 ton v skupnem znesku 282.500 kron.⁵⁹

Iz predračuna za te tovornjake se da razpoznati, kakšni so bili:

- nosilnost 5 ton s štiricilindričnim motorjem
 - motorne zavore in vplinjač patenta Saurer
 - cilindrični premer (premer valja) 120 mm
 - dvig cilindra (vhod bata) 180 mm
 - pri 1000 obratih razvije 45 konjskih moči
 - nosilnost 5000 - 6000 kg
 - potovalna hitrost 4, 7, 14, 20 km/h
 - vzvratna vožnja 4 km/h
 - pri polni obremenitvi zmore z gumijastimi kolesi 20% vzpon; z železnimi pa 50% manj
 - poraba goriva pri polni obremenitvi na suhi in ravni cesti z gumijastimi kolesi na 100 km je 60 kg; z železnimi kolesi pa 100% več
 - tovarna površina 3900 x 1800 mm
 - medosna razdalja 3900 mm
 - dolžina osne razdalje 1850 mm
 - teža šasije z gumami 3200 kg
 - skupna teža 4200 kg.
- Cena enega tovornjaka:
- šasija brez gum 47000 kron
 - most in vozniki sedež z odklopno stranico 3500 kron
 - streha za voznika 500 kron
 - osvetljava in signalizacija 500 kron
 - 1 garnitura leseno-železnih koles 3500 kron
 - 1 garnitura osnovnega platišča z železnim obo-dom in motorne zavore 3500 kron

Vse to znese 56.500 kron, od tega je moral Rudnik plačati polovico ob naročilu, drugo polovico pa ob dobavi. Dobavni rok je bil 3 - 4 tedne. Tovornjaki so imeli enomesečni garancijski rok. Tovarna je za to ceno priložila tudi delovno orodje in rezervne dele.

Osvetljava in signali pri tovornjakih so bili:

- acetilenski žarometi
- pozicijske luči
- zadnje signalne luči
- hupa.

Rudniška direkcija je Ministrstvu za javna dela poslalo številčni prikaz, koliko tovora morajo prevoziti rudniški tovornjaki.⁶⁰ V 115-ih dneh (avgust, september, oktober, november 1. 1917) so prevozili 20.205,25 stotov, kar pomeni 176 stotov na dan. S tem so hoteli prepričati ministrstvo za nakup novih tovornjakov. Ministrstvo jim je nakup odobrilo.⁶¹

Poleg petih 5-tonskih tovornjakov so decembra 1917 naročili še en 3-tonski tovornjak znamke Saurer.

Štirje 5-tonski tovornjaki so imeli registrsko oznako I 677, I 678, I 680 in I 681, tovornjak nosilnosti 3 tone pa I 679. Vsi so bili zavarovani pri zavarovalniški družbi Providentia. Skupna zavarovalniška premija je znašala 777,04 krone.⁶² Peti 5-tonski tovornjak je Rudnik prevzel kasneje, saj se je tovarna Saurer sredi leta 1918 ukvarjala z velikimi problemi, kot so stavke, vpoklici v vojsko, delavskim gibanjem in pomanjkanjem premoga. Tovarna Saurer je rudniški direkciji 28. oktobra 1918 sporočila, da je tovornjak že narejen, vendar so imeli tedaj težave zaradi prevoza po železnici.⁶³

Med spisovnim gradivom pa sem našla tudi edina certifikata tovornjakov z registrsko oznako I 679 in I 680. Zato se mi zdi smiselno predstaviti enega, in sicer tehnični opis tovornjaka z registrsko oznako I 680:

1. tehnični opis vozila:

a. splošni opis vozila:

tovornjak s spredaj vgrajenim motorjem

b. štiricilindrični štiriktaktni motor, ki razvije pri 800/1000 obratih 35 konjskih moči.

c. elektromagnetni vžig sistema Eisemann in rezervni baterijski vžig, vodno hlajenje preko hladilnika iz lamelnih lističev; s centrifugalno črpalko in ventilatorjem

d. prenos moči gre od motorne gredi z usnjeno stožčasto sklopko preko menjalnika s 4 prestavami (zadnja ima direktni prenos) in enim vmesnim zobnikom za vzvratno vožnjo; od tod gre s stožčastim zobnikom na diferencial in z verigo na zadnja kolesa; ireverzibilni prenos na sprednja kolesa

e. ima 3 vrste zavor: 1. ročna zavora na zadnje kolo, 2. nožna zavora na diferencialno gred 3. motorna zavora sistema Saurer, ki se sproži z ročico ob volanu

f. razsvetljava in signalizacija

- 2 acetilenska žarometa
- 2 smerokaza
- 1 zgornja svetilka (na strehi)
- 1 hupa

g. 1. medosna razdalja 3949 mm

2. teža vozila šasija 2400 kg s karoserijo 3400 kg

3. kolotek spredaj 1675 mm, zadaj 1710 mm

4. širina platišč sprednjih 870 x 100, zadnjih 1060 x 2 x 120 mm

5. obloga platišč polne gume, zadaj dvojna polna guma

6. dolžina 5700 mm

7. širina 2000 mm

8. višina šasije 770 mm

h. število in adhezijska teža zavrlih koles: 2 cca 1500 kg.

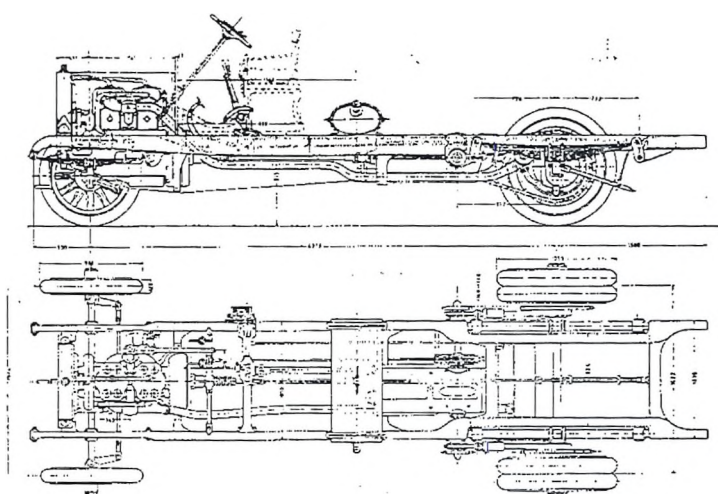
⁵⁹ ZAL RŽS BDA fasc. 478, št. 8112.

⁶⁰ ZAL RŽS BDA fasc. 478, št. 7978.

⁶¹ ZAL RŽS BDA fasc. 479 št. 8387.

⁶² ZAL RŽS BDA fasc. 486 št. 5408 in 5489.

⁶³ ZAL RŽS BDA fasc. 488 št. 7032.

An die

K.k. BERG DIREKTION

I D R I A

Wir bestätigen hiermit, dass das von uns gelieferte Last-Automobile mit der Erzeugungsnummer 50045/5083 sowohl was die maschinellen als auch die Sicherheitsvorrichtungen anbelangt mit der genehmigten Type übereinstimmt. Der Hub ist 180, Bohrung 120, PS 45/50.
Hochachtungsvoll

Wien, 12. Dezember 1917.

Fotokopija zadnje strani certifikata - skice tovornjaka s proizvodno št. 50045/5083, registrska št. I 680 (ZAL RŽS BDA fasc. 480, št. 113)

Pri tem tovornjaku so še napisali, da je premer cilindra 120 mm in hod bata 180 mm in da doseže maksimalno 45/50 konjskih moči ter na eno konjsko moč na uro porabi 350 g bencina.

V zaključku naj napišem še seznam vseh avtomobilov, ki jih je Rudniku imel. Ob prihodu Italijanov v Idrijo je morala rudniška direkcija posredovati italijanskemu poročniku Josipu Carnevaliju seznam vseh avtomobilov, ki so bili takrat v uporabi. Ing. Šotola je 14. januarja naredil seznam 13-ih avtomobilov:⁶⁴

		HP 45/50,	št.		reg.
1.	SAURER	motorja	50045/5083	oznaka	I 680
2.	"	HP 45/50	"	50044/5081	" I 678
3.	"	HP 45/50	"	4854/525	" I 669
4.	"	HP 30/35	"	3207/510	" I 670
5.	"	HP 30/35	"	5954/373	" I 675
6.	"	HP 45/50	"	50041/580	" I 677
7.	"	HP 45/50	"	50056/5101	" I 681
8.	"	HP 45/50	"	6507/47	" I 674
9.	"	HP 40/45	"	10474/3258	" I 679
10.	"	HP 30/35	"	721/-	" I 659
11.	"	HP 45/50	"	-----	" XICA 001
12.	"	HP 50/60	"	1002	" XICA 008
13.	PUCH	HP 14/38	"	1397	" XICA 009

⁶⁴ ZAL RŽS BDA fasc. 480, št. 113.

*Rudniški šofer Franc Kolenc
(fotografija je last Ludvika Kovačiča)*

Puchov osebni avtomobil s številko motorja 1397 in registrsko oznako XICA 009 je imel 14/38 konjskih sil. Tehnični podatki o tem avtomobilu nam niso znani, ker je bil avtomobil Rudniku dan kot vojni material nemške vojske. Poročnik Carnevali je poleg tega avtomobila prevzel 17. januarja 1919 še dva Puchova osebna avtomobila, in sicer s številkami motorja 1292 in 7119 ter s 14/38 konjskimi silami. Prav tako sta bila dobljena od nemške vojske in po vsej verjetnosti tudi nekaj časa v uporabi pri Rudniku.⁶⁵ Kraljevski komisar idrijskega rudnika je 23. septembra 1920 poslal rudniškemu uradu v Trst dopis, v katerem jim je sporočil, da je bil vojaški osebni avtomobil znamke Puch oddan v erarično-rudniško uporabo že leta 1919.⁶⁶

Na koncu naj omenim, da so pri Rudniku leta 1918 dobili še en Saurerjev tovornjak, ki je imel motor s 45/50 konjskimi silami in registrsko oznako XICA 001. Bil je prav tako kot Puchovi osebni avtomobili vojni material.⁶⁷

⁶⁵ ZAL RŽS BDA fasc. 489, št. 114.

⁶⁶ ZAL RŽS BDA fasc. 494, št. 2112.

⁶⁷ Isto kot opomba št. 69.

ZUSAMMENFASSUNG

Das erste Bergwerksautomobil in Idrija

Das Quecksilberbergwerk Idrija (Idria) kaufte relativ früh sein erstes Automobil. Wie die Motorisierung vor sich ging, läßt sich mithilfe von Archivmaterial des Quecksilberbergwerks, das im Zgodovinski arhiv Ljubljana-Enota Idrija (Historisches Archiv Ljubljana-Außenstelle Idrija) aufbewahrt wird, ziemlich gut rekonstruieren.

Bei den Bergwerkskonsultationen am 16. April 1910 wurde zum ersten Mal der Ankauf eines Automobils zum Zwecke der Versorgung des Bergwerks selbst und der Menschen in Idrija allgemein in Erwägung gezogen. Verschiedene Automobilwerke schickten ihre Angebote nach Idrija. Von den eingegangenen Angeboten entschied sich die Bergwerksverwaltung für den Ankauf eines in Wien hergestellten Lastkraftwagens der Marke Saurer. Der erste LKW-Fahrer war Franc Alič, der auf Verlangen des Herstellers zur Schulung nach Wien geschickt wurde, wo er nach einem Monat seinen Führerschein machte. Ende des Jahres 1911 bestellte das Bergwerk noch einen PKW, ebenso der Marke Saurer, der ausschließlich vom Bergwerksdirektor für seine Dienstfahrten benutzt wurde.

Kurz nach Ausbruch des Ersten Weltkriegs wurde der LKW für Zivilbedürfnisse der Armee beschlagnahmt, deswegen überlegte man im Bergwerk die Anschaffung eines neuen LKW. Das Ministerium für öffentliche Arbeiten genehmigte den Ankauf zweier LKWs der Marke Saurer. Trotz Kriegszustandes mußte das Bergwerk immer mehr Material von der Eisenbahnstation Logatec (Loitsch) nach Idrija befördern. Der Bedarf an neuen Beförderungsmitteln wuchs und bereits im Jahre 1916 fuhren LKWs der Marke Puch durch Idrija. Doch letztere waren für die schlechten Straßen in Idrija nicht geeignet, und die Bergwerksverwaltung verkaufte sie. An ihrer Stelle bestellte sie wieder sieben neue LKWs der Marke Saurer, zwei in demselben Jahr, fünf im Jahre 1917. Auch der Bergwerksdirektor wollte hinter der Entwicklung der Automobilindustrie nicht zurückbleiben und schaffte sich im Jahre 1917 einen neuen PKW der Marke Saurer an mit einem stärkeren Motor. Am Ende des Ersten Weltkriegs, als Idrija durch die Italiener besetzt wurde, mußte die Bergwerksdirektion für den zuständigen italienischen Leutnant ein Verzeichnis aller damals fahrbereiten Fahrzeuge zusammenstellen. Aus diesem Verzeichnis geht hervor, daß das Bergwerk 13 Fahrzeuge besaß.

Nataša Polajnar Frelih

Monštranca srebrarske in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna v cistercijski opatiji v Stični

V cistercijski opatiji v Stični hranijo monštranco iz leta 1908, delo znamenite srebrarske in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna.¹ Monštranca od druge svetovne vojne, ko je bila močno poškodovana, ni več v uporabi, na ogled pa je bila ponovno postavljena letos, ko smo jo v Slovenskem verskem muzeju kot eksponat uvrstili na jubilejno razstavo z naslovom "900 let cistercijanov in 100 let ponovne naselitve stiške opatije".² Monštranca žal ni več ohranjena v celoti, v samostanskem arhivu pa so o njej shranjeni naslednji zanimivi dokumenti: originalno pismo, ki ga je poslal tedanjemu stiškemu opatu Gerardu Maierju (1855 - 1926) srebrar in zlatar Rudolf Harrach (1856 - 1921), originalni načrt monštrance z vsemi merami in fotografija končnega izdelka.³ Ker je na podlagi te dokumentacije moč rekonstruirati prvotni izgled omenjene monštrance, želim to arhivsko gradivo v nadaljevanju natančneje predstaviti.

28. januarja leta 1908 je stiški opat Gerard Maier prejel od srebrarske in zlatarske delavnice

"F. Harrach & Sohn K. B. Hof-Silberarbeiter & Ciseleur Atelier & Werkstätten Kirchlicher Goldschmiedekunst" iz Münchna pismo, ki se v prostem prevodu glasi:

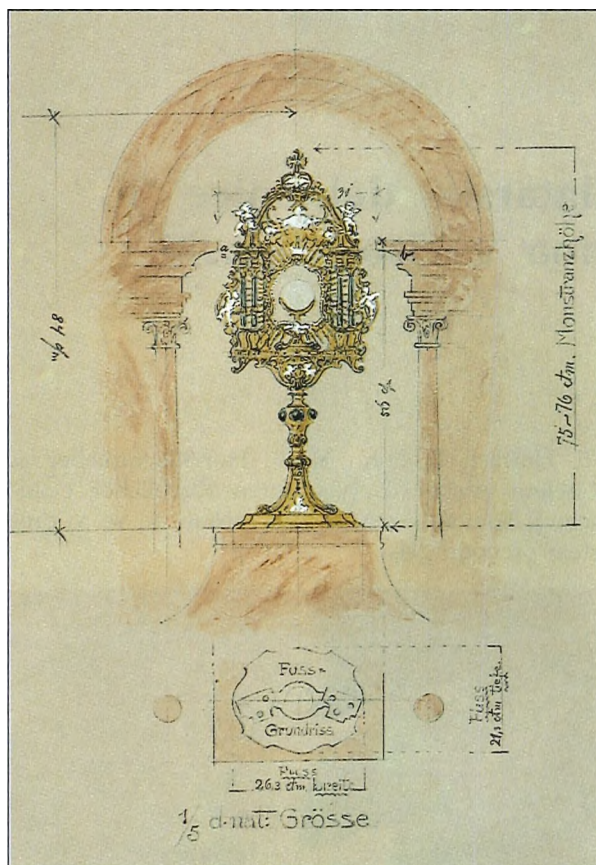

¹ Ustanovitelj zlatarske in srebrarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna je bil Ferdinand Harrach (1821 - 1898). Svoje obrti se je učil v Münchnu in na Dunaju. Leta 1851 je v Münchnu pričel s samostojno zlatarsko in srebrarsko dejavnostjo. Za domači in tuji trg je izdeloval večje in manjše zlatarske izdelke, med njimi npr. relikviarij sv. Korbiniana za stolnico v Freisingu (1863) in kovinski glavni oltar za Geltolting pri Straubingu. S številnimi bronastimi in pozlačenimi deli je opremil tudi gradove kralja Ludvika II. Bavarskega - Linderhof, Neuschwanstein in Herrenchiemsee. Leta 1887 je Ferdinand Harrach prepustil svojo delavnico sinu Rudolfu (1856 - 1921), ki je nadaljeval z izdelovanjem cerkvenih posod in drugih zlatarskih in srebrarskih izdelkov po lastnih in tujih predlogah (Ulrich Thieme, Felix Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, XVI, Leipzig 1923, str. 53).

² Avtorja razstave sta zunanja sodelavca Hubert Patzelt in mag. France Baraga. Na ogled je ohranjeno arhivsko gradivo, številne fotografije, predmeti in knjige o delovanju samostana zadnjih sto let, devetsto let reda pa je predstavljenih predvsem s slikovnim gradivom. Razstava bo odprta predvidoma do konca leta 1998.

³ Samostanski arhiv Stična, cerkvena oprema (III/9). Dokumenti iz samostanskega arhiva je za razstavo pripravil mag. France Baraga.

Monštranca, delo srebrarske in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna, 1908, Cistercijska opatija Stična, stanje iz leta 1998. Foto: Darja Srebnik.

Kolorirana risba monštranca, 1908, Samostanski arhiv Stična.

"Prečastiti gospod opat!

Za dodeljeno naročilo monštranca (model Bösenreutin) se Vam vljudno zahvaljujem in vam pošiljam skice v 1/5 naravne velikosti. Vaša prečastitost lahko iz tega razbere, da bo monštranca izgledala lepo in se ustrezno prilegala oltarni niši, na najožjem mestu a pa bo še 2,5 - 3 cm prostora. Dno, podij z obrobo, na katerem bo stala monštranca, bo za 8 cm izbočen, tako da bo monštranca na izvlečni polici h mogoče izvleči brez večjega dotikanja. Podstavek monštranca meri v globino 21,3 cm, kar ustreza globini niše. Za grb redovne hiše in družinski grb mislim nameniti prostor na polju na zadnji zunanji strani podstavka. Grbi bodo izdelani v zlatu in barvno emajlirani. Napis bo na notranjosti podstavka. Zaradi grbov bi prosil vašo prečastitost, kolikor je mogoče, da mi zaradi barvne emajliranosti posredujete barvno skico. Ljubo bi mi bilo, če posredujete tudi hostijo, da bi se natančneje prilegala lunuli, ki bi bila tako izdelana po meri. Običajni premer hostije je največ 7 cm. Na podstavku monštranca bi na željo prečastitega gospoda župnika iz Bösenreutna v reliefih iz slonove kosti upodobil naslednje svetnike:

1. Žalostna Mati božja	spredaj
2. Marijino oznanjenje	zadaj
3. sv. Anton Padovanski	levo
4. sv. Karel Boromejski	desno.

Tukaj lahko poljubno izberete tudi drugo možnost, ker bi se popolnoma prilagodil vašim prečastitim željam in morebitnim svetnikom iz vašega reda. Če pride zadnje v poštev, bi prosil za posredovanje omenjenih skic. Monštranca je pripravljena za delo in bo pravočasno posredovana v vašo last. Na ugoden odgovor vljudno uslužen podpisani vaši prečastitosti v globoki ponižnosti pokoren Rudolf Harrach."⁴

Srebrar in zlatar Rudolf Harrach je pismu priložil kolorirano skico monštranca, postavljene v oltarno nišo.⁵ Monštranca je upodobljena s prednje strani, navedene so njene mere in razmerja glede na oltarno nišo, izrisan je tloris podstavka. Po končanem delu so monštranco še fotografirali, posnetek pa kaže, da se končni izdelek ni oddaljil

⁴ "Hochwürdigster herr Abt!

Den Empfang des mir gütigst erteilten Auftrages Monstranz (Modell Bösenreutin) höflichst dankend bestätigend sende ich Ew. (Euhre) Hochwürden anbei eine flüchtige Skizze 1/5 d. nat. Größe.

Ew. Hochwürden belieben daraus zuersehen daß die Monstranz auffallend schön in die Altar Nische paßt und an die engsten Stelle a noch ein Raum von 2 1/2 - 3 cm frei bleibt, das Bodium auf dem die Monstranz zu stehen kommt, ragt noch 8 cm vor, so daß die Monstranz mit der großen Gesiem ausladung b wohl kaum in Berührung kommen wird. Monstranzfuß-Tiefe beträgt 21,3 cm und wird auch hier das Bodiumtief genug sein.

Das Ordens-haus u. Fammilienwappen gedenke ich in einem Feld außen am Fuße rückwärts in Gold Emailierung (farbig) anzubringen, die Inschrift innen am Fuße Bezüglich der Wappen wäre ich Ew. Hochwürden dankbar, wenn ich hievon eine farbige Skizze wegen der Emailierung erhalten könnte.

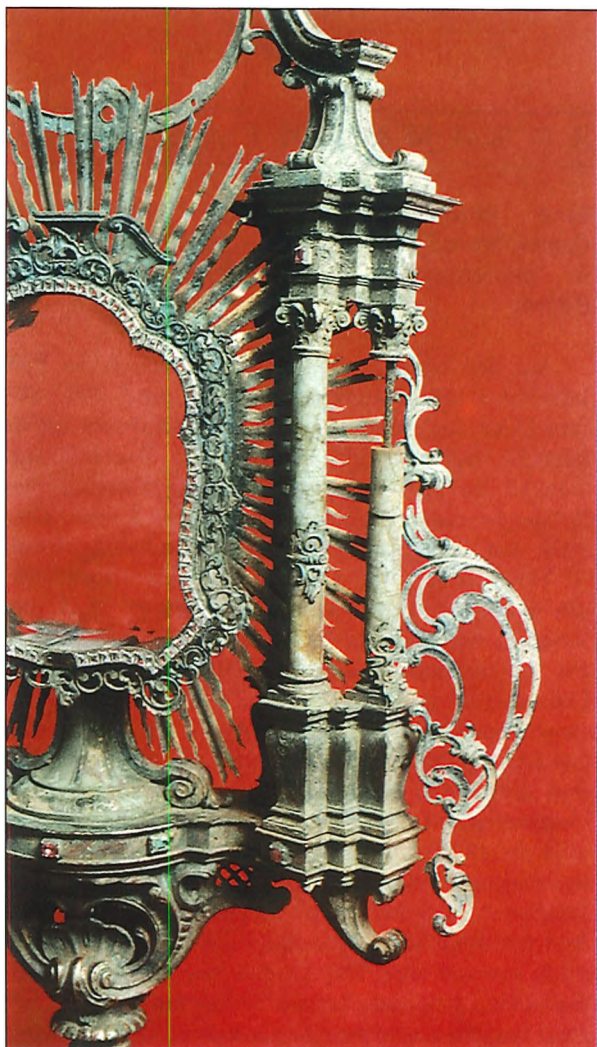
Lieb wäre es mir ferners auch eine Hostie zu erhalten, damit die Lunula genau nach deren große gefertigt werden kann. Der übliche Durchmesser einer Hostie beträgt meistens 7 cm. Am Fuße der Monstranz wurden auf Wunsch des hochwürd(ige) Herrn Pfarrers von Bösenreutin folgende Heilige als Reliefs in Elfenbein angebracht:

1. Schmerzhafte Mutter Gottes	vorne
2. Verkündigung Maria	rückwärts
3. Hl. Antonius von Padua	links
4. Hl. Carl Baromäus	rechts

hier kann nach belieben auch eine andere Wahl getroffen werden ganz wie es Ew. Hochwürden wünschen ewent(uell) Heilige aus Ihrem Orden. Wenn letzteres der Fall bitte ich um Zusendung der betr. Bildchen. Die Monstranz ist bereits in Arbeit und wird rechtzeitig in Ihren werten Besitz gelangen. Um gütige Rückäuserung höflichst bittend, zeichnet Ew. Hochwürden In tiefster Ehrfurcht gehorsamster Rud. Harrach."

Za transkripcijo in prevod se iskreno zahvaljujem kolegici Ireni Lačen Benedičič.

⁵ Po vsej verjetnosti je bila monštranca izdelana za nekdanji tabernakelj v stiški cerkvi, ki so ga leta 1954 zamenjali s sedanjim Plečnikovim. Stari tabernakelj je danes shranjen v Slovenskem verskem muzeju v Stični.

*Desna stran monštrance, stanje iz leta 1998.
Foto: Darja Srebnik.*

od prvotne skice. Na podstavku so med volutami vgrajeni štiri reliefi, na sprednjem spodnjem robu pa je vidna kartuša z grbi. Iz štirih volut raste steblo monštrance, nodus krasijo štiri kamni. Nastavek je zasnovan stebriščno. Kustodijo, poživlja jo venec steklenih prozornih kamnov in venec žarkov, dopolnjujejo štiri stebriči iz zelenega kamna. Vsi imajo natančno izdelane podstavke, baze in kapitole. Na skrajnem robu so izdelana razgibana neobaročna stranska krila, na katerih posedata dva angelca. Figuralni okras vidimo tudi v sami atiki, kjer sta dva angelca postavljena na volutah, osredni del atike pa dopolnjuje figura Boga Očeta z razprtimi rokami.

Današnji izgled monštrance je popolnoma drugačen. Zaradi visoke temperature, kateri je bila izpostavljena v požaru med drugo svetovno vojno, je v celoti potemnela, poškodovani so stebriči, kustodija je prazna, ves figuralni okras manjka. Na podstavku ni več štirih reliefov, na nodusu in posameznih mestih manjkajo kamni. Iz pisma je razvidno, da je avtor želel na podstavku v reliefih iz slonove kosti upodobiti na spredni strani Žalostno Mati božjo, na zadnji Marijino oznanjenje, na levi sv. Antona Padovanskega in na desni strani sv. Karla Boromejskega. Ali so bili ti reliefi v resnici izdelani, je težko reči, saj se niso ohranili, iz stare fotografije pa tega ni moč razbrati. Od dodatnega okrasja se je ohranila le kartuša, v kateri so upodobljeni grbi. Kartuša se nahaja na sredini sprednjega spodnjega roba podstavka, tako kot je zapisano tudi v pismu. Levo zgoraj je upodobljen grb cistercijanskega reda, desno grb stiške opatiije, spodaj pa oba elementa iz grba tedanjega stiškega opata Gerarda Maierja. Barvni emajl je relativno dobro ohranjen. V pismu je

Kartuša z grbi, stanje iz leta 1998. Foto: Darja Srebnik.

govora tudi o napisu, ki se bo nahajal na notranjosti podstavka. Tam najdemo le odtis firme, ki je monštranco izdelala: "F. HARRACH & SOHN / MÜNCHEN". Na zadnji zunanji strani podstavka pa vidimo napis, ki je posvečen opatu Gerardu Maierju: "Ano Dmni. MCMVIII. Gerardus II. Maier Abbas".

Monštranca, v višino meri 76 cm, je bila nedvomno kvalitetno delo. Opat Gerard Maier jo je naročil pri dvornem zlatarskem mojstru Rudolфу Harrachu iz Münchna, ki je s svojimi izdelki opremljal tudi gradove tedanjega kralja Ludvika II. Bavarskega. To dejstvo zagotovo ni zanemarljivo, saj nam neposredno osvetljuje tudi pomen in položaj opata Gerarda Maierja ter samega stiškega samostana.⁶ Menihi so monštranco potrebovali pri bogoslužju, ki so ga po stoštirinajstih letih ponovno prevzeli, ko so se leta 1898 vrnili v Stično.⁷

⁶ Gerard Maier, rojen leta 1855 v kraju Essendorf na Württemberskem, umrl leta 1926 v sanatoriju v Luzernu, je bil prvi stiški opat po ponovni naselitvi samostana. Po končani srednji šoli je vstopil v bogoslovje ter leta 1879 v cistercijski samostan v Mehrerau ob Bodenskem jezeru. Leta 1895 je tam postal prior, tri leta kasneje pa je prišel v Stično, kjer so mu kot priorju bila zaupana vsa dela v zvezi z obnovo redovnega življenja. Leta 1903 je postal stiški opat in opravljal to delo do leta 1912 (Jože Gregorič, Cistercijani v Stični, Ljubljana 1980, str. 103 - 104; Vojan Tihomir Arhar, Oživljena ti-hola: Cistercijska opatija Stična 1898 - 1998, Novo mesto 1998, str. 38 - 45).

⁷ Menihi so se v Stično vrnili ob praznovanju 800 letnice cistercijskega reda, leta 1898. Cistercijski samostan Mehrerau ob Bodenskem jezeru je želel za jubilejno leto 1898 ponovno vpeljati redovno življenje v kakšen ukinjen samostan na področju monarhije. Po daljših razpravah in pripravi so se odločili za stiški samostan. Za njegovo ožvitev sta si močno prizadevala mehrerauski opat Avguštin Stöckli in ljubljanski škof dr. Jakob Missia, za njim pa škof Anton Bonaventura Jeglič. Redovno življenje se je v Stični ponovno začelo 4. oktobra 1898. leta (Hubert Patzelt, Ponovna naselitev stiške opatije, Stična ob jubilejih 1098 - 1898 - 1998, Stična 1998, str. 59 - 61). Za zgodovino stiškega samostana zadnjih sto let glej najnovejšo literaturo: Vojan Tihomir Arhar, Oživljena ti-hola: Cistercijska opatija Stična 1898 - 1998, Novo mesto 1998; Stična ob jubilejih 1098 - 1898 - 1998: Devetstoletnica cistercijskega reda in stoletnica ponovne naselitve stiške opatije, Stična 1998; Stična und seine Jubiläen 1098 - 1898 - 1998: 900 Jahre Zisterzienserorden und 100 Jahre Wiederbesiedlung der Abtei Sittich-Stična, Stična 1998.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine Monstranz aus der Silber- und Goldschmiedewerkstatt "F. Harrach & Sohn" in München in der Zisterzienserabtei in Stična

Auf der Jubiläumsausstellung anlässlich der 900-Jahr-Feier des Zisterzienserordens und der 100-Jahr-Feier der Wiederbelebung des Klosters Stična (Sittich) befand sich unter den Ausstellungsstücken im *Slovenski verski muzej* (Slowenisches Religionsmuseum) auch eine Monstranz vom Jahre 1908 aus der Silber- und Goldschmiedewerkstatt "F. Harrach & Sohn" in München. Die Monstranz, die während des Zweiten Weltkriegs stark beschädigt wurde, wird heute nicht mehr eingesetzt. Im Klosterarchiv dagegen werden interessante Dokumente aufbewahrt, die sich auf die Monstranz beziehen: der Originalbrief des Silber- und Goldschmieds Rudolf Harrach aus München an den damaligen Abt von Stična Gerard Maier, der Originalentwurf der Monstranz mit allen Maßen und die Fotografie des Endprodukts. Diese Dokumentation ermöglicht ihre Rekonstruktion. Der Vergleich zwischen dem Gegenstand und seiner Archivdokumentation zeigt, daß die Monstranz reich verziert war. Das Gestell war mit vier Elfenbeinreliefs geschmückt, die Seitenflügel waren mit zwei Engeln versehen, im zentralen Teil der Attika befand sich die Figur Gottvaters. Vom einstigen Schmuck hat sich nur eine Kartusche erhalten, in der die Wappen des Zisterzienserordens und der Abtei Stična sowie die Elemente aus dem Wappen des damaligen Abtes von Stična Gerard Maier abgebildet sind. Auf der Innenseite des Gestells ist das Firmenschild von "F. Harrach & Sohn / München erhalten, auf der Hinterseite befindet sich eine Widmung des Abtes Gerard Maier: "Ano Dmni. MCMVIII Gerardus II. Maier Abbas".

Die Monstranz ist ein Erzeugnis der bedeutenden Silber- und Goldschmiedewerkstatt der Familie Harrach in München, die auch die Königsschlösser Ludwigs II. von Bayern belieferte. Diese Tatsache ist keineswegs unbedeutend, wird uns dadurch doch mittelbar auch die Bedeutung und Stellung von Abt Gerard Maier und von Kloster Stična selbst verdeutlicht. Die Monstranz war für den Gottesdienst bestimmt, den die Mönche bei ihrer Rückkehr nach Stična 1898 nach 114 Jahren wieder aufgenommen haben.

Stanislav Južnič

Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih sel

Rod Jožeta Selana

Rod kostelskih Selanov izvira iz širše okolice Ljubljane. Iz Javorja št. 22 v župniji Dobrinje se je Jožetov praded Lovrenc, krščen 2. 8. 1805, v prvi polovici 19. stoletja preselil v Slivnico. Tam je družina v različnih hišah¹ preživela komaj eno generacijo in prišla končno na boben. Lovrencovi vnuki so se odpravili s trebuhom za kruhom.

Vendar se niso odpravili posamič, temveč so življenja preživeli drug ob drugim, gotovo zaradi močnih domačih vezi in spomina na nesrečo v Slivnici, ki so jo le omenjali svojim potomcem. Štirje bratje so se najprej preživljali s priložnostnimi deli na Dunaju. Tam so konec 19. stoletja spoznali Kostelke, ki so na Dunaju pomagale svojim sorodnikom pri "obziranju". Poročili so se v različne koseske vasi in si tam ustvarili domačije.

Dunaj je bil prava "Meka" številnim Kostelcem, ki jih pičila rodna gruda ni mogla preživljati, še posebej ne pozimi.² V pozni jeseni po opravljenih domačih delih, so se odpravili najprej na peko kostanja.³ Ko je sezona kostanja minila, je bila pred njimi še dolga zima, ki so jo preživljali z majhno trgovino in s prepovedano loterijo. Igra, ki so jo posrečeno imenovali "fiks-niks", je bila svojevrstna tombola, v kateri je stranka v gostišču iz vreče vlekla številke, ki so zadevale skromne, a vendarle zaželeno dobitke, ki jih je Kostelec vsem na očeh nosil s seboj. Seveda se je v gostišču rad vnaprej zmenil z znanci, ki so z dobičkom igrali prvi in tako zagreli za igro druge, manj srečne obiskovalce ...

Med najuspešnejšimi kostelskimi kostanjarji je bil Martin Selan (1872 - 1969), Jožetov stric, ki si je z denarjem prisluženi na Dunaju kupil 3/19 grunta pri Fari v Kostelu. Donosna trgovina mu je omogočila tudi stanovanje na Dunaju, kamor se je vračal tudi na stara leta, še po 1. svetovni vojni. Mnogi drugi Kostelci niso imeli toliko trgovske žilice in so zato morali med bivanjem na Dunaju živeti pri bogatejših sorodnikih.

Premožni M. Selan je bil kljub pičli izobrazbi

razgledan človek. Oba svoja otroka je šolal na Dunaju, kar je bilo v tistih časih izredno. V domači vasi je opisoval dunajske dogodke, jih dobro poznarjal s političnimi nasprotji med "sociji" in "nacijami" in preroško napovedoval poznejši "Anschluss". K sebi na Dunaj je kot pomočnika vzel tudi mladega nečaka Jožeta Selana s petosminske kmetije v Novih selih.

Mnogi Kostelci so se nekaj nemščine naučili že doma, saj so bili v stalnih gospodarskih stikih s sosedi Kočevarji. Jože Selan je pri stricu na Dunaju svojo nemščino še izpopolnil. Podobno kot bratranec, Martin Selan ml. (1902 - 1979), poznejši tajnik kočevske občine, je bil tudi Jože Selan zelo vesten pri zapisovanju vsakovrstnih dogodkov, ki so ga spremljali skozi življenje. Tako so se nam pri sinu Jožetu Selanu ml. iz Novih sel ohranili njegovi zapiski doživetij v 1. svetovni vojni.

Oblika Selanovih Zapiskov o soški fronti

Zapiske o prvi svetovni vojni je Jože Selan pisal v zvezek velikosti 77 mm x 126 mm vezan v rjavo usnje s stranskim dodatkom za postavitev pisala. Slovenske zapiske s posameznimi kostelskimi narečnimi izrazi in nekaterimi slovničnimi napakami je začel na obeh straneh zvezka. Na šetih straneh je zapisal zgodbo naslovljeno "Zločin na Smogarju", kjer je Jože Selan ob božiču leta 1915 preživel zasutje barake s snegom. Na Dunaju je 17. 5. 1913 zapisal tudi šaljive vprašalnice, raznovrstne pesmi, ki jih je slišal peti, naslove deklet in prijateljev v avstrijski vojski, prekinjene s posameznimi opombami o preživljanju dopusta, in praznikov, ki kažejo, kako ga je vojna vihra zanašala: "božič 1915 na Smogarju, velika noč 1916 na Tirolskem, božič 1916 na Štajerskem, velika noč 1917 na Novi Sušici pri Sv. Petru Kranjskem, binkošti 1916 pri Gorici, v Jakolini v Vipavski dolini, božič 1917 v Italiji pri Piavi, božič 1918 doma, velika noč 1919 v Ljubljani in novo leto 1919 doma".⁴

Na naslednjih straneh je popisal osemindvajset bolnikov sprejetih v bolnišnico od 26. 2. 1917 z vrstno številko, priimki in imeni, datumom spre-

¹ Na številkah 11, 6 in 20.

² Podobno je bilo tudi z drugimi prebivalci ob Kolpi, ki pa so si izbirali druge kraje sveta, Poljanci ob Kolpi denimo Švico.

³ Polona Šega, Slovenski kostanjarji na Dunaju, Prebivalci nekdanjega velikolaškega okraja kot kostanjarji v cesarskem mestu, Novo mesto, 1997.

⁴ Jože Selan, dnevniški zapiski s Soške fronte, ki jih je avtorju prijazno posodil njegov sin Jože Selan iz Novih sel. Zapiske ponatiskujemo v zapisani narečni besedi. Popravljen sem le nekaj očitnih napak in ponekod postavil manjkajoče vejice.

7.	ni bilo posebnih stvari.
8.	je bilo spet lepo vreme
9.	naš je poveljnik se ukvarjal
10.	nalo popravil na poudarila
11.	naš je poveljnik karake
12.	je bilo ležanje sam dobil
13.	5. kron 20. v. smo mogli bit
14.	ni mari berait ob 9. uri
15.	pa nismo ali stran.
16.	je bilo spet cel dan mari
17.	berait se tristoje talijanske
18.	ofenzive popoldne smo ali nad
19.	gradišev v kinematograf
20.	je bilo čisto z luno je bil
21.	lepel daspremo kod drug
22.	dan itelunge popoldne
23.	amo dat enega naradaja 9. 11.

Odlomek iz dnevnika

jema in oznako bolezni, ki jim sledi še prav toliko neoštevilčenih bolnikov na naslednjih dveh straneh in dve strani navodil za zdravljenje ran, v katerih prevladuje razkuževanje z jodom. Sledijo dnevniški zapiski od 3. 2. 1917 do 26. 12. 1917, ki so najbolj urejen in tudi najzanimivejši del besedila.

Selanov dnevnik soške fronte leta 1917

Mnogo kostelskih fantov se je udeležilo bojev na Soči. Veliko med njimi je bilo takšnih, ki so tam pustili tudi svoja mlada življenja, tako Anton Šneperger (1882 - 1916) iz trga Kostel, bližnji sosed Jožeta Selana, ki je padel pri Renčah. Skupaj z Selanom sta služila tudi Kostelca feldvebel Glad in Hodnik.⁵

Jože Selan je imel prvič dopust od 8. 10. 1916 do 20. 10. 1916, drugič pa od 14. 11. 1916 do 5. 12. 1916. Februarja 1917 je v svojih zapiskih označil le datume, od 3. 3. 1917 dalje pa je v Novem mestu začel z opisom vremena in pozneje z opisom svojih predpostavljanih, novega poročnika iz Spitala in novega zdravnika, ki "je bolj žleht za maroderje". Selan je vsakih 10 dni, navadno 1, 11, in 21 v mesecu, dobival "lezungo", navadno po 5 kron in do 20 krajcarjev. Občasno so dobivali tudi cigarete, tako vsak po 33 kosov 8. 5. 1917. Letno obleko (manduro) je dobil 3. 7. 1917 in 18. 9. 1917, 6. 7. 1917 pa perilo in krpe za okoli nog (fus

sekelnje). Denarne težave si je kot pristen Kostelec lajšal tudi s trgovino, tako da je 10. 7. 1917 prodal svojo sabljo za 7 kron.

13. 4. 1917 je Selan odšel na novomeško postajo čakati mater, ki je ni bilo. Zato pa je "dobil lepe romane za čitat." Branje je bilo sploh Selanov priljubljen konjiček, tako da je 17. 7. 1917 "šel zjutraj čez Vipavo v razbitem čolnu v eno vas in tam smo dobili knjig za čitat."

Opisoval je tudi zabavne prigode, tako "lepo društvo v gostilni pri Košaku do 12. ure" 23. 3. 1917 ali pa: "smo imeli alarm, potem smo ga pa spet prav pili do 2 popoldne" naslednjega dne. Od 5. 4. 1917 se je nahajal v Novi Sušici pri Šentpetru na Krasu, kjer je bila "slaba menaža fleiš konzerve".⁶ Občasno je hodil tudi v mesto, tako 6. 5. 1917 v Postojno, kjer je kupil termometer za 4 kron 60 krajcarjev. Ta nakup je bil gotovo povezan z zanimanjem za vremenske razmere, ki jih je sproti zapisoval v dnevnik. Želel si je tudi ure, zato je v pismu 9. 7. 1917 prosil brata, naj mu jo kupi v Ljubljani.

22. 4. 1917 je bil premeščen k Jakolini, kjer "se sliši veliko grmenje topov" 10 ofenzive. "Gorica je bila vsa v dimu".⁷ Kljub težkim časom pa so našli čas tudi za posladek: "Smo jedli prvič črešnje, so bile že zrele". Črešnje 25. 5. 1917 so bile gotovo prijetno presenečenje, saj so ob Kolpi zorele komaj čez mesec dni, v višje ležečih domačih Novih selih

⁵ 12. 12. 1917 in 27. 12. 1917 je šel Glad na dopust, Hodnik pa je bil 12. 12. 1917 ranjen v nogo.

⁶ 9. 4. 1917.

⁷ 24. 5. 1917.

pa še pozneje. 18. 7. 1917 pa se je že sladil tudi s hruškami v vasi Bilje na Krasu, dan pozneje pa še z grozdem, ki bi ga bil doma deležen šele poltretji mesec pozneje. Pri nabiranju sadja pa je prihajalo tudi do tragedij, ko je prav v Biljah ob nabiranju hrušk avstrijski vojak prišel ob oko 26. 7. 1917.

2. 6. 1917 je Jože Selan odšel v Branik, kjer prav tako ni manjkalo česenj in tudi kopanja v reki. Vendar pa je v nedeljo 3. 6. 1917 "ponoči prišel italjanski euoplan (sic!), je metal bombe v našo vas". Tu se je prvič srečal tudi z italjanskimi vojnimi ujetniki, ko so "gnali za kakšno kompanijo Italjanov in oficirjev".⁸ 11. 6. 1917 je bil razoporejen pri "Tehnisches Inst. Komp. v Braniku pri Gorici", kjer se je počutil "drugače dobro, samo zleht komendant".

Od 13. 6. 1917 je bil nekaj dni v Cvertošu, kjer je že razsajal tifus. 25. 6. jih "je poklical dohtar in smo dobili jodi dago (sic!). Mora vsak mož izpit 3 kaplje, ker je tifus pri 6. kompaniji". Ležišča obolelih za tifusom je bilo treba "vse pošpricat, kjer je ležal".⁹

Po vrnitvi v Branik so se morali v nedeljo 17. 6. pred italjanskim obstreljevanjem skriti v kaverne. Poročal je tudi o obveščevalcih, ki so jih "oblezavali". Avstrici so jim seveda vračali z enako mero, tako da je 21. 6. "prišel befel, da morajo enga Talijana ujet da bi zvedeli kako je tam, in niso nič napravili".

Težki dopoldnevi, ko so jih močno obstreljevali z minami, so se popoldne nadaljevali s sproščenim kopanjem cele kompanije v Vipavi.¹⁰ Življenje so jim lajšali obiski visokih političnih osebnosti, tako "predsednika kranjske dežele", katerega obisk je bil napovedan 4. 7. 1917 in je imel naslednji dan "na placi govor in glih tisti cajt je dež zalil".

Na fronti je bilo tudi nekaj priboljškov. Tako so 2. 8. 1917 "zjutraj dobili kafe". V nedeljo 5. 8. 1917 je kompanija Jožeta Selana "dobila 1. preiz", kar je gotovo prineslo nove prednosti v negotovih dnevih, ko je "več taljanskih evroplanov nad nami popoldne streljalo na Dornberg".¹¹ 8. 8. 1917 je Selan dobilo križec.¹² Kljub temu, da so se "troštali italjanske ofenzive" pa so vendarle "popoldne šli nad grozdje, zvečer v kinematograf".¹³

V prvih dneh septembra je bil Selan nameščen na Fučki gori in so nato "marširali proti hribu st. Gabriel (nad Solkanom) kjer nas je jaku obstreljevalo in (smo) morali v eno hosto... V tej hosti

smo ležali celi dan v jaku veliki nevarnosti". Prestajal je grozne čase, saj je "bil velik smrad od mrtvih". Bil je "čist hin od samih pretresov in granat, sem se celi dan tresel... pri menaži je (Italjan) metal gas granate".¹⁴ Zastrupljanje s plini je bilo gotovo ena poglobitnih grozot na frontah 1. svetovne vojne.

Strahovitim pritiskom je sledila sprostitvev v barakah, ki so jih naseljevali od 16. 9. 1917 dalje. 26. 9. 1917 "smo se ga fejš napili, smo jedli kostanj". Kostanj so si privoščili tudi zvečer 3. 10. 1917. Pri peki kostanja je gotovo pomagal tudi Selan, ki se je obrti dobro naučil pri svojem stricu na Dunaju. 30. 9. 1917 si je privoščil tudi priljubljeni konjiček Kostelcev, saj je "bil v ribah", torej je šel v ribolov. O uspehih ni poročal. 6. 10. 1917 "smo karte špiljali in sem zgubil, nič posebnega".

22. 10. 1917 "je prinesel befel, da moramo vsi ven iz barake, ker se drugi dan začne naša ofenziva".¹⁵ Zjutraj ob šestih je začela naša artiljerija razbijati, je zapisal naslednji dan. "Italjan se je umaknil... smo čakali mostu, ki ga je Italjan porušil čez Sočo".¹⁶

Civilisti, ki so bili pred vojno pod Avstro-Ogrsko, so jih lepo sprejeli. 30. 10. 1917 so prestopili nekdanjo italjansko mejo, kjer so jih "italjanski civili grdo gledali, se nas bali". Strah ni bil povsem neupravičen, kajti "smo prišli v eno vas, ki se je ne morem več spomniti. Smo pobrali prasce in konje, smo dobro živeli... smo dobili dosti vina, dobro nam gre... smo prišli v en grad in smo dobili dosti kokoši, smo pekli celo noč in pili".¹⁷

8. 11. 1917 in naslednji dan so prispeli do reke Piave: "smo imeli za marširat 16 km so vode Piave, pa smo šli nazaj, ker se je Italjan ustavil pri vodi ... smo šli spet en par km naprej, smo prišli v eno mesto, smo dobili dosti stvari not." 13. 11. 1917 "se je Italjan ustavil onkraj vode Piave". Seveda je bil boj še dolg in po svoje nesmiseln tudi za Selana, ki poroča: "smo marširali nazaj 3 ure, smo prišli ravno na tisto mesto, kjer smo bili prej".¹⁸

Po osvojitvi italjanskega ozemlja se je seveda spremenil tudi vojaški jedilnik, saj so 22. 11. 1917 in dva dni pozneje že "koruzo mleli in palento kuhali".

Bojev pa še ni bilo konec, saj so 27. 11. 1917 "govorili, da začnejo naši ofenzivo". Od 4. 12. 1917 je bil Selan v kraju Mota di Liverenza, 17. 12. 1917 pa zopet na Piavi. Naslednji dan "smo dobili dosti vina, smo bili skoraj vsaki dan pijani". Radi so se posladkali tudi s kuhanim vinom.

⁸ 4. 6. 1917.

⁹ 29. 7. 1917.

¹⁰ 29. 6. 1917.

¹¹ 7. 8. 1917.

¹² "Karl Truppen Kreis". Z medaljo 2. razreda je bil odlikovan 24. 9. 1917. 6. 10. 1917 je dobil ukaz za srebrno medaljo 2. razreda, ki jo je sprejel naslednji dan skupaj s 15 kronami. 1. 12. 1917 je ponovno dobil medaljo in 7 kron 50 krajcarjev.

¹³ 12. 8. 1917. Kino je obiskal tudi 2. 10. 1917, vendar žal ni poročal o vsebini filmov.

¹⁴ 3. 9. 1917 - 7. 9. 1917.

¹⁵ 12. ofenziva.

¹⁶ 26 in 27. 10. 1917.

¹⁷ 1. 11. - 3. 11. 1917.

¹⁸ 16. 11. 1917.

28. 12. 1917 so se v snegu odpravili v st. Nicolo ob Piavi, dva dni pozneje pa so "marširali na Pirano, smo prišli ob 9. uri dopoldne". S Silvestrom 31. 12. 1917 se Selanovi zapiski končujejo.

Soška fronta se v zapiskih preprostega Jožeta Selana pokaže v človeški luči, polna grozot, prepletenih z občasnimi veselici in dobrotami.¹⁹

Najznamenitejši oficir v avstro-ogrski armadi na soški fronti je bil Albin Mlakar, katerega življenjska pot je prav tako povezana s Kostelom. Skoraj zanesljivo je bil edini oficir slovenskega rodu z obema najvišjima odlikovanjima, ki so ju lahko dobili nižji oficirji v prvi svetovni vojni. Rodil se je 25. februarja 1880 na Planini pri Rakeku. 18. 10. 1944 je bil poslan k obnavljanju ceste Petrina - Stari trg ob Kolpi. Iz tega časa je ohranjeno poročilo o nosilnosti železno-betonskega mostu pri Petrini. Na njem je podpis major ing. Albin Mlakar. Aprila 1945 so po Mlakarjevih načrtih postavili most čez Kolpo med Brodom in Petrino.²⁰

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Isonzo-Front im Tagebuch von Jože Selan aus Nova sela

Der Erste Weltkrieg versetzte manch einen Menschen aus seinem ruhigen Dorf in die Kriegswirren. Einige schrieben ihre Kriegserlebnisse in Tagebüchern nieder. Zu diesen gehört auch Jože Selan, der in kurzen Tagesnotizen nur über seine Erlebnisse, über gute oder schlechte Kost und über gutes oder schlechtes Quartier berichtet.

¹⁹ Odlomke podobnih zapiskov je objavil tudi Robert Brus, Soška fronta, Gea 2 (avgust, september 1992) številka 8 - 9, str. 26 - 31.

²⁰ Janez J. Švajncar, Albin Mlakar - pozabljeni vojak, Kronika 38 (1990) str. 50 - 56.

Tea Anžur

Oris Pravne fakultete med obema vojnama

"Ideja univerze v Ljubljani je historična, uresničena v celoti prvič pod žezlom velikega Napoleona."¹

Želja po ustanovitvi univerze v okviru avstrijskega tipa je pri Slovencih tlela že od konca 18. stol. dalje. Prvič se je uresničila v Napoleonovi dobi z *École centrale*, ki je bila popolna univerza in je delovala od leta 1810 do 1814 z namenom, da izobražuje "filozofe, medicince, kirurge, farmacevte, zemljemere, inženere, arhitekte, juriste" in teologe.² Francozi so ustanovili univerzo s stolicami za prirodno civilno in kazensko pravo. Od tega časa dalje so si Slovenci stalno prizadevali za ustanovitev lastne univerze. Še posebno odmevno so to izpričali v revolucionarnem letu 1848, ko se je pojavila zahteva po slovenski univerzi povezana s slovenskim narodnim programom. Boj za slovensko univerzo se je razmahnil še v času taborov (1868 - 71), ko so najprej zahtevali ustanovitev pravne fakultete oz. vsaj pravne akademije in ob prelomu 19. stoletja, ko je kranjski deželni zbor zahteval ustanovitev univerze s tremi fakultetami filozofsko, pravno in teološko.³ Končno se je želja izpolnila leta 1919, ko je bila s kraljevim ukazom z dne 23. julija ustanovljena v Ljubljani Univerza Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev s Filozofsko, Juridično (pravno), Medicinsko, Tehniško, in Teološko fakulteto.

Ustanovitev slovenske univerze leta 1919 v času oblikovanja prve jugoslovanske države je pomenila za slovenski narod veliko kulturno in politično pridobitev. Mnogim slovenskim študentom je mogočila in približala visokošolsko izobrazbo, ki so morali do tedaj iskati na tujih univerzah.

Leta 1919 se je na ljubljansko univerzo vpisalo nekaj več kot 900 študentov (Juridična fakulteta je imela v zimskem semestru 1919/20 vpisanih 247 študentov, od tega 11 izrednih).⁴

Prve štiri redne profesorje ljubljanske Juridične fakultete, ki so že prej poučevali na tujih univerzah⁵ in so bili poklicani iz tujine, da začnejo

predavati na domačih tleh je imenoval regent 31. avgusta 1919. Prvi profesorski zbor so tako tvorili matičarji: dr. Ivan Žolger prof. meddržavnega prava, dr. Leonid Pitamic prof. ustavnega in meddržavnega prava, dr. Bogomil Vošnjak prof. jugoslovanskega javnega prava, ki ni nastopil profesorske službe, ker je ostal kot poslanik v Pragi in Ivan Žmavc za narodno gospodarstvo, ki imenovanja ni sprejel. Spričo dejstva, da so bili prvi trije profesorji na mirovni konferenci v Parizu, dr. Ivan Žmavc pa imenovanja ni sprejel, fakulteta ni pričela s predavanji z šolskim letom 1919/20 kot je predvideval zakon o univerzi ampak šele z letnim semestrom 1920.

Prvo uvodno predavanje z naslovom Pravo in revolucija s slavnostno otvoritvijo je imel 15. aprila 1920 dekan prof. Leonid Pitamic. Prva seja profesorskega zbora ljubljanske Pravne fakultete je bila v Parizu 18. decembra 1919, kjer se je konstituiral prvi fakultetni svet Pravne fakultete. Univerzitetnemu svetu oz. vladi so sklenili predlagati v imenovanje štiri redne, enega izrednega in tri honorarne profesorje za Pravno fakulteto v Ljubljani. Prvemu dekanu prof. Pitamicu,⁶ pa so poverili naj "formulira konkretne predloge in jih zastopa pri univerzitetnem svetu".⁷ Ti prvi profesorji so opravili pomembno delo. Organizirali so prve seminarje, pripravili vse potrebno za zapolnitev učnega osebja fakultete, uredili prostore v bivšem deželnem dvorcu za pisarne in dekanat, pripravili prve prostore za predavalnice, knjižnico. Dekanat Juridične fakultete je začel zbirati tudi znanstveno in študijsko literaturo. Tako je pričela nastajati profesorska biblioteka, ki je bila sprva zelo pomanjkljiva.⁸ Kasneje so se ji pridružile biblioteke posameznih seminarjev (današnjih oddelkov). Profe-

na vseučilišču na Dunaju, dr. Leonid Pitamic je kot izredni profesor predaval v Črnovicah, dr. Bogomil Vošnjak, je bil zaposlen kot docent na vseučilišču v Zagrebu in dr. Ivan Žmavc je bil bibliotekar na vseučilišču v Pragi.

⁶ Dr. Leonid Pitamic je bil izvoljen za prvega dekana na II. seji fakultetnega sveta Juridične fakultete, dne 16. februarja 1920. Istočasno je bil izvoljen za prodekana prof. dr. Gregor Krek.

⁷ Zapisnik sej juridične fakultete v Ljubljani 1919 - 29/30, Zapisnik prve seje profesorskega zbora ljubljanske pravne fakultete v Parizu, dne 18. decembra 1919.

⁸ Zapisniki sej juridične fakultete v Ljubljani 1919 - 1929/30, Proračunski načrt juridične fakultete za leto 1927/28, str. 531.

¹ Pomen univerze v Ljubljani za Slovence in Državo SHS; Ljubljana 1927, str. 1.

² Pomen univerze v Ljubljani za Slovence in Državo SHS; Ljubljana 1927, str. 2.

³ Zbornik ljubljanske univerze 1989; Ljubljana 1989, str. 12.

⁴ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani; Ljubljana 1969, str. 638 - 639.

⁵ Ivan Žolger bivši minister in redni profesor je poučeval

sorji so tudi sami za "potrebe dijaštva", ki ni imelo na razpolago domačih del in si ni moglo kupiti knjig v tujini, izdajali učbenike. Najprej je izšlo delo dr. Škerlja: *Menično pravo* leta 1922 in leto kasneje Kušejevo: *Cerkveno pravo*, Dolenčev: *Dušanov zakonik* (1925), Henrika Steske: *Državna uprava*, Pitamičeva: *Država in delo*, prof. Lapajnet: *Mednarodno in medpokrajinsko zasebno pravo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev s pravnimi granami posestrimami*. Prof. Bilimovič je izdal leta 1933 še učbenik z naslovom: *Uvod v ekonomsko vedo*. V tem času je izšla še vrsta obširnih del fakultetnih člankov. Med njimi je pomemben Dolenčev: *Tolmač h kazenskemu zakoniku kraljevine Jugoslavije ter Sodni kazenski postopek kraljevine Jugoslavije*, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje* ter *"Gorske bukve"*, Ogrisova: *Trgovinska politika*, Spektorskega: *Zgodovina socialne filozofije*. Do konca leta 1941 je izšlo še Bajičevo: *Delovno pravo*, Korošec in Krek sta napisala prispevek o zgodovini in sistemu rimskega prava, Ogris je obravnaval upravno pravo, Murko pa je pisal o davčnih oprostitvah in davčnih olajšavah.⁹

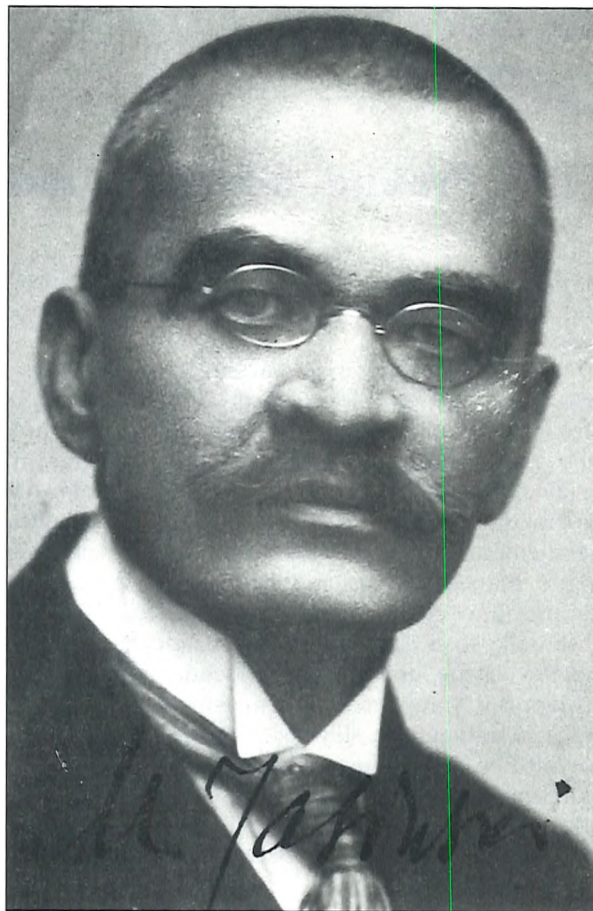
Cilj fakultete pa je bil tudi izdaja samostojnega znanstvenega glasila. V tem prizadevanju je izšel leta 1921 *Zbornik znanstvenih razprav*, ki je izhajal enkrat na leto in v katerem so gospodarska vprašanja obravnavali profesorji dotične fakultete. Hkrati pa je *Zbornik* služil tudi kot publikacija za mednarodno zamenjavo, kar je še dodatno bogatilo fakultetno knjižnico in večalo ugled fakultete. *Zbornik* so prejemali brezplačno člani leta 1933 ustanovljenega Društva prijateljev pravne fakultete pod vodstvom prof. Lapajnet.¹⁰

Z letnim semestrom 1920, ko so se začela prva predavanja, prva inskripcija se je pričela 6. aprila 1920, je imela *Juridična fakulteta* še štiri nove redne profesorje. Dr. Gregorij Krek je predaval obče državljansko pravo, dr. Metod Dolenc kazensko pravo in kazenskosočni postopek ter kriminalistiko, dr. Anton Skumovič institucije rimskega prava in civilno sodno postopanje, dr. Ivan Žolger meddržavno pravo in izredni profesor Rado Kušej katoliško cerkveno pravo. Kot honorarni profesorji so predavali: dr. Janko Polec zgodovinski razvoj javnega in zasebnega prava, dr. Milan Škerlj trgovinsko in menično pravo, dr. Henrik Steska občinsko pravo, dr. Bogumil Senekovič obrtno pravo, dr. Stanko Lapajne meddržavno zasebno in kazensko pravo s posebnim ozirom na medpokrajinsko pravo kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹¹

⁹ G. Kušej in R. Sajovic: *Pravna fakulteta v prvih treh desetletjih*, ZZR, XXIV, str. 204.

¹⁰ Zapisniki sej *Juridične fakultete* v Ljubljani 1930 - 40, Zapisnik četrte redne seje fakultetnega sveta, dne 6. marca 1933, str. 105.

¹¹ Seznam predavanj za letni semester leto 1920; Ljubljana 1920.

Mihail Nikitič Jasinski, profesor na Pravni fakulteti.

Pravna fakulteta si je hotela že na začetku zagotoviti jasne predpise glede študija in opravljanja izpitov. Ljubljanska univerza je namreč z ustanovitvijo dobila statut beograjske univerze, ki pa ni bil primeren za razmere na Pravni fakulteti. Dekanat fakultete je zato 16. marca 1920, še pred pričetkom predavanj poslal predsedstvu deželne vlade za Slovenijo prošnjo naj blagovoli izdati naredbo o pravoslovnih in državoslovnih študijah in teoretičnih državnih izpitih na Univerzi v Ljubljani. Načrt je bil že sklenjen na seji fakultetnega sveta *Juridične fakultete* 1. marca 1920 in odobren na seji univerzitetnega sveta dne 13. marca. Deželna vlada je na svoji seji dne 1. aprila 1920 sprejela ta načrt naredbe in ga objavila v Uradnem listu z dne 17. aprila 1920. Naredba je dobila z Vidovdansko ustavo 28. junija 1921 zakonito moč. Načrt naredbe o pravoslovnih in državoslovnih študijah in teoretičnih državnih izpitih je bil skoraj v celoti prilagojen avstrijskemu sistemu ureditve. Na enak način je delovala tudi *Pravna fakulteta* v Zagrebu. Bistveno drugače pa je bil urejen študij v Subotici in Beogradu.

Prof. dr. Gregor Krek, rektor v študiskem letu 1921/22. Predaval je obče državljansko pravo.

Slušatelji, ki so hoteli dobiti državno javno službo so morali narediti tri teoretične kolektivne državne izpite: pravnozgodovinski, pravosodni in državoslovni izpit. Študij je trajal osem semestrov. Pred pravnozgodovinskim izpitom (prvi oddelek študij), je bilo potrebno poslušati predavanja treh semestrov, po pravnozgodovinskem izpitu (drugi oddelek študija), pa še pet semestrov. V prvem oddelku je bilo treba poslušati predavanja iz rimskega prava, cerkvenega prava, zgodovinskega razvoja javnega in zasebnega prava, pravne zgodovine južnih Slovanov. Obvezno je bilo tudi poslušanje enega predavanja na Filozofski fakulteti iz predmeta filozofskega značaja (filozofija, pedagogika). Vrstni red poslušanj posameznih predavanj ni bil določen. Dokler slušatelj ni naredil pravnozgodovinskega izpita se ni mogel vpisati v IV. semester tako, da bi se mu štel ta semester med 8 semestrov, ki so predpisani za študij, da dobi slušatelj absolutorij in da more prestopiti k polaganju 2. in 3. državnega izpita (pravosodni in državoslovni izpit) in končno tudi k polaganju rigorozov. V drugem oddelku se je predavalo obče državljansko pravo, trgovsko in menično pravo, civilnosodno postopanje, kazensko pravo in kazenskosodno postopanje, ustavnopravna veda, uprav-

no pravo, narodno gospodarstvo, finančna veda, meddržavno pravo. Tudi tu ni bil predpisan vrstni red predavanj. Vsa ta predavanja so vsebovala izpitne predmete za skupinska državna teoretična izpita. Po opravljenih predavanjih navedenih pod drugim oddelkom in opravljenem pravnozgodovinskem državnem izpitu, je moral kandidat imeti še opravljeno tri urno predavanje na Filozofski fakulteti, štiri urno predavanje o pravni filozofiji in dvo urno predavanje iz statistike, če je hotel polagati izpit iz pravosodnega ali državoslovnega državnega izpita. Predmeti pravosodnega državnega izpita so bili: obče državljansko pravo, trgovsko in menično pravo, civilnosodno postopanje, kazensko pravo in kazenskosodno postopanje. Predmeti državoslovnega državnega izpita so bili: ustavnopravna veda, upravno pravo, narodno gospodarstvo, finančna veda, meddržavno pravo.¹² Vsi trije državni izpiti so bili pogoj za dokončanje študija. Posebne olajšave so veljale za študente, ki so bili v vojni službi ali vojnem ujetništvu ali v stanju obolenosti. Slušatelj-pravnikom, ki so se vpisali v zimskem semestru 1919/20 na Filozofsko fakulteto univerze Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani se je vračunal zimski semester z vsemi pripadajočimi predmeti in urami, ki so bile predpisane za ta semester na Juridični fakulteti. Predavanja in izpiti, ki so jih do konca zimskega semestra 1920/21 opravili študentje na ozemlju bivše Avstrije so se smatrali kot pravnoveljavni. O veljavnosti izpitov po omenjenem roku na kaki drugi tuji univerzi pa je odločal fakultetni svet v sporazumu s predsednikom dotične izpraševalne komisije. Pomembno je navesti, da je izpraševalna komisija za izvrševanje teoretičnih državnih izpitov, ki je bila državna ne univerzitetna, postavil poverjenik za uk in bogočastje v sporazumu s fakultetnim svetom. Na izpitih niso spraševali le univerzitetni profesorji temveč tudi zunanji izpraševalci. Prva državna izpraševalna komisija je bila postavljena od deželne vlade za Slovenijo za pravosodni in državoslovni državni izpit že poleti leta 1919 vendar so jo na novo postavili aprila 1920, ko so se pričela prva predavanja na Pravni fakulteti. Za predsednika izpraševalne komisije za pravnozgodovinski državni izpit je bil imenovan dr. Danilo Majaron, odvetnik v Ljubljani, za podpredsednika pa dr. Anton Skumovič, redni profesor ljubljanske Juridične fakultete. Ta komisija je delovala le do 26. maja 1921, kajti dan zatem je bila že imenovana nova ločena komisija za pravosodni in državoslovni državni izpit. Na čelo prve je bil postavljen za predsednika dvorni svetnik dr. Janko Babnik, predsednik takratnega višjega dežel-

¹² Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (v nadaljevanju ZAMU); Predsedstveni spisi za zimski semester 1919/20, VIII/ 136.

nega sodišča v Ljubljani, za podpredsednika pa dvornosodni svetnik dr. Milan Škerlj. Komisiji za državoslovni državni izpit je predsedoval univerzitetni prof. dr. Ivan Žolger, vse do svoje smrti, ko ga je zamenjal Janko Kremenšek, ki je bil do tedaj podpredsednik.

V arhivskih virih obstaja še naredba fakultetnega sveta Juridične fakultete v Ljubljani o strogih izpitih (rigorozih) za doktorat prava na ljubljanski univerzi. Tudi ta naredba je narejena po vzoru predpisov, ki so veljali v stari Avstriji. Kandidati, ki so hoteli doseči doktorat prava, so morali položiti tri stroge izpite (rigoroze). Ti strogi izpiti so obsegali: I. rimsko pravo, cerkveno pravo, zgodovinski razvoj javnega in zasebnega prava, pravno zgodovino južnih Slovanov; II. obče državljansko pravo, trgovinsko in menično pravo, civilno sodno postopanje, kazensko pravo všteti kazensko sodno postopanje; III. ustavnopravno vedo, upravno pravo, narodnogospodarstvo s finančno vedo in meddržavno pravo.

Rigoroze so lahko polagali kandidati, ki so opravili osem semestrov študija in so naredili pravosodni ali državoslovni državni izpit z najmanj dobrim uspehom. Naredba je dopuščala "da se smejo pripustiti k nadaljnim strogim izpitom kandidatje, ki so že položili en strog izpit ali dva taka izpita na kaki juridični fakulteti Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev ali na kaki juridični fakulteti na ozemlju bivše Avstrije ako v to privoli dotična fakulteta."¹³ Za razliko od študija prava v Beogradu in Subotici, v Ljubljani ni bila predpisana doktorska disertacija.

Z novim študijskim letom 1920/21 je Pravna fakulteta dobila red. prof. Franca Ellerja za finančno vedo, honorarnega prof. Franceta Skaberneta za področje državnega prava, kontraktualnega red. prof. Mihajla Jasinskega Niketiča za pravno zgodovino južnih Slovanov, Aleksandra Bilimoviča za narodno gospodarstvo.¹⁴ Zagotovila je tudi predavanja iz sodne medicine in psihopatologije. Prva je prevzel Ivan Plečnik, druga pa Alfred Šerko. Naredba celokupne vlade za Slovenijo je za študijsko leto 1920/21 uvedla na pravni fakulteti predavanja iz državnega računostvoja in postavila za to mesto honorarnega nast. Alojzija Ranta.

V tem času je imela fakulteta pet seminarjev oz. inštitutov s predstojniki: pravnozgodovinski

prof. A. Skumovič, civilnopravni prof. G. Krek, prof. S. Lapajne, M. Dolenc kazenskopravni, javnopravni oz (državni in upravnopravni) prof. L. Pitamic in narodnogospodarskega prof. F. Eller in prof. A. Bilimovič.¹⁵ Pri teh seminarjih so bile redne seminarske vaje z študenti (praktične vaje s samostojnim znanstvenim raziskovanjem, branje referatov, ki zajemajo aktualno problematiko z debatami, seznanjanje z najvažnejšo literaturo). Fakulteta je v okviru kazenskopravnega seminarja ustanovila kriminalistični inštitut, ki je začel delovati z letom 1921. To je bil tudi edini seminar za katerega so predvidevali razvoj v smeri kriminalističnega inštituta. Vse do leta 1927 ne zasledimo nobenega novega seminarja. Šele leta 1927 je bil ustanovljen seminar za privatno mednarodno zasebno pravo, ki je bil bolj specifično usmerjen, dočim so prejšnji seminarji zajemali širše ne samo sorodne discipline.

V spisih o urniku predavanj za leto 1922/23 naletimo na novo učno osebje. Predavati je pričel honorarni nast. ing. Igo Pehani prof. tehniške fakultete z novim predmetom rudarsko pravo. Z letnim semestrom 1923 je nezasedeno stolicco za pravno filozofijo zasedel izredni profesor dr. Gjorgje Tasić,¹⁶ ki je predaval še izbrana poglavja iz ustavopravne vede in upravnega prava poleg Leonida Pitamica, ki je nadaljeval s predavanji iz ustavnega prava, zgodovine pravne filozofije in je vodil sprva sam, kasneje skupaj s G. Tasičem, javnopravni seminar.¹⁷ Izredni profesor Mirko Kosić je v tem semestru na novo predaval statistiko, kot glavni predmet, in sociologijo ter ekonomsko politiko kot stranska predmeta.

Fakulteta je bila v prvih desetletjih svojega delovanja v slabem finančnem stanju, zato si je ob pomankanju kadra pomagala z honorarnimi profesorji in docenti. V študijskem letu 1923/24 je bil nastavljen honorarni prof. Karel Šavnik, ki je predaval o budgetnem pravu. Po smrti prof. I. Žolgerja leta 1925 sta predavanja iz njegovega področja prevzela prof. Pitamic in Tasić. Slovensko pravno zgodovino je začel bolj sistematično preučevati prof. Dolenc s predavanji o "Gorskih bukvah" in slovenskem običajnem pravu. Dr. Anton Kremžar hon. prof. materialnega kazenskega prava, dr. Rudolf Andrejka hon. nast. upravnega prava s posebnim ozirom na upravno postopanje in dr. Fran Vodopivec hon.¹⁸ nast. za upravno

¹³ ZAMU ibdem.

¹⁴ Na Pravni fakulteti so delovali v obdobju med obema vojnama tudi ruski profesorji, ki so bili nastavljeni kot kontraktualni redni profesorji pogodbeno za dobo treh let, ki se je po poteku podaljšala za nadaljna tri leta do redne nastavitve, ker je bil položaj rednega profesorja pogojen z državljanstvom Kraljevine SHS oz. Kraljevine Jugoslavije. Aprila 1927 sta bila dosedanja kontraktualna redna profesorja dr. A. Bilimovič in Mihajlo Jasinski s kraljevim ukazom imenovana za redna profesorja.

¹⁵ Do leta 1929 je imela fakulteta le 6 seminarjev (inštitutov). V nadaljnjih desetih letih jih je z Uredbo o pravnih fakultetah iz leta 1938 pridobila še 12.

¹⁶ ZAMU; IV-9 Djordje Tasić - personalna mapa.

¹⁷ V študijskih letih 1922/23 in 1923/24 sta prevzela vsa teoretična predavanja iz upravnega prava dr. Pitamic in Tasić, ker ni bilo honorarnih predavateljev.

¹⁸ Dr. Fran Vodopivec je bil leta 1927 imenovan za velikega župana ljubljanske oblasti.

Prof dr. Leonid Pitomic s študenti prava in dr. Djordje Tasić.

pravo s posebnim ozirom na občinsko in obrtno pravo so na novo predavali v letnem semestru 1926. Docent Albin Ogris je zasedel stolicu za statistiko in trgovinsko politiko v letnem semestru 1927. Leta 1930/31 je bil imenovan za izrednega profesorja. V tem letu je na novo pričel predavati še kontraktualni izredni profesor Aleksander Maklecov kazensko pravo s kriminalno politiko in kriminologijo. Pred tem je bil habilitiran na ruski pravni fakulteti v Pragi. V zimskem semestru 1930/31 je bil že redni profesor. Tako je bila fakulteta na področju kazenskega prava sedaj zastopana z dvema profesorjema.

V študijskem letu 1927/28 je bil imenovan za docenta za rimsko pravo nekdanji študent in fakultetni tajnik dr. Viktor Korošec. Med profesorji Pravne fakultete v obdobju do konca dvajsetih let je deloval še dr. Ludovik Böhm, ki je bil nastavljen za nehonoriranega nastavnika za ekonomsko politiko. Leta 1929 je bil predlagan za honorarnega profesorja zaradi smrti dr. Šavnika.

Ob koncu dvajsetih let je imela Pravna fakulteta že 11 rednih, 2 izredna profesorja, 7 honorarnih predavateljev in enega docenta. Tudi število študentov je naraslo. Frekvenca za leto 1929 kaže 291 študentov kar pomeni, da je bilo 44 študentov več kot ob vpisu leta 1919/20. V arhivskih virih naletimo na številne prošnje študentov za potrditev semestrov, ki so jih poslušali na drugih univerzah oz na drugih fakultetah ljubljanske univerze, prošnje za polaganje državnega izpita, veliko je prošenj za oprostitev izpraševalnine vložene od kandidatov, ki so opravljali državne izpite, prošnje za absolutorij, za polaganje rigorozov,

kolokvijska spričevala, imatrikulacije za to obdobje, iz česar lahko povzamemo, da je imela Pravna fakulteta že v prvem desetletju delovanja veliko študentov. V vsakem semestru je bilo vpisanih povprečno okoli 300 - 400 študentov iz Slovenije, Hrvaške - posebno iz Dalmacije, Srbije, Avstrije, Italije, Rusije, Čehoslovaške, Nemčije.¹⁹ Če to primerjamo z drugimi fakultetami vidimo, da jih je imela več le Tehnična v študijskih semestrih od leta 1922/23 dalje do konca dvajsetih let, in Filozofska ob koncu dvajsetih let. Pravna fakulteta je bila v letih 1927 - 32 v določeni krizi in je nazadovala na tretje mesto. Stanje glede vpisa se je spremenilo še v tridesetih letih, ko je Pravna fakulteta imela največ vpisanih študentov na celotni ljubljanski univerzi.²⁰

Dejavnost študentov je znala pritegniti fakulteta z nagradami za znanstveno delo v okviru seminarskih nalog oz. svetosavskih nagrad. Organizirane so bile tudi ekskurzije, v okviru seminarjev v Begunje /ženska kaznilnica in prisilna delavnica/, kazenski zavod v Lepoglavi, kazenski ženski zavod v Zagrebu, Trboveljski rudnik, v policijski kriminalistični zavod Ljubljana, v dečje odgajališče Rakovnik, v Maribor na ogled kaznilnice, Ruše /ogled kemične tovarne/, Falo /ogled kaptaže Drave in elektrarne/ v korekcijske zavode, v industrijska podjetja. Sluščatelji so se udeleževali porotnih razprav.

¹⁹ Slušatelji iz Avstrije in Italije so bili večinoma zamejski Slovenci.

20 Univerza v Ljubljani ob tridesetletnici osvoboditve 1945 - 1975; Dr. Vasilij Melik, Pregled razvoja Univerze, str. 61, Ljubljana 1975.

Izlet slušateljev Juridične fakultete - Velike Lašče.

Glede učnega uspeha je potrebno omeniti, da obstajajo poročila o polaganju državnih teoretičnih izpitov iz katerih je razvidno, da so večinoma izpite dobro opravljali. "Strogost ljubljanskega doktorskega sistema dokazuje, da je v prvih desetih letih diplomiralo 332 slušateljev, doktorat prava pa jih je doseglo le 93, torej manj kot tretjina."²¹ Viktor Korošec je bil imenovan kot prvi docent v mladi zgodovini Pravne fakultete. Njegovemu delu je sledilo še veliko kasnejših doktorjev prava, ki jih je izobrazila ljubljanska Pravna fakulteta in katerim je bilo omogočeno tudi strokovno znanstveno izobraževanje na tujih, predvsem zahodnoevropskih univerzah od leta 1928 naprej potem, ko so bile prejete obresti ustanove dr. Pavla Turnerja, ki so omogočale "vrednim kandidatom"²² enoletno bivanje v inozemskih kulturnih in znanstvenih žariščih /Pariz, London, Oxford, Cambridge.../ v svrhu za nadaljno strokovno izobraževanje.²³ Od 13 pravnikov, ki so jih bili deležni v letih pred vojno, se jih je šest habilitiralo na Pravni fakulteti.²⁴

S poletnim semestrom 1930 je bilo na Pravni fakulteti 13 rednih profesorov od tega jih je bilo zasedenih 10. Nezasedena redna profesura je bila po Leonidu Pitamicu, poslaniku v Washingtonu,

po Mihajlu Jasinskemu, ki je bil z letom 1928 upokojen in Tasiću, ki je sprejel novo profesorsko mesto na beograjski univerzi. Prvo profesuro je začasno upravljal docent dr. Ivan Tomšič²⁵ za mednarodno pravo, ki je leta 1937/38 postal izredni profesor. Upokojeni profesor Mihajlo Jasinski je nadaljeval s honorarnim delom svojo profesuro za jugoslovansko pravno zgodovino. V poletnem semestru 1931 je začel predavati še javno zlasti pa upravno pravo docent Joso Jurkovič, ki je z napredovanjem prof. Ogrisa za rednega profesorja, ko se je izpraznila ena izredna profesura, postal izredni profesor za javno pravo. Namesto Tasića je zasedel mesto kontraktualni redni profesor dr. Evgenij Spektorski, dotedanji honorarni profesor beograjske pravne fakultete. Imenovan je bil za predavatelja ustavnega prava in pravne filozofije. Izredna profesorja sta bila Albin Ogris, in Viktor Korošec. Aleksander Maklecov, izredni profesor je bil imenovan za rednega profesorja. Sedem profesorjev je bilo honorarno zaposlenih. Na novo sta bila zaposlena dr. Henrik Steska, svetnik upravnega sodišča Dravske banovine v Celju za upravno občinsko pravo in dr. Otmar Pirkmajer, pomočnik bana Dravske banovine v Ljubljani za upravne vede in za upravno pravo specielno za materije banske uprave in državljanstva namesto pokojnega prof. Frana Vodopivca. Boris Furlan, advokat iz Trsta je bil nastavljen istočasno za prvega privatnega docenta²⁶ za pravno enciklopedijo in filo-

²¹ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Pravna fakulteta, Ljubljana 1969, str. 287.

²² Pod tem pojmom so mišljeni absolvirni slovenski juristi in filozofi slovenske narodnosti, ki so uspešno položili državne izpite ter si pridobili doktorat na Juridčni oz. Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

²³ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 449

²⁴ Ibidem.

²⁵ Po odhodu dr. Pitamica na veleposlaniško mesto v Washington je predavanja prevzel dr. Tasić do svojega odhoda na beograjsko univerzo.

²⁶ Privatni docenti, ki so se habilitirali za docente so imeli

zofijo. Tako je fakulteta vsaj začasno zapolnila vrzel manjkajočega profsorskega kadra v predavanjih o javnem pravu in o pravni filozofiji. Po odhodu prof. dr. Leonida Pitamica so bili namreč vsi ti predmeti državno, upravno, meddržavno pravo in pravna filozofija prepuščeni enemu samemu profesorju.

Z odločbo ministra prosvete sta bila imenovana, dne 5. aprila 1933 za privatna docenta Juridčne fakultete apelacijski svetnik dr. Rudolf Sajovic za državljansko in civilnoprocesno pravo in namestnik višjega državnega tožilca dr. Avgust Munda za materialno kazensko pravo. Gorazd Kušej je bil s sklepom fakultetnega sveta leta 1934 soglasno sprejet za privatnega docenta za pravno filozofijo in enciklopedijo ali ustavno pravo in teorijo o državi. V zimskem semestru 1934/35 je predaval o odnosu zakonodajne in izvršne oblasti v modernih državah s posebnim ozirom na jugoslovansko ustavno pravo. Po upokojitvi prof. F. Ellerja in A. Skumoviča v študijskih letih 1935/36 je privatno docenturo za zasebno delovno pravo prevzel dr. Stojan Bajič in dr. Vladimir Murko za finančno vedo. Fakulteta je naprosila upokojenega poslanika in bivšega univerzitetnega profesorja dr. Leonida Pitamica, ki se je vrnil iz tujine, da zasede zopet svojo katedro kot začasni honorarni profesor za skupino javnega prava oz. za predmet teorija o državi. Pitamic je ponudbo sprejel in začel s predavanji v poletnem semestru 1937. Od tedaj je prof. Spektorski predaval le še uvod v sociologijo. Predavanja iz področja medicine za pravnike so bila za dalj časa prekinjena po smrti A. Šerka in so bila uvedena šele v letih 1939/40, ko je bil postavljen za honorarnega predavatelja sodne psihiatrije in psihiopatologije primarij Državne bolnice v Ljubljani prof. dr. Miha Kamin.

V pričetku drugega desetletja delovanja Pravne fakultete je bilo pričakovati nov univerzitetni zakon, ki bi bil pravna osnova za enotno ureditev vseh jugoslovanskih univerz. Ta zakon je izšel 28. junija 1930 in v 41. členu²⁷ nalaga ministrstvu prosvete, da predpiše tudi Splošno univerzitetno uredbo, ki bo predpisala pravice in dolžnosti univerzitetnih oblasti, učnega, administrativnega in ostalega osebja, slušateljev, odredbe o višjem in nižjem disciplinskem sodišču, število kateder na posameznih fakultetah, ime kateder, način izbora predavateljev in drugo. Ureditev posameznih fakultet, načrte in nastavitve profesorjev, predpise o izpiti in promocijah in odredbe za študente naj

bi določala posebna fakultetna uredba za posamezne fakultete. Splošna univerzitetna uredba²⁸ je bila izdana leta 1931 in je predvidela za Pravno fakulteto 17 stolic:

stolico za pravno enciklopedijo in filozofijo;
stolico za sociologijo in statistiko;
stolico za narodno pravno zgodovino z ozirom na zgodovino slovanskih prav;
stolico za zgodovino in sistem rimskega prava;
stolico za cerkveno pravo;
stolico za narodno ekonomijo;
stolico za finančno vedo;
stolico za gospodarsko politiko;
stolico za civilno pravo z mednarodnim privatnim pravom;
stolico za civilno sodno postopanje s stečajnim pravom;
stolico za kazensko pravo;
stolico za kazensko sodno postopanje;
stolico za ustavno pravo in teorijo o državi;
stolico za upravno pravo;
stolico za mednarodno pravo z občo in nacionalno diplomatsko zgodovino;
stolico za trgovinsko pravo z meničnim pravom;
stolico za sodno medicino;²⁹

Potrebno je bilo še, da se delo istovrstnih fakultet v državi izenači, zato je bilo treba izdelati fakultetne uredbe. Ljubljanska Pravna fakulteta je imela že osnutek svoje uredbe iz leta 1932, ki so ga morali še dokončno prediskutirati. Končno redakcijo tega načrta je naredil fakultetni svet Pravne fakultete leta 1934 z Načrtom uredbe Pravne fakultete v Ljubljani, ki ga je poslala juridičnim fakultetama v Beograd in Zagreb. Vendar tega načrta uredbe niso sprejela. Zato je bilo sklenjeno že na seji sveta Juridčne fakultete dne 24. junija 1933, da se bodo državni izpiti in rigorosi vršili po dosedanjih predpisih, dokler ne stopijo v veljavo nove fakultetne uredbe. Posebni predpisi so veljali pri osebah, ki so se hotele vpisati na Pravno fakulteto ljubljanske univerze na podlagi inozemskega spričevala in so bile naši državljani. V teh primerih je fakulteta postopala po navodilih, ki so bila sporočena z dopisom prosvetnega ministrstva z dne 27. maja 1932. Z omenjenimi navodili je prosvetni minister sprejel predlog glavnega prosvetnega sveta, ki se je glasil: "da naše univerze ne vpisujejo naših državljanov, ki prihajajo z zrelostnimi spričevali tujih držav, brez nostrifikacije teh

možnost in pravico predavanj, niso pa bili nastavljeni niti plačani. Fakulteta je podeljevala privatne docenture le tistim kandidatom, ki jih je želela kasneje zaposliti kot kvalificirane bodoče stalne akademske učitelje.

²⁷ ZAMU; IV/1078, Zakon o univerzitetima, Zagreb 1930, str. 25. člen 41.

²⁸ Splošna univerzitetna uredba je bila objavljena v Službenih novinah kraljevine Jugoslavije 12. decembra 1931 in v Službenem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine. Izšla je tudi kot posebna publikacija (kot ponatis) v zbirki Zakoni in uredbe, zv. XXII, Ljubljana 1932.

²⁹ Stolice so tvorile celostno znanstveno področje. V njihovem okviru so bili posamezni sorodni predmeti.

spričeval s strani glavnega prosvetnega oddelka".³⁰ Ob vpisu tujih državljanov se je fakulteta ravnala po določbah 193. člena obče univerzitetne uredbe. Ko se je tuj državljan javil za vpis, ga je dekan pogojno vpisal in prepustil fakultetnemu svetu, da presodi ali sprejme prijavljenega slušatelja. Pri reševanju vprašanj je fakulteta dopuščala tudi reciprociteto.

O novi fakultetni uredbi pa so sedile še daljše diskusije med Pravno fakulteto v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Glede doktorskih izpitov ni bilo težav. Zedinili so se glede petih skupin.³¹ Enotni so bili, da se za dosego doktorata zahteva pisna disertacija poleg ustnega doktorskega izpita in ustne obrambe disertacije. Zataknilo se je pri diplomskih izpiti in razporedu predavanj od katerih je bil odvisen red in obseg posameznih delov diplomskega izpita. Beograjski zastopniki so zagovarjali grupacijo predmetov po semestrih, kar bi privedlo do cele vrste manjših posameznih izpitov. Ljubljanska Pravna fakulteta pa je zastopala stališče skupinskih izpitov in stališče, da morajo biti diplomski izpiti in red predavanj taki, da omogočajo dijakom prestop iz ene fakultete na drugo.³² Toda vse do leta 1938 ni bil sprejet noben načrt. Zato je 30. julija 1938 Ministrstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije zahtevalo, da Pravna, Filozofska in Kmetijsko-gozdarska fakulteta izdelajo svoje načrte fakultetnih uredb. Končno je bila izdelana in sprejeta 20. decembra leta 1938 Uredba o pravnih fakultetah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. V njej so bile določene naloge fakultete, da proučuje pravne, družbene in ekonomske vede. Uredba je odobrila že obstoječe znanstvene zavode in seminarje na fakulteti. Predpisan je bil nov učni načrt, ki je določal nove študijske in izpitne pogoje. Študij je trajal štiri leta. Z ozirom na določbo 9. čl. fakultetne uredbe so morali slušatelji prvega letnika vpisani v zimskem semestru 1939/40 obvezno vpisati vsaj predavanja iz pravne vede, obče sociologije, zgodovine in sestava rimskega prava, iz narodno pravne zgodovine in primerjalne pravne zgodovine ter iz cerkvenega prava. V drugem letniku so bila predavanja iz civilnega

prava, kazenskega prava in kazenskega sodnega postopka, ustavnega prava in teorije o državi, narodne ekonomije in sodne medicine. Tretje in četrto leto študija se je predavalo civilno pravo, upravno pravo, mednarodno javno in privatno pravo, finančna veda, ekonomska politika, statistika, stečajno, trgovsko in menično pravo ter filozofija prava. Diplomskih izpitov je bilo osem. Kandidati so jih opravljali ustno. Po novi fakultetni uredbi se je pouk namreč delil na obči tečaj, ki je kandidate usposabljal za dosego pravniške diplome in na posebne tečaje za doktorat prava. Doktorand je moral eno leto poslušati doktorske tečaje tiste skupine za katero se je odločil in narediti ustni doktorski izpit. Poleg tega je moral opraviti še izpit iz predmeta priključenega dotični skupini. V seminarju pripadajoče skupine je moral še izdelati dve deli v pisni obliki, ki sta morali biti uspešno ocenjeni. Po novem sistemu fakultetne uredbe je moral kandidat izdelati in obraniti doktorsko delo.

Fakulteta je imela 17 seminarjev in inštitut za mednarodno javno pravo,³³ ki ga je vodil dr. Ivan Tomšič. Od prvotnih šestih seminarjev so bili leta 1937/38 ustanovljeni še seminarji: za narodno pravno zgodovino, za cerkveno pravo,³⁴ za civilno procesualno in konkurzno pravo, za prometno pravo, za upravno pravo. Leta 1938 se je pravnozgodovinski seminar preimenoval v seminar za rimsko pravo in papirologijo in javnopravni seminar v seminar za ustavno pravo. Na novo so bili ustanovljeni še: seminar za kriminologijo in kriminalne pomožne vede, seminar za kazensko pravo, seminar za pravno filozofijo, ki se je ustanovil v okviru stolice za pravno filozofijo, seminar za orientalska prava: sumersko, asirsko-babilonsko in hetitsko pravo na priporočilo dr. Viktorja Korošca,³⁵ seminar za ekonomsko politiko, seminar za finančno vedo, splošni narodnogospodarski seminar, seminar za sociologijo.³⁶

³⁰ ZAMU; VIII/134, Spisi 1936.

³¹ Pravna fakulteta je za diplomirane pravnike, ki so pripravljali doktorat, organizirala še posebne enoletne tečaje na posameznih inštitutih. Razdeljeni so bili na pet glavnih skupin: pravnozgodovinsko, zasebnopravno, kazenskopravno, javnopravno in gospodarsko-finančno. Vsaka skupina je zajemala poleg šestih predmetov še sedmega izbirnega. Kandidat je moral objaviti še dve deli v pisni obliki, ki sta morali biti pozitivno ocenjeni. Nato je lahko prešel k ustnemu izpitu.

³² Na ljubljanski pravni fakulteti je bilo treba narediti tri obsežne teoretične državne izpite, ki so bili medsebojno povezani. Če je kandidat odpovedal pri enem predmetu je moral ponoviti celoten izpit. Srbski sistem pa je uvažal manjše kolokvijske izpite in je bil lažji v primerjavi z našim sistemom.

³³ Inštitut za mednarodno javno pravo je bil ustanovljen pri stolici za mednarodno javno pravo in diplomatsko zgodovino z aktom ministrstva 18. novembra 1937. Služil naj bi kot organizacijska podlaga in središče za znanstveno proučevanje vseh življenjskih problemov Slovencev, Hrvatov in Srbov bivajočih v tujini.

³⁴ Imenovani seminar in seminar za narodno pravno zgodovino ter seminar za rimsko pravo in papirologijo so nastali iz prejšnjega pravnozgodovinskega seminarja, ki je do tedaj zajemal vse takratne pravnozgodovinske predmete (rimsko in cerkveno pravo, zgodovinski razvoj sedanega javnega in zasebnega prava, pravno zgodovino Južnih Slovanov).

³⁵ Seminar za pravo starega vzhoda in seminar za kriminologijo s posebnim ozirom za kazenskopravne pomožne vede sta bila posebnost ljubljanske pravne fakultete.

³⁶ Zapisniki sej juridične fakultet v Ljubljani 1930 - 40; Zapisnik četrte seje sveta juridične fakultete, dne 17. januarja 1939, str. 679.

Nova učna uredba je torej prinesla veliko sprememb, ki so se pokazale tudi pri sestavljanju izpraševalnih komisij. Z odlokom prosvetnega ministra z dne 3. februarja 1939 je bilo s členom 23. nove fakultetne uredbe določeno, da se izpraševalna komisija ne sestoji več iz zunanjih izpraševalcev, ki niso univerzitetni profesorji.

Novi učni načrt se je pričel izvajati prvič v študijskem letu 1939/40 samo za prve letnike.

Rok za izvajanje nove uredbe je določil svet Juridичne fakultete glede možnosti prehoda z dosedanje študijske ureditve na ureditev po novi fakultetni uredbi pred koncem šolskega leta 1941/42. Absolventom, ki so izpolnili pogoje predpisane za polaganje pravosodnega in državoslovnega državnega izpita so dovolili polaganje izpitov po novi uredbi na njihovo prošnjo od 1. oktobra 1939 dalje. Od tega datuma so smeli tudi vsi absolventi Pravne fakultete pridobiti doktorat po novi fakultetni uredbi. Po členu 85. nove fakultetne uredbe o pravnih fakultetah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani z dne 20. decembra 1938 so veljali za slušatelje, ki so se vpisali pred uveljavitvijo te uredbe oz. do konca šolskega leta 1941/42 glede pridobitve doktorata dosednji predpisi.³⁷ Tudi glede pouka in izpitov je bilo urejeno, da je veljal izpitni red, ki je bil urejen z uredbo bivše deželne vlade iz leta 1920.

Za leto 1939/40 je prinašala nova fakultetna uredba narejena na podlagi obče univerzitetne uredbe tudi spremembe na področju učnega osebja. Kot dekan je posloval v tem študijskem letu univ. prof. dr. Joso Jurkovič do svoje smrti 27. junija leta 1940. Ena dosedaj izredna profesura prof. Borisa Furlana se je lahko zapolnila z redno, docent Gorazd Kušej pa je napredoval do mesta izrednega profesorja za ustavno pravo in teorijo o državi. Honorarni predavatelj za rimsko pravo je postal dr. Ciril Kržišnik sodniški pripravnik v Ljubljani. Viktor Korošec pa je začel s predavni v zgodovino klinopisnih pisav Starega Vzhoda. Kot nov privatni docent za statistiko je bil predlagan in sprejet s strani fakultetnega sveta dr. Vogelnic Adolf, študent pravne fakultete, ki je po dovrstitvi študija nadaljeval svoje delo na Statističnem inštitutu v Parizu. Leta 1939 je bil postavljen za privatnega docenta na Pravni fakulteti v Ljubljani. Pred tem je opravljal delo šefa statističnega oddelka na mestnem magistratu. V letu 1940 je umrl prof. dr. Janez Plečnik, zato je bil predlagan na izpraznjeno mesto honorarni predavatelj sodne medicine dr. Milan Cunder, univerzitetni docent pri stolici za anatomijo in stalni izvedenec za sodno medicino pri okrožnemu sodišču v Ljubljani. Leta 1941 je bil izvoljen za honorarnega pre-

davatelja sodne medicine na ljubljanski Pravni fakulteti. V letu 1940 je preminil tudi prof. upravnega prava dr. Joso Jurkovič. Zamenjal ga je dolgoletni honorarni predavatelj dr. Henrik Steska, ki je bil imenovan za rednega profesorja upravnega prava in bil nato tudi določen za novega vodja seminarja namesto razrešenega Gorazda Kušaja.³⁸

Profesorski kader se je ob skromnih začetkih vedno bolj krepil in dosegel do septembra 1941, po dvajsetih letih delovanja, 15 rednih profesorjev (Furlan, Spektorski, Korošec, Dolenc, Polec, Krek, Lapajne, Maklecov, Pitamic, Bilimovič, Kušej, Steska, Ogris Sajovic, Škerlj) 2 izredna (Kušej, Tomšič), 1 univerzitetnega docenta (Murko), 3 privatne docente (Munda, Bajič, Vogelnic) in 3 honorarne predavatelje (Kržišnik, Kamin, Andrejka), ki so se že v tem času odlikovali kot uspešni profesorji in znanstveniki s svojim strokovnim delom, razpravami in objavami v domačem in tujem jeziku, izdajanjem knjig in udeležbami na kongresih doma in v tujini. S tako kvalitetnim profesorskim kadrom, ki ga je začela fakulteta sama vzgajati, se je lahko primerjala z drugimi pravnimi fakultetami širom države in je hkrati dosegla zavidljivo raven tudi v primerjavi s starejšimi sredjeevropskimi fakultetami in njihovo tradicijo.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Abriß der Entwicklung der Rechtswissenschaftlichen Fakultät in der Zwischenkriegszeit

Die Rechtswissenschaftliche Fakultät wurde nach jahrzehntelangen Bestrebungen im Rahmen der Ljubljanaer Universität im Jahre 1919 gegründet. Zu Beginn waren an der Fakultät 247 Studenten immatrikuliert, ihre Zahl stieg jedoch rasch an und erreichte in den dreißiger Jahren die Höchstzahl eingeschriebener Studenten der Ljubljanaer Universität.

Bei der Gründung der Fakultät wurde Lehrpersonal aus dem Ausland berufen, Lehrveranstaltungen an der Fakultät abzuhalten. Die ersten Professoren und Gründungsmitglieder wurden

³⁷ Seznam predavanj na Univerzi kralja Aleksandra I v Ljubljani; Ljubljana 1932.

³⁸ Po smrti prof. dr. Josa Jurkoviča je fakultetni svet na svoji seji, dne 1. julija 1940 določil, da se izbere za časnega vodja seminarja za upravno vedo prof. dr. Gorazd Kušej.

vom Regenten ernannt. Als Fakultätsrat hatten sie sich bereits auf ihrer ersten Sitzung in Paris konstituiert. Ihre Arbeitsräume ließen sie in der ehemaligen Landschaftlichen Burg einrichten. Die ersten Lehrveranstaltungen fanden erst im Sommersemester 1920 statt, weil die Professoren an der Friedenskonferenz in Paris teilnahmen. Bereits vor der Aufnahme des Studienbetriebs erarbeitete die Fakultät einen Verordnungsentwurf über das rechtswissenschaftliche und staatsrechtliche Studium sowie über die theoretischen Prüfungen, und zwar nach dem Vorbild des alten österreichischen Systems. Der Entwurf erlangte mit der Annahme der Vidovdan-Verfassung auch Gesetzeskraft. Auch die alte österreichische Rigorosumsordnung ohne vorgeschriebene Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde hatte noch weiterhin Geltung. Ein ähnliches Studiensystem kannte auch die Zagreber Fakultät, während das Studium in Subotica und Belgrad anders geregelt war. Aus diesem Grunde war es notwendig, das Studium auf allen rechtswissenschaftlichen Fakultäten des Staates zu vereinheitlichen. Im Jahre 1931 wurde die Allgemeine Universitätsverordnung (Splošna univerzitetna odredba) erlassen, in der die Rechte und Pflichten der Universitätsbehörden und des Lehrpersonals, die Zahl der Lehrstühle an den einzelnen Fakultäten u.a.m. festgesetzt waren. Nähere Einrichtung einzelner Fakultäten, Lehrpläne, Be-

rufung von Professoren, Prüfungs- und Promotionsordnung sowie Beschlüsse die Studenten betreffend, sollten durch interne Fakultätsverordnungen geregelt werden. Für die Universitäten Ljubljana, Zagreb und Belgrad wurde im Jahre 1938 eine Verordnung über die rechtswissenschaftlichen Fakultäten erlassen, die Veränderungen mit sich brachte. Es wurde ein neuer Studienplan vorgeschrieben, der neue Studien- und Prüfungsbedingungen sowie eine größere Zahl von Seminaren festlegte. Die Fakultät hatte gemäß der neuen Verordnung 17 Seminare und ein Institut für internationale öffentliche Verwaltung, das von Dr. Ivan Tomšič geleitet wurde. Das neue System wurde auch auf die Erlangung der Doktorwürde angewendet, wo fortan eine Dissertation und deren Verteidigung vorgesehen war.

Das Lehrpersonal wurde nach den bescheidenen Anfängen zahlenmäßig immer stärker und nach zwanzig Jahren bzw. bis September 1941 zählte es 15 ordentliche Professoren (Furlan, Spektorski, Korošec, Dolenc, Polec, Krek, Lapanje, Maklecov, Pitamic, Bilimovič, Kušej, Steska, Ogris, Sajovic, Škerlj), zwei außerordentliche Professoren (Kušej, Tomšič), einen Universitätsdozenten (Murko), drei Privatdozenten (Munda, Bajič, Vogelnik) und drei Honorarlehrkräfte (Kržišnik, Kamin, Andrejka).

Tatjana Dekleva

Oris razvoja Filozofske fakultete do leta 1941

Več desetletna prizadevanja za ustanovitev slovenske univerze, kljub okrepljenemu političnemu boju zanj na prelomu stoletja, v avstroogrski monarhiji niso bila uspešna. Šele velike politične spremembe po prvi svetovni vojni so omogočile, da se je poleti 1919 leta odločila tudi njena usoda. Konec junija tega leta je vlada kraljestva SHS sprejela zakon o ustanovitvi univerze v Ljubljani, ki je bila v duhu tedaj prevladujočih idej poimenovana Univerza Kraljestva SHS v Ljubljani. Konec avgusta 1919 je regent imenoval prve profesorje, ki so se konstituirali v univerzitetni svet, katerega poveljavna naloga je bila organizirati novoustanovljeno univerzo tako, da se bodo predavanja čimprej lahko začela. Za to so bili zainteresirani predvsem bodoči študentje, ki jim je bil študij v tujini zaradi visokih stroškov nedostopen. Poveljavna ovira za takojšen začetek predavanj je bilo dejstvo, da je bila novoustanovljena univerza še brez prostorov. Šele ko je ljubljanska vlada namenila za univerzitetno dejavnost del prostorov v deželnem dvorcu, je univerzitetni svet lahko določil rok za prvo inskripcijo, ki je bila v drugi polovici novembra, 1. decembra pa so se uradno začela predavanja na Filozofski, Medicinski, Tehniški in Teološki fakulteti.¹

Ob ustanovitvi univerze v Ljubljani bi zanj morali izdelati posebne zakonske določbe, da pa se ne bi zaradi tega ustanovitev preveč zavlekla, je bilo v ustanovnem zakonu določeno, da se bo univerza v Ljubljani, dokler se ne izdelajo specialni zakon in uredbe, upravljala po zakonu in uredbah o univerzi v Beogradu.² Tako je bila univerza urejena po srbskem zakonu iz leta 1905, za Filozofsko fakulteto univerze v Ljubljani³ pa je veljala uredba o Filozofski fakulteti v Beogradu iz leta 1906, ki je "pojem in obseg filozofske fakultete določala še z

njenim tradicionalnim praktičnim namenom: vzgajati poleg znanstvenega naraščaja profesorje za vse vrste srednjih šol."⁴ Poleg filozofskih historičnih in jezikovnih ved so se predavale tudi matematične in prirodoslovne vede, kar je pogojevalo organizacijsko delitev fakultete na dva oddelka. S to temeljno uredbo so bile tudi že predpisane stolice, seminarji, instituti ter izpitni red.

Po imenovanju prvih univerzitetnih profesorjev v avgustu 1919 leta, so profesorski zbor Filozofske fakultete tvorili štirje redni profesorji: redni profesor graške univerze dr. Rajko Nahtigal za splošno slovansko filologijo, privatni docent graške univerze dr. Franc Ramovš za slovenski jezik, kustos dvorne knjižnice na Dunaju dr. Ivan Prijatelj za zgodovino slovanskih literatur novejših dob s posebnim ozirom na slovensko, in redni profesor čer-noviške univerze dr. Josip Plemelj za matematiko,⁵ ki so se kot matičarji fakultete morali poleg pedagoškega spoprijeti tudi z organizacijskim delom.

Prof. Ramovš je v prvem študijskem letu, ob upoštevanju želja in predlogov učne uprave, izdelal nov izpitni red, ki je omogočal nadaljnji študij tistim slušateljem, ki so že študirali v Avstriji in so po ustanovitvi ljubljanske univerze študij nadaljevali na Filozofski fakulteti v Ljubljani, obenem pa so lahko polagali take izpite kakršne je zahteval ustroj srednjih šol na Slovenskem. Predvsem pa se je v novih narodnostno političnih razmerah fakultetnemu svetu zdelo nujno potrebno dati samostojne stolice strokam, ki imajo za predmet preučevanja kakršno koli udejstvovanje narodovega življenja.⁶ Ker se je v prvem semestru mogla predavati le splošna slovanska filologija, slovenski jezik, novejša slovanska literature ter matematika in ker je fakulteta hotela ponuditi tudi drugim filologom vsaj možnost začetnega študija je fakultetni svet začasno poveril prof. Ramovšu, da je predaval tudi primerjalno gramatiko indoevropskih jezikov s posebnim ozirom na grščino latinščino in germanščino. Tekom prvega semestra so bile z veljavnostjo od februarja 1920 zasedene še stolice:

¹ Zbornik zgodovina slovenske univerze v ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 240.

² Zbornik ljubljanske univerze 1989, Vasilij Melik: Ljubljanska univerza in njeni predhodniki, Ljubljana 1989, str. 14.

³ Pričujoči oris razvoja Filozofske fakultete univerze v Ljubljani od njene ustanovitve do leta 1941, se poleg obstoječe literature naslanja predvsem na arhivsko gradivo, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej univerze v Ljubljani (poslej ZAMU) v fondih Filozofska fakulteta in Rektorat. Za širši pregled razvoja Filozofske fakultete v tem obdobju pa bi bilo nujno pregledati tudi gradivo, ki se še vedno nahaja na fakulteti. To velja zlasti za zapisnike fakultetnega sveta, ki jih hrani dekanat.

⁴ Zbornik Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919 - 1969, poglavje Filozofska fakulteta, Ljubljana 1969, str. 195.

⁵ Zbornik Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919 - 1969, Metod Mikuž: Gradivo za zgodovino slovenske univerze v letih 1919 - 1945, Ljubljana 1969, str. 64.

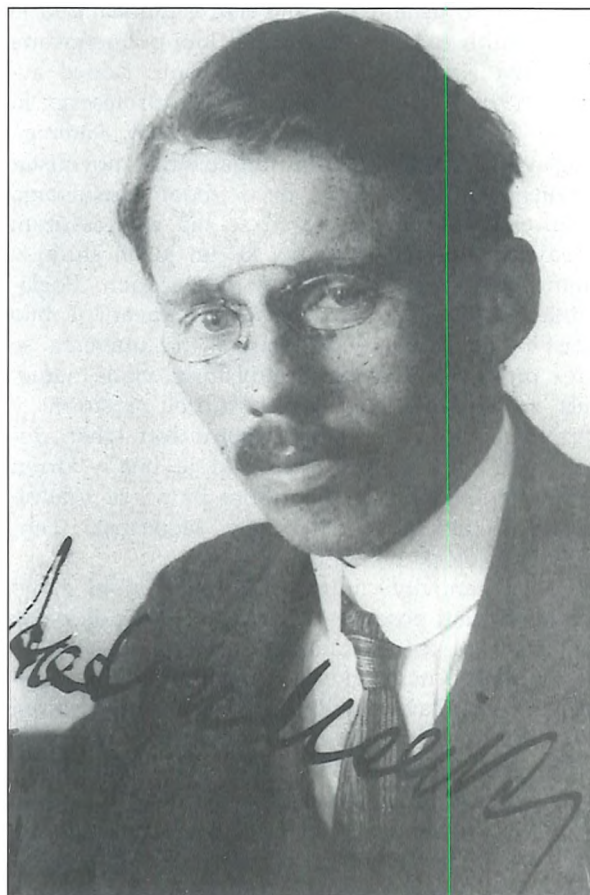
⁶ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 285.

teoretična filozofija, pedagogika, klasična filologija, germanska filologija, romanska filologija, starejše slovanske literature, zgodovina starega veka, zgodovina srednjega veka, umetnostna zgodovina, teoretična fizika, geologija, geografija, zoologija, in botanika.⁷ V prvem študijskem letu sta delovala tudi latinski in grški proseminar⁸ in ruski lektorat.⁹ Ob sodelovanju s Tehniško in Medicinsko fakulteto, ki sta sprejeli študente prirodnoslovnih ved in jim omogočili poslušati vsaj stranske predmetne discipline je bil kljub skromnemu začetku ob koncu prvega študijskega leta študij na Filozofski fakulteti popoln ter je nudil snov za slušatelje vseh osmih semestrov.¹⁰ V prvem letu je imela fakulteta na razpolago dve učilnici v deželnem dvorcu, uporabljala pa je še prostore na državni gimnaziji, na realki in v obrtni šoli. Filozofski fakulteti je učna uprava odstopila v last tudi Botanični vrt bivše dežele Kranjske, ki ga je vodil Alfonz Paulin.¹¹

V prvem semestru je bilo na Filozofski fakulteti v Ljubljani vpisanih 230 rednih in 13 izrednih slušateljev, v drugem pa 95 rednih in 7 izrednih slušateljev,¹² katerih učni napredek je viden iz velikega števila kolokvijev h katerim so se pri-glašali in iz doseženih dobrih in odličnih uspehov razvidnih iz spričeval. Ob koncu prvega študijskega leta so filozofsko pedagoške predizpite polagali trije slušatelji, celotne učne izpite sta absolvirala dva slušatelja, delne izpite je delalo šest slušateljev, k rigorozom pa se je javila ena slušateljica.¹³

Nadaljni razvoj Filozofske fakultete v Ljubljani so v naslednjih letih ovirale predvsem finančne in prostorske omejitve, ki so pestile univerzo v celoti. Nove izvolitve in napredovanja iz nižjega naziva v višjega so bile mogoče samo v mejah dovoljenih s

proračunom. Ta sistem je pomenil eno največjih ovir za širjenje univerze fakultet in posameznih strok,¹⁴ vendar se je prav Filozofska fakulteta, ki si je ob ustanovitvi postavila stroge kriterije za presojo kvalifikacije kadrov, ker je mislila, da bo mogla v naslednjih letih organsko rasti, najslabše razvijala.¹⁵ Odločilnega pomena za njeno delovanje je bilo še naprej njeno sodelovanje z Medicinsko in Tehniško fakulteto, ki sta nudili predavanja študentom prirodnoslovnih ved za tiste predmete, ki se na Filozofski fakulteti niso izvajala. Študij humanističnih ved se je odvijal v okviru fakultete pri čemer si je ob pomanjkanju pravega akademskega kadra začasno pomagala tudi s honorarnimi nastavniki in privatnimi docenti.

Prof. dr. Anton Melik, rojen 1. 1. 1890, profesor na univerzi v Ljubljani od 24. 8. 1927 dalje kot docent na stolici za geografijo (1932 izredni, 1938 redni profesor), rektor univerze v Ljubljani od leta 1947 - 1951.

⁷ Prav tam.

⁸ Grški proseminar je vodil dr. Josip Debevec profesor na I. državni gimnaziji v Ljubljani do junija 1921 in nato Ivan Maselj, profesor na II. državni realni gimnaziji v Ljubljani do januarja 1925. Latinski proseminar je vodil od leta 1920 do 1939 dr. Josip Pipenbacher direktor II. državne realne gimnazije v Ljubljani.

⁹ Ruski lektorat je v prvem študijskem letu vodil profesor Rajko Nahtigal.

¹⁰ ZAMU, I - 213, Filozofska fakulteta do leta 1928.

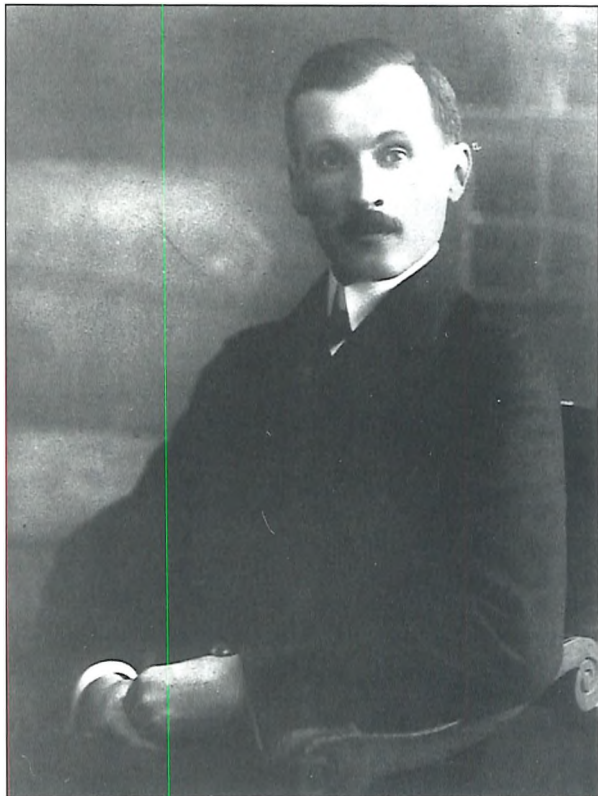
¹¹ Alfonz Paulin je bil 12. januarja 1910 kot upokojeni šolski svetnik postavljen za predstojnika botaničnega vrta, 6. novembra 1920 se je reaktiviral in je bil z ukazom Nj. Visočanstva regenta Aleksandra imenovan na mesto direktorja univerzitetnega botaničnega vrta, ki ga je vodil do 22. januarja 1931 ko je bil upokojen. V študijskem letu 1934/24 je kot honorarni učitelj tudi predaval sistematično botaniko.

¹² Pravna fakulteta je zaradi udeležbe njenih profesorjev na pariški mirovni konferenci začela delovati šele v drugem semestru zato so se študenti, ki so nameravali študirati pravo v prvem semestru vpisali na Filozofsko fakulteto, kar pojasnjuje veliko razliko med vpisom v prvi in drugi semester.

¹³ ZAMU, IV - 208, Poročilo o stanju in delovanju Filozofske fakultete v študijskem letu 1919/20

¹⁴ Zbornik Univerza v Ljubljani ob tridesetletnici osvoboditve 1945 - 1975, Vasilij Melik: Pregled razvoja univerze, Ljubljana 1975, str. 59.

¹⁵ ZAMU, I - 215, Dopis dekana Kidriča rektoratu decembra 1936 leta.

Prof. dr. Jakob Kelemina, od 1920 dalje docent za germansko filologijo od poletnega semestra 1924 izredni prof in od leta 1928 dalje redni profesor.

Predavanja iz teoretične filozofije¹⁶ je fakultetni svet marca 1920 leta poveril dr. Francu Vebru, privatnemu docentu zagrebške Filozofske fakultete, ki jih je v letnem semestru opravljal brezplačno, od avgusta istega leta dalje pa kot docent in od 16. 1. 1922 leta kot izredni profesor. Do študijskega leta 1933/34, ko je stolico za zgodovino filozofije zasedla dr. Alma Sodnik, je Veber tej temi posvečal svoja stranska predavanja. Pedagogiko, ki se je s študijskim letom 1922/23 ločila od filozofije je predaval od 1920 leta dr. Karol Ozvald, sprva kot izredni profesor od 14. 4. 1920 pa kot redni profesor. Do leta 1933, ko se mu je pridružil kot privatni docent dr. Stanko Gogala, profesor učiteljskega v Ljubljani, je predaval sam.

Matematiko sta predavala redni profesor dr. Josip Plemelj in honorarni učitelj Rikard Zupančič, redni profesor na Tehniški fakulteti. Fiziko so slušatelji v prvih dveh semestrih poslušali na Tehniški fakulteti pri honorarnem učitelju dr. Valentinu Kušarju, potem pa je fakulteta z rednim prof. dr.

Vojtehom Rubinowiczom, dotedanjim docentom na univerzi v Černovicah, imela tri semestre lastno učno moč za teoretično fiziko. Od njegovega odhoda v Lwow dalje so fiziki gostovali na Tehniški in Medicinski fakulteti. Ves trud fakultetnega sveta, da bi pridobil predavatelja za teoretično fiziko je bil brezuspešen. Kemiki so poslušali predavanja na Tehniški fakulteti, kjer so bile zanje določene tudi posebne vaje. Na dobro urejenem kemičnem inštitutu, ki je premogel pet učnih moči so filozofi - kemiki lahko dosegli popolno izobrazbo. S poletnim semestrom 1926/27 je začel na Filozofski fakulteti honorarno predavati kemijo redni prof. Maks Samec, ki sta se mu pridružila še docent Klemen Rihard (1934/35) in redni prof. Marij Rebek (1935/36). Podobno je Tehniška fakulteta podpirala Filozofsko tudi z inštitutom za mineralogijo in petrografijo, kjer so se bila predavanja za filozofe od prvega študijskega leta dalje. V obdobju od poletnega semestra 1923, do poletnega semestra 1929 je honorarno predaval na Filozofski fakulteti vodja inštituta dr. Karol Hinterlechner. Od zimskega semestra 1937 dalje pa privatna docentinja Ljudmila Dolar Mantuani.

Izredni profesor Jovan Hadži (od 27. 1. 1921 redni profesor) dotlej privatni docent zagrebške Filozofske fakultete je od študijskega leta 1920 vodil stolico za zoologijo. Tej je bila v zimskem semestru 1926 leta pridružena še docentura za komparativno anatomijo, ki jo je do leta 1938 opravljal docent Roman Kenk. Pri stolici za zoologijo sta delovala še dva honorarna učitelja: Alija Košir je v letih od 1921 do 1938 predaval somatologijo človeka, Albin Seliškar pa je 1928 leta začel predavati fiziologijo živali. V študijskem letu 1931/32 si je fiziologija pridobila status samostojne stolice, ki jo je še naprej kot honorarni predavatelj vodil docent Medicinske fakultete dr. Albin Seliškar.

Botanika v prvem študijskem letu ni imela zastopnika. V zimskem semestru 1920/21 je vsak teden za en dan hodil kot gost predavati redni profesor zagrebške Veterinarske fakultete dr. Franc Jesenko, dokler ni v aprilu 1920 postal redni član Filozofske fakultete. Njegovo delo na ljubljanski univerzi je 14. julija 1932 prekinila tragična smrt zaradi posledic nesreče v gorah.¹⁷ Predavanja iz botanike je potem kot docent prevzel Štefan Hrvatič, ki je v študijskem letu 1938/39 napredoval v izrednega profesorja.

Stolico za geologijo in paleontologijo je fakultetni svet dne 26. 3. 1920 poveril izrednemu profesorju dr. Marijanu Salopeku, dotedanjemu kustosu zagrebškega muzeja, ki je predaval najprej kot izredni profesor in nato od leta 1924 kot redni profesor do leta 1928, ko je bil imenovan na za-

¹⁶ Pregled stolic in njihova zasedba je pripravljen na podlagi arhivskih virov, ki jih hrani ZAMU; razvoj humanističnih in jezikoslovnih predmetov je prikazan v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919 - 1969; pomemben vir so tudi sezname predavanj, ki jih je univerza začela izdajati z letnim semestrom 1920. leta.

¹⁷ ZAMU, IV - 21, Franc Jesenko - personalna mapa.

grebško fakulteto. Potem so bila osem semestrov predavanja na Tehniški fakulteti, dokler ni bil v letnem semestru štud. leta 1932/33 nastavljen dr. Ivan Rakovec, najprej kot honorarni predavatelj, potem kot docent od leta 1939/40 dalje pa je bil izredni profesor.

Geografija je dobila svojega prvega zastopnika dne 19. 4. 1920 v rednem profesorju dr. Arturju Gavazziju, ki je bil dotedaj izredni profesor na zagrebški Filozofski fakulteti. V šestih letih delovanja v Ljubljani je ustanovil geografski institut in pritegnil pod univerzitetno upravo meteorološki in seizmografski zavod. Tudi potem, ko je bil leta 1926 imenovan na zagrebško Filozofsko fakulteto, je še eno leto honorarno predaval, dokler ni bila stolica za geografijo 24. 8. 1927 poverjena doc. dr. Antonu Meliku (1932 izredni in leta 1938 redni profesor). V študijskem letu 1933/34 je s predavanji privatnega docenta dr. Oskarja Reye zaživel tudi stolica za meteorologijo.

Filozofska fakulteta je ob ustanovitvi povabila v domovino vse kvalificirane domače moči, ki so delovale na tujih univerzah, kar je privedlo do tega, da je bil oddelek za slovansko filologijo že ob ustanovitvi fakultete kadrovsko najbolje zastopan, saj so mu pripadali kar trije od prvih štirih imenovanih profesorjev. "Nekaterim ministrom prosvete in narodnim poslancem se je zdelo to nekam luksuzno." Fakulteti pa se je to zdelo pravilno in edino možno. Vzrok, da je bila številčna razlika med zastopstvom slovanske filologije in drugimi vedami tako vidna, ni bil v tem, da bi bila slovanska filologija prebogato zasedena, marveč deloma v tem, da so bili drugi predmeti preškrumno zasedeni, največkrat le z eno učno močjo. Slovanska filologija je bila porazdeljena tako, kot zahteva predmet sam in pa slovanski značaj ljubljanske univerze.¹⁸ Stolico za splošno slovansko filologijo je prevzel dr. Rajko Nahtigal, redni profesor graške univerze. Stolica za slovenski jezik je bila poverjena red. prof. dr. Francu Ramovšu, dotedanjemu privatnemu docentu za slovansko filologijo na graški univerzi. Ivan Prijatelj, dotedaj kustos dvorne knjižnice na Dunaju je bil imenovan na stolico za novejšo slovansko literaturo s posebnim ozirom na slovensko. Po Prijateljevi smrti 23. 5. 1937. leta¹⁹ je prevzel najprej kot honorarni predavatelj, od 1939/40 pa kot redni docent predavanja iz njegovega tematskega območja dr. Anton Ocvirk, ki je slavistiko in primerjalno književnost doštudiral že na ljubljanski univerzi.²⁰ Prijatelju se je v avgustu 1920 leta pridružil tudi dr.

France Kidrič, ki je bil postavljen na mesto rednega profesorja za starejšo slovansko literaturo s posebnim ozirom na slovensko. Posebno stolico za srbskohrvatski jezik in književnost je fakulteta poverila dr. Aleksandru Stojičeviću gimnazijskemu profesorju iz Beograda, ki jo je vodil kot izredni od 1925 leta dalje pa redni profesor.

Romanska filologija dolgo časa ni imela stalne učne moči. V prvem semestru se sploh ni predavala, do leta 1928, ko je z imenovanjem dr. Franca Sturma na mesto docenta romanske filologije, pa je fakulteta za ta predmet nastavljala honorarne učitelje. Kljub prizadevanjem italijanskemu jeziku in književnosti fakulteta ni uspela zagotoviti stalne učne moči.²¹ V letih 1921 do 1923 je tri semestre kot gost predaval dr. Peter Skok, redni profesor zagrebške Filozofske fakultete, vendar ga zaradi pomanjkanja sredstev fakulteta ni mogla več plačevati. Isti razlogi so onemogočali tudi ustanovitev italijanskega seminarja in lektorata. Nemansko filologijo je od leta 1920 dalje zastopal dr. Jakob Kelemina, sprva kot docent, potem kot izredni in od leta 1928 dalje kot redni profesor.

Predavanja iz klasične filologije, predvsem iz latinskega jezika in literature je prevzel 24. 3. 1920 dr. Ivan Lunjak, upokojeni profesor v Odesi, kot honorarni in potem kot kontraktualni redni profesor. Spremljala sta jih grški in latinski proseminar. Za grški jezik in literaturo je bil postavljen leta 1923 docent dr. Franc Bradač, ki je 1. aprila 1930, ko se je prof. Lunjak upokojil, prevzel tudi vodstvo klasičnega seminarja. Historično gramatiko latinskega jezika je od študijskega leta 1936/37 predaval red. prof. dr. Dragotin Oštir. Primerjalno jezikoslovje je prve štiri semestre supliral prof. Ramovš, dokler ni fakulteta 8. 3. 1922 za to stolico pridobila docenta dr. Dragotina Oštirja, (1924 izredni profesor, 1933 redni profesor). Filozofska fakulteta s predlogom za zasedbo stolice za primerjalno književnost v prvem študijskem letu ni prodrla, od začetka študijskega leta 1925/26 je posvečal prof. Kidrič, ki je prevzel tudi vodstvo seminarja, svoja stranska predavanja komparativni literarni zgodovini, prof. Kelemina pa literarni vedi. Redna predavanja so zaživel s študijskim letom 1929/30, predaval je prof. Kidrič, prof. Prijatelj pa je nekaj časa vodil seminarske vaje.

Obširni obseg zgodovinske vede je zahteval najmanj tri stolice (za stari, srednji in novi vek), kolikor jih je fakulteta tudi imela, vendar je bila ena izmed njih posvečena le zgodovini Srbov in Hrvatov, ker se je fakulteti zdelo potrebno, da posveti kar največjo pozornost proučevanju razvoja srbskega in hrvatskega naroda.²² Zgodovino starega veka je od 13. 9. 1920 pa do svoje upokojitve

¹⁸ ZAMU, I - 213, Filozofska fakulteta do leta 1928.

¹⁹ ZAMU, IV - 50, Ivan Prijatelj - personalna mapa.

²⁰ Zbornik petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919 - 1969, poglavje Slavistika - Zgodovina slovenske književnosti, Ljubljana 1969, str. 255.

²¹ Profesor Sturm je predaval predvsem francoščino.

²² ZAMU, I - 213, Filozofska fakulteta do leta 1928.

1924 leta predaval dr. Nikolaj Bubnov profesor univerze v Kijevu. Po petih vakantnih semestrih je bila ta stolica poverjena dr. Balduinu Sari, docentu Beograjske univerze. Zgodovino srednjega veka in z njo združeno starejšo slovensko zgodovino je od 27. 1. 1920 do svojega odhoda na zagrebško univerzo, zastopal dr. Ljudmil Hauptmann, sprva kot izredni in nato kot redni profesor. Z letnim semestrom 1927 leta je začel predavati pomožne zgodovinske vede dr. Milko Kos izredni profesor na zagrebški Filozofski fakulteti, kmalu nato pa je bila ta stolica spojena s stolico za občo zgodovino srednjega veka s posebnim ozirom na starejšo zgodovino Slovencev. Stolico za zgodovino Srbov in Hrvatov je zastopal dr. Nikola Radojčić.

Prof. dr. Izidor Cankar rojen 22. 4. 1886 v Šidu, je bil 27. 1. 1920 kot docent nastavljen na stolico za umetnostno zgodovino (1923 postane izredni, 1928 redni profesor), 1936 leta je bil imenovan za poslanika Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu in zaradi tega razrešen službe na univerzi.

Stolico za umetnostno zgodovino je 27. 1. 1920 prevzel docent dr. Izidor Cankar (1923 postane izredni in 1928 redni profesor), 1936 leta je bil

Cankar imenovan za poslanika Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu²³ ter zaradi tega razrešen službe na univerzi, na fakulteti pa ga je nasledil 1938 leta dr. France Stelè. Med leti 1920 in 1924 je kot honorarni profesor predaval o starejši umetnosti in epigrafiki direktor muzeja dr. Josip Mantuani. Stalno učno moč za zgodovino antične in bizantinske umetnosti je fakulteta dobila leta 1920 z dr. Vojislavom Molètom, privatnim docentom univerze v Tomsku, leta 1924 je postal izredni profesor za klasično arheologijo in za bizantinsko umetnost. Ko je naslednje leto odšel na univerzo v Krakowu je stolico za arheologijo in arheološki seminar prevzel dr. Balduin Saria.

Za praktični pouk jezikov je filozofska fakulteta v Ljubljani poskrbela s petimi lektorati. Francoskega (deloval od 7. decembra 1920 dalje) so vodili Lucien Tesniere, za njim Rene Martel, Maec Vey in od poletnega semestra 1932 leta dalje Jean Lacroix. Angleškega je od 2. novembra 1921 vodila Fanny Copeland, na češkem je deloval od 26. 2. 1922 dr. Václav Burian, na ruskem od 4. 1. 1922 dr. Nikolaj Preobraženskij, nemškega pa je od poletnega semestra leta 1930 vodil Henrik Baerent. Lektoratov za italijanščino in pravilno izgovorjavo slovenskega jezika zaradi pomanjkanja kreditov ni bilo mogoče odpreti. Lektorji za francoski jezik so delovali kot gostje in jih je pošiljala francoska vlada, ostali štirje lektorji pa so bili pogodbeno nastavljeni in so jim pogodbe podaljševali na tri leta.

Profesorski zbor, ki je štel v študijskem letu 1920/21 skupno 20 članov (12 rednih profesorjev, 4 izredne profesorje in 4 univerzitetne docente), se je v šestnajstih letih obstoja fakultete povečal le za enega člana. Kako nezadostno je bilo število 21 za profesorski kolegij Filozofske fakultete v Ljubljani so pokazale tudi primerjave s takratnim številom profesorskega kadra na drugih treh fakultetah v državi,²⁴ zato je ob sestavi proračuna za leto 1937/38 fakulteta poslala na rektorat nujno prošnjo naj poskuša z vsemi sredstvi doseči za Filozofsko fakulteto dve novi redni profesuri in obenem pripravi odločilne faktorje do tega, da pristanejo na postopno dopolnjevanje fakultete v prihodnosti, kajti dve novi profesuri bi bili le začasna rešitev, ki bi omogočila napredovanje dvema izrednima profesorjema in dvema docentom, na iz-

²³ ZAMU, IV - 6, Izidor Cankar - personalna mapa.

²⁴ Filozofska fakulteta v Zagrebu je imela po leksijskem katalogu 37 članov (28 rednih profesorjev, 5 izrednih profesorjev in 4 univerzitetne docente), profesorski zbor Filozofske fakultete v Beogradu je štel 55 članov (30 rednih profesorjev, 11 izrednih profesorjev in 14 univerzitetnih docentov) celo Filozofska fakulteta v Skopju, ki ni obsegala skupine realnih predmetov je imela po leksijskem katalogu za leto 1936/37 že 15 članov (5 rednih profesorjev, 7 izrednih profesorjev in 3 univerzitetne docente) po novem budžetskem predlogu pa jih je imela 21.

praznjeni mesti pa bi prišla dva nova docenta za nezasedene predmete.²⁵ Prošnji je bilo le delno ugodeno z odobritvijo ene dodatne redne profesure na katero je bil imenovan dr. Baldrin Saria. Z imenovanjem dr. Antona Melika za rednega profesorja je bilo potrebno počakati do naslednjega študijskega leta, v zimskem semestru 1940/41 so se začela tudi predavanja iz etnologije in etnografije, ki jih je kot redni profesor vodil dr. Niko Zupančič. V poletnem semestru 1941 leta sta bila za redna profesorja imenovana še Franc Sturm in Vojeslav Molè, ki je prevzel novo ustanovljeno stolico za bizantologijo.²⁶ Filozofska fakulteta je začetek druge svetovne vojne dočakala s sedemnajstimi rednimi profesorji, petimi izrednimi profesorji in petimi univerzitetnimi docenti.²⁷

Ob ustanovitvi obljubljeni posebni zakon za ljubljansko univerzo ni nikoli izšel. Namesto njega je konec junija 1930 leta izšel splošni univerzitetni zakon, ki je veljal za celo državo. Zakon v svojem 41. členu nalaga ministru prosvete, da predpiše tudi Splošno univerzitetno uredbo, ki bo predpisovala pravice in naloge univerzitetnih oblasti, učnega administrativnega in ostalega osebja ter slušateljev ter odredbe o nižjem in višjem disciplinskem sodišču. Določala bo tudi število kateder na posameznih fakultetah, kot tudi njihov naziv in način izbora predavateljev in drugo. Ureditev posameznih fakultet, izvajanje pouka na njih, pravila o izpitih, predpise o promocijah in odredbe za študente pa naj bi določale posebne fakultetne uredbe.²⁸

Splošna univerzitetna uredba ki je izšla 12. decembra 1931 je za filozofske fakultete določala 32 stolic: Filozofija (zgodovina filozofije, logika, sociologija, psihologija, spoznavna teorija, etika, estetika); Pedagogika (teoretična praktična in zgodovinska); Teoretična matematika (višja algebra, infinitezimalni račun, višja analiza, geometrija); Uporabna matematika (racionalna mehanika, nebesna mehanika, matematična fizika); Astronomija; Meteorologija; Fizika (eksperimentalna in teoretična); Geofizika; Kemija (neorganska in organska, fizikalna in biokemija), Mineralografija s petrografijo; Botanika (obča in sistematična, geobotanika); Fiziologija in fiziološka kemija, Zoologija, Primerjalna anatomija; Geologija s paleontologijo, Geografija (fizikalna, antropogeografija in regionalna geografija); Etnologija (obča in nacionalna); Na-

rodni jezik; Primerjalna slovnica indoevropskih jezikov in slovanskih jezikov s staroslovenskim; Zgodovina jugoslovanske književnosti; Jeziki in književnost vzhodnih in zapadnih Slovanov; Klasična filologija (grško in latinsko); Teorija književnosti; Romanski jeziki in književnosti; Germanski jeziki in književnosti; Primerjalna zgodovina starih in modernih književnosti; Narodna zgodovina; Obča zgodovina starega veka, srednjega veka s pomožnimi zgodovinskimi vedami in novega veka; Bizantologija; Orientalna filologija, Arheologija; Umetnostna zgodovina.²⁹

Prof. dr. Karol Ozvald je od leta 1920 dalje predaval pedagogiko (14. 4. 1920 redni profesor) na Filozofski fakulteti univerze v Ljubljani.

V študijskem letu 1931/32 je imela Filozofska fakulteta v Ljubljani glede na univerzitetno uredbo zasedenih le 13 stolic.³⁰ Za nadaljnjih osem stolic predvidenih po 96. členu obče univerzitetne uredbe, ki obsegajo narodni jezik, indoevropske in slovanske jezike s staroslovenskim, vse slovanske

²⁵ ZAMU, IV - 215, Dopis dekana Kidriča rektoratu univerze, decembra 1936 leta.

²⁶ ZAMU, Sezname predavanj za Filozofsko fakulteto 1920 - 1941.

²⁷ Univerzitetni docenti so bili: Anton Peterlin, Franc Zwitter, Oskar Reya, Ljudmila Dolar Mantuani in Anton Ocvirk.

²⁸ ZAMU, IV - 1078, Zakon o univerzitetima, Zagreb 1930, str. 25, člen 41.

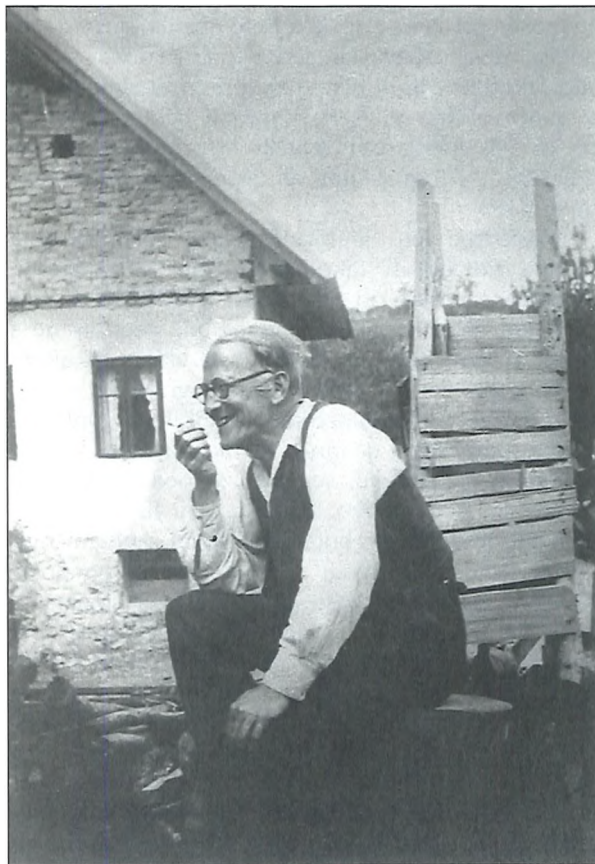
²⁹ ZAMU, IV - 1078, Obča univerzitetna uredba, Ljubljana 1932, str. 33. člen 96.

³⁰ Od tega so osem stolic zasedali redni profesorji, dve stolici sta bili zasedeni z izrednima profesorjema, tri pa z docenti.

književnosti ter njihovo zgodovino, teorijo književnosti, primerjalno zgodovino starih in modernih književnosti in orientarno filologijo, je bilo na razpolago le šest profesorjev, tako da so morali posamezni profesorji predavati več stolic.³¹ Predavatelji Tehniške in Medicinske fakultete so predavali predmete šestih stolic, stolice za astronomijo, meteorologijo, geofiziko, fiziologijo in fiziološko kemijo, primerjalno anatomijo, etnologijo in bizantologijo pa sploh niso bile zasedene. Fakulteta je izdelala že v letu 1932 načrt uredbe, ki ga je fakultetni svet sprejel 4. maja 1932.³² Pri izdelavi načrta uredbe je Filozofska fakulteta glede sistematizacije stolic upoštevala določila splošne univerzitetne uredbe, razen v primerih, ko so bile posamezne stolice zaradi pomajnkanka kadrov posebno zastopane in je upoštevala dejansko stanje na fakulteti tako, da je te stolice skladno s svojimi potrebami razdelila oziroma povezala in smiselno preoblikovala. Narodni jezik sta na ljubljanski Filozofski fakulteti predavala dva profesorja, zato je tudi načrt uredbe za narodni jezik določil dve stolici: eno za slovenski jezik s splošno fonetiko in drugo za srbohrvatski jezik s književnostjo. Stolica za slovansko filologijo, bi obsegala primerjalno gramatiko slovanskih jezikov s staroslovenskim in jezike vzhodnih in zapadnih slovanov. Stolic za slovanske književnosti starejše dobe s posebnim ozirom na slovensko in za slovanske književnosti novejše dobe s posebnim ozirom na slovensko zajemata tematiko iz štirih stolic, ki jih določa splošna univerzitetna uredba. Tudi stolica za primerjalno slovnico indoevropskih jezikov, historično slovnico klasičnih jezikov in orientalistiko je v načrtu uredbe posebej oblikovana glede na zasedbo predavanj in združuje dele treh predvidenih stolic. Takratni dekan Veber se je v obrazložitvi načrta obrnil na ministra prosvete s prošnjo, da bi to posebno razvrstitev stolic in predmetov na Filozofski fakulteti sprejel in uveljavil tudi v končno odobreni uredbi za filozofske fakultete, ki pa v naslednjih letih ni bila sprejeta.

Poleti leta 1938 je ministerstvo prosvete pozvalo pravne, filozofske in agronomsko-gozdarske fakultete v državi, ki do tedaj še niso imele predpisanih posebnih uredb, ker se istoimenske fakultete niso mogle zediniti glede predpisov, ki morajo biti po 14. členu obče univerzitetne uredbe isti, naj pripravijo nove projekte uredb, ker so obstoječi že zastareli. Ljubljanska Filozofska fakulteta je v avgustu leta 1938 pripravila nov načrt uredbe, v katerem je z manjšimi spremembami ponovila določila iz prvotnega načrta. Novi načrt uredbe iz-

pušča stolice, ki se na ljubljanski Filozofski fakulteti dotedaj niso nikoli predavale: geofiziko, primerjalno anatomijo in bizantologijo, uvaja pa stolice za jezike vzhodnih in zapadnih Slovanov, za primerjalno zgodovino starih in modernih književnosti in teorijo književnosti, ki so določene v splošni univerzitetni uredbi, pa so se v predhodnem načrtu povezovali z drugimi stolicami, na novo pa uvaja stolici za antropologijo in za muzikologijo in tako presega predpisano število 32. stolic za eno.

Prof. dr. Ivan Prijatelj je bil v avgustu leta 1919 imenovan na stolicu za novejšo slovansko literaturo s posebnim ozirom na slovensko. Do tedaj je bil kustos dvorne knjižnice na Dunaju.

Septembra 1938 leta je minister prosvete sklical konferenco predstavnikov vseh štirih filozofskih fakultet v državi za izdelavo načrta skupne uredbe za filozofske fakultete. Za osnovo jim je bil projekt, ki ga je izdelal svet Filozofske fakultete Univerze v Beogradu, z nekaterimi spremembami. Odseka na katera se fakulteta lahko deli so poimenovali realistični in humanistični, kot sta bila poimenovana že v prvem načrtu uredbe, ki je bil izdelan za Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Tudi predmetne skupine za diplomske izpite so bile z majhnimi

³¹ ZAMU, I - 213, Personalno stanje filozofske fakultete univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani, leto 1932.

³² ZAMU, I - 135, Načrt uredbe Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

spremembami sprejete tako, kot jih je predlagala beograjska fakulteta, spremembe pa so bile uvedene sporazumno s predstavniki dotičnih skupin na Filozofski fakulteti v Beogradu.³³ Ljubljansko Filozofsko fakulteto je zastopal prof. Kelemina, ki je še bolj kot ostali delegati lahko izražal le svoje osebno mnenje, ker fakulteta pred konferenco načrta ni dobila na vpogled in mu ni mogla dati navodil, zato je takoj ko je bil načrt znan zaprosila rektorat naj ministerstvu sporoči njene predloge za spremembe. Te so se nanašale predvsem na skupine za narodni jezik, ter za narodni jezik in književnosti, pri čemer je fakulteto vodila skrb, da bi dobila nova uredba čim enotnejšo podobo za vse štiri fakultete, da bi bila enakopravnost slovenščine s srbohrvaščino v vseh skupinah očitna ter da ne bi bili ljubljanski slavisti v primerjavi z zagrebškimi, beograjskimi ali skopskimi bolj obremeni.³⁴

Naslednje leto je bila izdelana nova skupna uredba filozofskih fakultet univerz v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani in Skopju, ki je določala za vse fakultete enotne katedre, kot so bile predpisane s splošno univerzitetno uredbo, za vsako fakulteto posebej pa so bili določeni pedagoški in znanstveni zavodi. Za Filozofsko fakulteto v Ljubljani so bili predvideni: seminar za filozofijo in eksperimentalno psihologijo, seminar za pedagogiko, seminar za matematiko, seminar za fiziko, meteorološki observatorij, botanični zavod z botaničnim vrtom, fiziološki zavod, zoološki zavod, etnološki seminar, geografski inštitut, inštitut za slovansko filologijo (z oddelki: za slovenski jezik in splošno fonetiko, za srbskohrvatski jezik in srbskohrvatsko književnost, za slovanske književnosti starejše dobe s posebnim ozirom na slovensko, za slovanske književnosti novejše dobe s posebnim ozirom na slovensko), seminar za primerjalno gramatiko indoevropskih jezikov in orientalistiko, seminar za klasično filologijo, seminar za romanske jezike in književnosti, seminar za germanske jezike in književnosti, seminar za primerjalno zgodovino starih in modernih književnosti s teorijo književnosti, zavod za zgodovino (z oddelki za narodno zgodovino, za občo zgodovino starega veka, za občo zgodovino srednjega veka s pomožnimi zgodovinskimi vedami, za občo zgodovino novega veka), seminar za arheologijo in inštitut za umetnostno zgodovino.³⁵

Tudi skupna uredba iz leta 1939 ni stopila v veljavo in Filozofska fakulteta v Ljubljani se je še naprej upravljala pa določilih uredbe beograjske

Filozofske fakultete iz leta 1906 s spremembami in dopolnili v letih 1911 in 1928.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Abriß der Entwicklung der Philosophischen Fakultät bis zum Jahre 1941

Im Sommer 1919 wurde ein Gesetz verabschiedet über die Gründung der Universität in Ljubljana mit fünf Fakultäten: der philosophischen, rechtswissenschaftlichen, medizinischen, technischen und theologischen. Ende August berief der Regent die ersten Professoren, darunter vier Professoren der Philosophischen Fakultät, die im Wintersemester mit ihren Vorlesungen begannen, sich jedoch auch mit organisatorischen Fragen auseinanderzusetzen hatten. Im Laufe des ersten Semesters wurden noch vierzehn Lehrstühle besetzt, und dank der Zusammenarbeit mit der Medizinischen und Technischen Fakultät, die die Studenten der naturwissenschaftlichen Richtungen aufnahmen, war das Studium an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana am Ende des ersten Semesters vollständig.

Die weitere Entwicklung der Fakultät wurde in den darauffolgenden Jahren vor allem durch räumliche und finanzielle Einschränkungen behindert. Das Lehrpersonal verstärkte sich einigermaßen erst kurz vor Ausbruch des Zweiten Weltkriegs. In dieser Zeit gab es an der Philosophischen Fakultät siebzehn ordentliche Professoren: Franc Veber, Karel Ozvald, Josip Plemelj, Nikola Radojčić, Milko Kos, Balduin Saria, Anton Melik, Jovan Hadži, Niko Županič, Rajko Nahtigal, Franc Ramovš, Aleksander Stojičević, Franc Kidrič, Franc Šturm, Jakob Kelemina, Dragotin Oštir, Vojeslav Molè, ferner vier außerordentliche Professoren: Štefan Hrvatić, Ivan Rakovec, Franc Bradač, Franc Stelè und fünf Universitätsdozenten: Anton Peterlin, Fran Zwitter, Oskar Reya, Ljudmila Mantuani Dolar und Anton Ocvirk. Aus Mangel an akademischen Kräften stellte die Fakultät zeitweise Honorarlehrer ein, die ganze Zeit hielt sie auch die Zusammenarbeit mit der Medizinischen und Technischen Fakultät aufrecht.

Bei der Gründung der Universität in Ljubljana wurde bestimmt, daß die Fakultät vorläufig nach den Verordnungen für die Universität in Belgrad

³³ ZAMU, I - 213, Zaključci interfakultetske komisije za izradu projekta fakultetske uredbe.

³⁴ ZAMU, I - 213, Dopis fakultete rektoratu univerze.

³⁵ ZAMU, I - 135, Uredba filozofskih fakultet univerz v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani in Skopju.

verwaltet werden solle. Demzufolge wurde auch auf die Philosophische Fakultät in Ljubljana diese Verordnung aus dem Jahre 1906 angewandt. Ende Juni 1930 wurde das Allgemeine Universitätsgesetz (Splošni univerzitetni zakon) erlassen und auf dessen Grundlage die Allgemeine Universitätsverordnung (Splošna univerzitetna odredba), die unter anderem auch die Zahl der Lehrstühle der einzelnen Fakultäten vorschrieb und bestimmte, daß die Einrichtung der einzelnen Fakultäten

durch besondere Fakultätsverordnungen geregelt werden sollte. Die Philosophische Fakultät in Ljubljana entwarf ihren ersten Plan bereits im Jahre 1932, dieser wurde jedoch nicht angenommen, ebensowenig der Plan aus dem Jahre 1938. Dasselbe gilt für die gemeinsame Verordnung der Philosophischen Fakultäten in Belgrad, Zagreb, Ljubljana und Skopje aus dem Jahre 1939, so daß die Philosophische Fakultät in Ljubljana weiterhin nach der Belgrader Verordnung verwaltet wurde.

Jubilej

Branko Marušič 60-letnik

Znanstveno delo zgodovinarja Branka Marušiča je usmerjeno predvsem v raziskave zgodovine goriških Slovencev v 19. in v začetku 20. stoletja. V svojem delu skuša prikazati vsestransko in celostno podobo preteklega življenja na Goriškem.

Branko Marušič se je rodil 4. februarja 1938 v Gorici, danes pa živi v Solkanu. Po maturi (1955) se je sicer najprej vpisal na študij medicine, nato pa je predsedlal na zgodovino. Objavljati je začel že kot študent. Po diplomi in odsluženi vojaščini se je zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja, leta 1965 pa se je vrnil na Goriško. Postal je kustos Goriškega muzeja in nato njegov ravnatelj. Iz časa službovanja v Goriškem muzeju je med njegovim angažiranim delom omembe vredna ureditev rojstne hiše Simona Gregorčiča na Vrsnem (1966), organiziranje več muzejskih razstav in prireditev. V Novi Gorici je bil pobudnik ulice slavnih rojakov in postavitve spominskih plošč nekaterim ljudem in dogodkom. Kot predsednik Zgodovinskega društva za severno Primorsko si je prizadeval približati rojakom njihovo lastno zgodovino, zato je bil med pobudniki izdajanja Goriškega letnika in Berila Goriškega muzeja. Za delo na muzejskem

področju je leta 1983 prejel Valvasorjevo nagrado. Je urednik številnih priložnostnih izdaj publikacij, ki so nastale ob stoletnici čitalnice v Solkanu, v Rihemberku, ob stoletnici tabora v Brdih, piše pa tudi spremna besedila za zgodovinske knjižne objave, ki govorijo o Goriški, njenih rojakih in o problemih prve svetovne vojne, ki je izrazito zaznamovala to ozemlje. Svoja dognanja o Primorski in Goriški ter njunih ljudeh v 19. in 20. stoletju predstavlja tako domači kot tuji javnosti na različnih simpozijih ter v domači in tuji strokovni literaturi. Tako je z objavo zbranih zgodovinskih spisov *Primorski čas pretekli* (1985) spregovoril o temeljnih vprašanjih primorske zgodovine 19. stoletja in začetkov 20. stoletja. Druga pomembna knjiga, ki načenja raziskave o delu in življenju primorskih političnih in duhovnih buditeljev je delo *Z zlatimi črkami: življenjske usode in dela velikih primorskih mož* (1987).

Leta 1987 je doktoriral in se istega leta zaposlil na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU. V Novi Gorici vodi posebno enoto tega inštituta. Leta 1991 je bil izvoljen za znanstvenega svetnika. V tem času je svoje raziskave o zgodovini Goriške in njenih ljudi še poglobil s sodelovanjem s podobnimi zgodovinskimi ustanovami na drugi strani meje. Ob tem velja omeniti pozornost, ki jo posveča eni od najbolj zapletenih osebnosti slovenskega in primorskega polpreteklega političnega življenja, dr. Henrikumu Tumi. Pod njegovim budnim vodstvom je leta 1994 izšlo delo *Henrik Tuma: Pisma*. Osebnosti in dogodki (1893 - 1935). Dopolnil in za ponatis je pripravil ter uredil knjigo *Henrika Tume Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi* (1997). Njegove raziskave o življenju in delu Henrika Tume se opirajo na zapuščino tega politika, ki jo hrani enota Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Novi Gorici.

Intenzivno je sodeloval pri nastajanju in izhajanju *Primorskega slovenskega biografskega leksikona*, ki je začel izhajati v Gorici leta 1974, prav tako pa je tudi zvest sodelavec *Enciklopedije Slovenije*.

S problematiko gospodarskega, kulturnega in političnega življenja na Goriškem v polpreteklem času, pa tudi v 18. stoletju seznanja današnje bralce tudi z daljšimi in krajšimi članki v domačih in tujih zgodovinskih časopis in revijah, pa tudi s poljudnimi članki.

Eva Holz

Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn

Ko se človeško življenje prevesi v drugo polovico, ga vse pogostejše zapolnjujejo spomini. Ti se pogosto vračajo v študentska leta, ko si poln upov in moči mislil, da si kuješ lastno prihodnost. Običajno se s hvaležnostjo spominjaš svojih profesorjev, kolegic in kolegov, kmalu pa ugotoviš, da je lepoto temu obdobju življenja dajala tudi skupina ljudi, ki so ti nevidno stali ob strani in ti lajšali vsakdanjik. To smo še toliko bolj občutili tisti, ki smo bili v Ljubljani prišleki, odtrgani od domačega ognjišča in pogosto brez domače človeške toplote. V takih primerih je bilo silno važno, kdo, predvsem pa kakšen človek je bil na oddelku, ki nam je bil drugi dom. Potrebovali smo nekoga, ki nam je blažil naše stiske, predvsem pa nevsiljivo in neopazno posredoval med študenti in profesorji. Olga Janša-Zorn je bila med leti 1968 in 1980 kot bibliotekarka, dejansko pa deklica za vse, dobri duh oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Če ne bi v življenju napravila nič drugega kot zgoraj omenjeno, bi bilo to ogromno in bi zaslužila našo iskreno hvaležnost.

Gorenjski priimek jubilarke je zavajajoč. Rojena v Dolenjem Logatcu, osnovno in nižjo gimnazijo obiskovala v Ormožu, maturirala v Kranju, diplomirala iz zgodovine v Ljubljani. Vse to ji daje občutek, da je marsikje doma, čeprav je najbolj navezana na Gorenjsko in Kranj, kjer je do prihoda v Ljubljano službovala. Za njo so na oddelok

kot študentje prišli tudi nekateri njeni dotedanji dijaki, kar kaže na uspešnost njenega pedagoškega poslanstva. Čeprav je tudi njena predhodnica prof. Slavka Kajba slovela po svojih izjemnih človeških vrlinah, je Olga s svojo vedrino, ženstvenostjo, predvsem pa izjemno človečnostjo, napolnila izrazito moški oddelek. Dala mu je tisto, kar prinaša mati v družino, v kateri je ona edina svojega spola. Postala je središčna osebnost oddelka, okoli katere se je praktično vse vrtelo, čeprav navzven tega ni bilo videti. Da je temu resnično tako smo občutili, ko smo začeli pomisljati na službe. Kolikim je Olga Janša pomagala do nje, je njena skrivnost, ni pa nas bilo malo.

Bibliotekarka Olga Janša je s seboj iz Kranja prinesla tudi renome izjemne pedagoginje. Nova služba ji izkazovanja teh lastnosti sprva ni omogočala, začutili pa jo je bilo, ko je 1971. leta postala članica uredništva Kronike, bila v letih 1972 - 1978 glavna urednica ter naslednje leto glavna in odgovorna. Na stečaj je mladim odprla njene strani. Sprva smo se preizkušali predvsem v pisanju poročil, počasi pa so najsposobnejši že začeli objavljati svoje prve znanstvene rezultate. Lagali bi, če bi trdili, da pri nekaterih starejših članih uredništva ni bilo odporov proti začetnikom. Janševa je spore in težave gladila z njeno izjemno mirnostjo, potrpežljivostjo in dobrohotnostjo, ki je vsakega razorožila.

Čeprav kot bibliotekarka strokovno ni mirovala, sodelovala je zlasti pri izdelavi tekočih strokovnih bibliografij, se je njena ljubezen do pedagoškega dela polagoma začela vse glasneje oglašati. Njeno sodelovanje s takratnimi najvidnejšimi slovenskimi zgodovinarji ji je utrjevalo spoznanje, da bi v stroko lahko kreativneje posegla. 1979. leta je bila izvoljena za profesorja višje šole in naslednje leto prešla na Pedagoško akademijo v Ljubljani, kjer predavala Uvod v študij zgodovine in občo zgodovino, po preobrazbi te višje šole v visoko, pa je prešla na razredni pouk. Leta 1988 je obranila doktorsko disertacijo Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju. Naslednje leto je postala docentka, leta 1994 pa izredna profesorica.

Bibliografija Olge Janše-Zorn je obsežna in raznovrstna. Poleg bibliografij obsega še številne članke, razprave, učbenike in monografije. Blizu ji je gospodarska in socialna zgodovina, velja za strokovnjaka za zgodovino turizma, agrarne reforme, niso pa ji tuja tudi številna druga področja našega udejstvovanja. Zaradi skromnosti, predvsem pa osebnih nenasilnosti, je bila verjetno pri številnih kolektivnih projektih prezrta, čeprav tudi največjim avtoritetam ni bilo nerodno segati po rezultatih njenega dela. Pedagoška fakulteta njenega izjemnega človeškega in strokovnega potenciala očitno ni znala izrabiti, sicer se naša Olga gotovo lanskega oktobra ne bi odločila za upokojitev.

V človeški naravi je zasidrano upanje, da bo človeška dobrota vsaj razumljena, če že ne poplačana v tuzemskem življenju. Naša izjemna hvaležnost za njeno skrb in dobroto ji je mogoče pomagala ublažiti, ne pa zakriti življenjske tegobe, ki je niso nikoli zgrešile. Njena zakonska sreča z izjemnim garačem, našim dobrim in skromnim prijateljem, prvim slovenskim doktorjem iz poveljne zgodovine Tonetom Zornom, je bila kratka. Tudi kasneje ji marsikaj ni bilo prizanešeno. Kljub vsemu pa je ohranila svojo mirnost, ljubezen do človeka v stiski in čeprav sama pogosto potrebna bodrilne besede, ji te za znanca ali prijatelja nikoli ne zmanjka. Ob življenjskem jubileju, ko je kazalec prešel prvo črtico za poldne-

vom, ji želimo njeni dolžniki, prijatelji, občudovalci njenega dela, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, predvsem pa uredništvo Kronike, v katerem še vedno vztraja, obilo zdravja in življenjske vedrine. Prepričani smo, da bo upokojitev okrepila njeno prisotnost v naših vrstah, saj jo je pedagoško delo, zlasti pa predavanja širom Slovenije, v tem pogledu malo omejevalo. Slovensko zgodovinopisje stopa v zadnjih letih po novih, veselejših in vse bolj zahtevnih strokovnih poteh, ki jih je pomagala utrjevati tudi prof. dr. Olga Janša-Zorn. Naj še dolgo odmeva po njih tudi njen korak.

Stane Granda

Poročila

MEDNARODNI ZNANSTVENI SIMPOZIJ ob 150-letnici rojstva dr. Franca Simoniča

V dneh od 17. do 18. oktobra 1997 je v Ivanjovcih, rojstnem kraju slovenskemu bibliografa in bibliotekarja Franca Simoniča (1847 - 1919), potekal mednarodni znanstveni simpozij, ki so ga pripravili Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Osnovna šola Ivanjovci, občini Ormož in Gornja Radgona, sorodstvo Franca Simoniča ter krajanje Ivanjovcev.

Simpozij je bil organiziran v počastitev stopenj desetletnice rojstva Franca Simoniča, ki je gimnazijo obiskoval v Mariboru, nato odšel v Gradec, kjer je po končanem študiju zgodovine in slavistike nastopil službo v muzeju Joanneum (1874), čez dve leti doktoriral iz zgodovine Babenberžanov, nato pa do upokojitve služboval v Univerzitetni knjižnici na Dunaju (od 1877 do 1907). Zadnja leta svojega življenja je preživel v Gornji Radgoni, kjer je tudi pokopan. V slovensko kulturno in literarno zgodovino pa se je zapisal zlasti z delom *Slovenska bibliografija, I. del: Knjige (1550 - 1900)*.

V petek, 17. oktobra so s kulturnim programom v Domu krajanov in pozdravnimi govori, med drugimi tudi prof. dr. Ludvika Toplaka, rektorja Univerze v Mariboru, formalno odprli simpozij. Šlo je predvsem za družabno srečanje med Simoničevimi daljnimi in bližnjimi sorodniki ter tamkajšnjimi krajanji, medtem ko se je v soboto, 18. oktobra s številnimi referati odvijal strokovni del simpozija.

Z referatom *Prispevek slovenske Štajerske v zakladnico (srednje)evropske kulture* se je prvi oglasil prof. dr. Jože Lipnik z oddelka za slovanske jezike in književnosti Pedagoške fakultete v Mariboru. Lahko smo slišali, kako je Slovenija duhovno vselej spadala v srednjeevropski in evropski prostor, zato najdemo Slovence in med njimi tudi Štajerce povsod po svetu, še posebej pa v srednji Evropi. K duhovnemu in kulturnemu oblikovanju tega prostora je pomemben delež prispevala tudi rodbina Simonič (katehitični pisatelj Plohl, bibliograf Šlebinger in drugi), Franc Simonič še posebej.

Dr. Walter Lukan, sodelavec Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju, edini "mednarodni" član tega simpozija, je z referatom *Simoničeva poklicna pot - bibliotekar v dunajski univerzitetni knjižnici* v diskusijo vnesel

kritično znanstveni pristop. Začel je kar z naslovom svoje naloge in se ustavil pri problematiki naziva "bibliotekar". V današnji terminologiji naslov referata ni sporen, je pa napačen za čas, v katerem je živel Franc Simonič, kajti naziv "bibliotekar" je imel takrat samo vodja knjižnice, medtem, ko je bil Simoničev najvišji uradniški čin "kustos". Takratna "piramida" v Dunajski univerzitetni knjižnici (DUK) je izgledala takole: 1. bibliotekar (1), 2. kustos (6), 3. amanuensis (10), pod njimi pa so bili še potencialni uradniki t. im. praktiki, ki niso imeli sistematiziranih mest in rednih plač. Simonič je z bibliotečno prakso, ki si jo je pridobil v graškem Joanneumu, odšel na Dunaj, kjer se je skupaj z drugimi kandidati (17) iz vseh koncev in krajev habsburške monarhije potegoval za mesto najnižjega uradnika z redno plačo - amanuensis v DUK. Da je bil imenovan, se je lahko zahvalil svoji zapaženi dejavnosti v graški knjižnici, zanimivi diplomski nalogi in vsem, ki so zanj posredovali. Ko je Simonič prišel v DUK (leta 1877), je z njim vred delalo le 11 uradnikov ter vsega skupaj 19 uslužbencev, ko je zapustil DUK (leta 1906), pa je ta knjižnica že štela 33 uradnikov in skupaj 59 uslužbencev. Medtem ko je na eni strani raslo število zaposlenih v DUK, se je na drugi strani hitro povečevalo tudi število knjig in drugih tiskov, ki jih je hranila: od 250.000 (v letu 1877) na 700.000 (v letu 1906). S tem je DUK kot največja javna državna biblioteka v habsburški monarhiji prevzela centralno vlogo.

Saša Zupanič, študentka na oddelku za bibliotekarstvo na ljubljanski Filozofski fakulteti je v svojem prispevku obravnavala *Simoničevo Slovensko bibliografijo (1550 - 1900)* in sicer z vseh osnovnih bibliografskih zornih kotov: izbora gradiva, ureditve bibliografije, bibliografskega opisa in kazal. Poleg tega je ugotovila, da nam dostopna Simoničeva korespondenca in osebna mapa omogočata vpogled v njegov odnos do gradiva ter kažeta na pomisleke in težave pri izdelavi bibliografije. Pisna refleksija tedanje strokovne javnosti nam nudi tudi okvir za ustrezno uvrstitev njegovega najpomembnejšega dela v tedanji čas in prostor.

Martin Grum pa se je kot poznavalec na področju prevajanja posvetil *Prevodom v Slovenski bibliografiji*. V svojem prispevku se je dotaknil tudi problematičnega položaja prevajanja v slovenskem prostoru, ki da je slabo poznano in znanstveno

precej zanemarjeno področje kulturnega ustvarjanja. Spraševal se je, ali je na podlagi bolj ali manj ozkih obravnav prevajanja v strokovni literaturi ter na podlagi neizogibnega bibliografskega popisa obstoječih prevodov in njihove analize že mogoče razmišljati o strnjenem, sintetičnem prikazu celotne zgodovine prevajalske literature med Slovenci. Poudaril je, da gre, ko govorimo o prevodih literarnih besedil, za raven literarne zgodovine, literarne teorije in literarne kritike.

O stanju in problematiki *Slovenske retrospektivne bibliografije (1901 - 1945)* je v svojem referatu govorila mag. Rozina Švent iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Slovenci se danes lahko pohvalimo le z majhnim številom retrospektivnih bibliografij. Med njimi je najpomembnejša Simoničeva *Slovenska bibliografija I.*, ki zajema obdobje od izida prvih slovenskih knjig, Trubarjevega *Abecedariuma in Catechismusa* leta 1550, do (vključno) leta 1900. Za nadaljna leta so izšli v Zborniku Slovenske matice kot posebni dodatki bibliografski pregledi za leta 1901 - 1906 in v enem zvezku *Slovenska bibliografija* Janka Šlebingerja (Simoničevega zeta) za leta 1907 - 1912. Več sreče imamo pri bibliografskih pregledih periodičnih publikacij saj imamo na voljo kar dve deli, ki v celoti pokrivata obdobje od izida prvega slovenskega časopisa (Vodnikovih *Lublanskih novic*) leta 1797 do leta 1945.

Čeprav imajo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani že od leta 1943 izdelan načrt za izdajo slovenske retrospektivne bibliografije, pa ta zaradi različnih razlogov, ki jih je mag. Šventova tudi naštel, ni bil uresničen. Od leta 1990, ko se je v Sloveniji vzpostavil sistem vzajemne katalogizacije, se je delo preneslo tudi na druge knjižnice, kar naj bi omogočilo hitrejšo izpolnitev starih "obljub".

Bibliotekarka Lidija Wagner, prav tako iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, je v svojem referatu prikazala *Primerjavo med Simoničevo bibliografijo in tekočo nacionalno bibliografijo*, ki jo sestavlja in objavlja NUK. Njena primerjava je temeljila na definiciji Malclesove in Unescovih priporočilih za izdelavo nacionalnih bibliografij. Podala je primerjavo na podlagi izbora bibliografskega gradiva, bibliografskih elementov, urejanja bibliografskih enot, klasifikacije in kazal.

Zadnji referat z naslovom *Iz življenja in dela dr. Franca Simoniča* je prebrala Vlasta Stavbar iz Univerzitetne knjižnice v Mariboru. V njem je na kratko predstavila dela iz Simoničeve zapuščine, ki jo hranijo v knjižnici, iz katere prihaja, in Simoničevi sorodniki. Opozorila je, da je Franc Simonič poleg večkrat omenjene *Slovenske bibliografije, I. del: Knjige (1550 - 1900)* pripravljala tudi *II. del: Članki*, ki pa žal ni izšel. Napisal je tudi poglavje o slovenski književnosti in kratek oris kajkavske

literature v knjigi Josipa Šumana *Die Slovenen* (izšla leta 1881 v zbirki *Die Volker Österreich-Ungarns X, I*). Pisal je tudi krajše prispevke, strokovne spise in ocene knjig ter jih objavljala v Letopisu Matice slovenske, Kresu in Ljubljanskem Zvonu. Simonič se je vsa leta gimnazije šolal s Plohlovo štipendijo, saj je bil njegov daljni sorodnik (prapravnuk Plohlove sestre). Kasneje se mu je za pomoč hvaležno oddolžil tako, da je skupaj z župnikom Jakobom Meškom napisal in izdal knjigo *Dr. Gregor Jožef Plohel imeniten humanist ali dobronik slovenski*, ki je izšla leta 1888 na Dunaju.

Franc Simonič je večji del življenja bival in služboval na Dunaju, zato je ohranjal tesne vezi z nekaterimi Slovenci, ki so ga sproti obveščali o političnem in kulturnem dogajanju doma. Opravljal pa je tudi mecensko poslanstvo, saj je npr. podpiral ljutomerskega slikarja Romana Fekonjo in tudi pomagal nekaterim slovenskim študentom na Dunaju.

Po tem ko so omenjeni gostje predstavili svoje referate in je prof. dr. Jože Lipnik zaključil razpravo, smo se počasi odpravili po poti kulturnih spomenikov v smeri Gornje Radgone. Tam nas je po obedu čakalo še odprtje raztave o Francu Simoniču, ki jo je pripravila kustosinja Moderne galerije v Ljubljani Breda Ilich Klančnik (Simoničeva pravnukinja). Zbrala in uredila je številne Simoničeve dokumente - npr. šolska spričevala, priznanja, kupoprodajno pogodbo za hišo v Gornji Radgoni itn. -, fotografije iz družinskih albumov, Fekonjeva portreta Simoniča in njegove soproge ter različne predmete, na primer pisalnik in sabljo, ki so bili njegova last. Vse to gradivo je skrbno razporedila v treh razstavnih prostorih radgonskega Špitala. Na koncu smo bili prijazno sprejeti pri županu Gornje Radgone, gospodu Mihi Vodeniku.

Več o tukaj na kratko povzetem mednarodnem znanstvenem simpoziju v Ivanjkevcih bo mogoče prebrati v zborniku, ki bo kmalu izšel.

Maja Ilich

"HOMO SUM..." "Prevzem županskega urada omogočil mi je, da udeležujem svoja načela." Ivan Hribar, Moji spomini I, strani 275, Ljubljana 1928

Težko je pisati o razstavi, ki si jo sam postavil, sploh pa po tako dolgem času! Razstava je odprta od 18. decembra 1997, se pravi že dobrih devet

mesecev. Vsebina seveda ni vprašljiva, toda kadarkoli vodim po njej, se mi zdi, da bi bila lahko postavljena tudi drugače (bolje?).

Ampak, govori pa tudi nekaj dejstev v prid razstavi kakršna je. Zahteva je bila, da je razstava dvojezična, zato je v celoti slovensko-angleška. Na prvi pogled je veliko "bralnega". In besedilo, ki ni ravno muzejski medij, je podvojeno, kar muzealcem ni ravno ljubo. Velika ovira je bilo tudi varovanje gradiva, ki je bilo ob postavitvi še skoraj izključno v zasebni lasti, tako da ga je bilo zaradi varnosti potrebno zapreti v vitrine. S tem pa je postavitve takoj izgubila nekaj neposrednosti, stik med predmetom in obiskovalcem je delno prekinjen.

V Mestnem muzeju Ljubljana smo skušali že od sedemdesetih let pripraviti razstavo o Ivanu Hribarju, vendar temu tedanji "režim" ni bil naklonjen. Bili so še drugi zapleti, nazadnje z Elektro Ljubljana, saj smo imeli že scenarij postavitve v stari Mestni elektrarni na Kotnikovi ulici, v imenitnem tehničnem spomeniku, zgrajenim v času Hribarjevega županovanja, a zaradi nespoštovanja muzeoloških meril varovanja projekt ni bil realiziran.

Ker pa smo imeli gradivo že v naši hiši, smo nato na vrat na nos v pol leta spremenili koncept za razstavo na Gosposki 15, češ, zakaj pa ne bi Hribarja predstavili kar v Turjaški palači, saj je navsezadnje prvi razmišljal o ustanovitvi ljubljanskega muzeja, tedaj še kot protiutež "nemškemu" Deželnemu muzeju v Ljubljani.

Zgodba se je bliskovito odvila in tako bo v Mestnem muzeju Ljubljana še do konca leta 1998 na ogled razstava "Homo sum...".

NASLOV

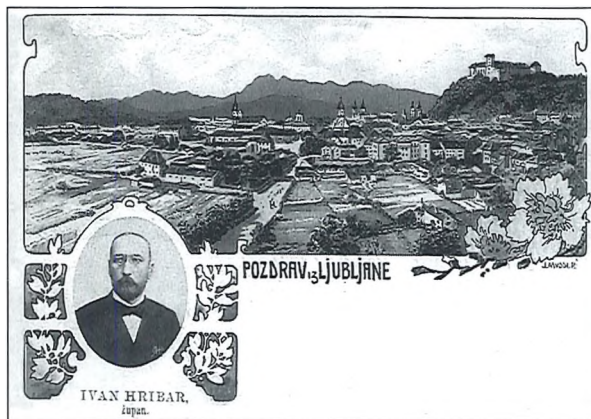
Za naslov smo povzeli besede antičnega komediografa Terenca "Samo človek sem in nič človečjega mi, mislim, ni tuje." Misel je uporabil tudi Ivan Hribar v predgovoru svojih spominov. Kako mu je to uspelo izpeljati v svojem najpomembnejšem književnem delu Moji spomini, lahko presodi bralec.

In kako je uspelo to misel izpeljati ustvarjalcem razstave?

VSEBINA

Tok pripovedovanja je bilo potrebno prilagoditi arhitekturi Turjaške palače.

Tako želimo v pritličju obiskovalca uvesti skozi pomembno zgodovinsko obdobje Slovencev 19. stoletja, začevši s pregledom od Ilirskih provinc dalje. Seveda smo kot muzej našega glavnega mesta Ljubljano obdelali podrobneje, tako da smo pripravili videofilm Ljubljana dolga vas, ki je prerez razvoja mesta v 19. stoletju (do leta 1918).

Ivan Hribar in njegova Ljubljana

Razstava se nadaljuje v prvem nadstropju in nemalo časa nam je vzelo razmišljanje, kako pripeljati obiskovalca iz pritličja do naslovne razstave. Ideja - da bi odvzeli Hribarju sij supermena, največjega, najboljšega Slovence svojega časa, zato predstavljamo na stopnišču kot povezovalnem delu in v smislu antropološkega koncepta portrete pomembnih Slovencev Hribarjevega obdobja, z namenom povedati, da so tudi drugi Slovenci na različnih področjih pomembno soustvarjali slovensko zgodovino. Ampak tukaj in zdaj predstavljamo osebnost Ivana Hribarja.

Poudarjeno govorimo o Hribarju kot županu, saj je leto dni po rušilnem potresu v Ljubljani nastopil štirinajstletno župansko dobo in kot doslej "najboljši" ljubljanski župan spremenil Ljubljano iz dolge vasi v sodobno mesto, kot se je slikovito izrazil dr. Ivan Tavčar, Hribarjev politični sopotnik in tudi naslednik na županskem stolu. Še posebej ga izpostavljamo v dveh pomembnih diplomatskih vlogah, kot poslanika in opolnomočenega ministra Kraljevine SHS v Pragi in kraljevega namestnika za Slovenijo. In kot kulturnega delavca - ustanovil je mestni arhiv, mestno knjižnico, je ustanovitelj prve ljubljanske likovne zbirke (zbirka ljubljanskih umotvorov), katere naslednik je Mestni muzej Ljubljana, boril se je za Narodno galerijo in slovenski narodni muzej. Malo ljudi je seznanjenih z njegovim književnim opusom - že od leta 1872, ko je izdal zbirko svojih pesmi, je neposredno posegel na področje književnosti. Kasneje je veliko prevajal, tako npr. ni nihče po Hribarju prevedel tolikšen opus La Fontaina. Predvsem pa je pomemben kot pisec spominov v štirih delih.

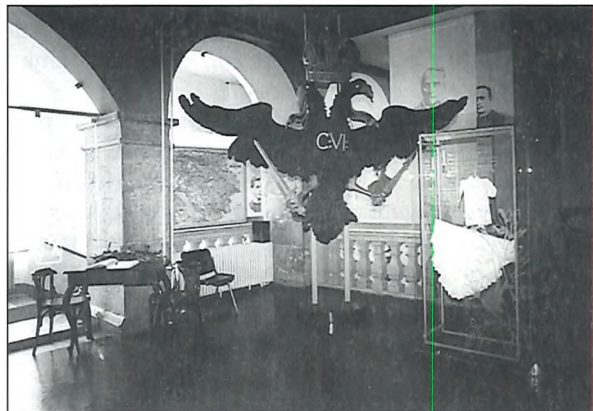
Seveda nismo mogli mimo njegovega pomembnega politično-gospodarskega udejstvovanja - ustanavljanja bank in zavarovalnic; njegova misel je bila, da morajo Slovenci dobiti kapital v svoje roke, ta pa jim bo omogočil neodvisnost od tujcev, ali kot je zapisal "za povzdigo svojega rodu".

*Malteška palača v Pragi je bil sedež poslaništva
Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*

Posebej poudarjamo Hribarjev boj za slovenski jezik in slovensko strokovno šolstvo, s tem, da je bil njegov "Ceterum censeo..." zahteva po ustanovitvi slovenskega vseučilišča, t. j. slovenske univerze v Ljubljani. In prav zaradi tega je bil kot četrti imenovan za častnega doktorja prava. Širša dimenzija je še vpeljava Hribarjeve slovenščine na razstavo. Večina podnapisov in legend so premišljeno izbrani citati, vzeti iz Hribarjevih razmišljanj in razumevanj dogodkov, pa naj si je razmišljal pravilno ali ne.

Obilica gradiva, ki ga je ob pripravi razstave še hranila hčerka dr. Zlata Hribarjeva ter Mestni muzej Ljubljana in relativno majhnega razstavišča nas je napeljala na idejo, da postavimo razstavo bolj kot likovno postavitev. Predstavljamo predmete kot nekakšne simbole in vsak ima za seboj svojo zgodbo, anekdoto, opisano bodisi v legendah, bodisi v katalogu oz. zborniku. Razstava je postavljena kot vizualni del in temu je enakovreden oziroma ga dopolnjuje pisni del. Tudi zato smo izdali dva tiska ob razstavi - Katalog, ki je vezan bolj na samo razstavo o Hribarju, prinaša pa tudi dva zanimiva prispevka: spomine dr. Hribarjeve na očeta in grafološko oceno Hribarjevega rokopisa, kar je že leta 1992 pripravil dr. Anton Trstenjak. Izdani Zbornik ob razstavi pa prinaša članke sedemnajstih avtorjev, ki iz različnih zornih kotov razčlenjujejo Ivana Hribarja in zgodovino Ljubljane. Tako je možnih več nivojev spoznavanja: za bolj ali manj zainteresirane obiskovalce, za strokovnjake, za ljubitelje, itn. Kajti nemogoče je zajeti vse v podnapisih k predmetom na razstavi, saj so znane izkušnje koliko in kako berejo obiskovalci razstave. Pomembno je tudi, da so bili razstavljeni eksponati večinoma prvič predstavljeni javnosti, tudi mnogi kolegi iz različnih muzejev so jih poznali zgolj iz literature.

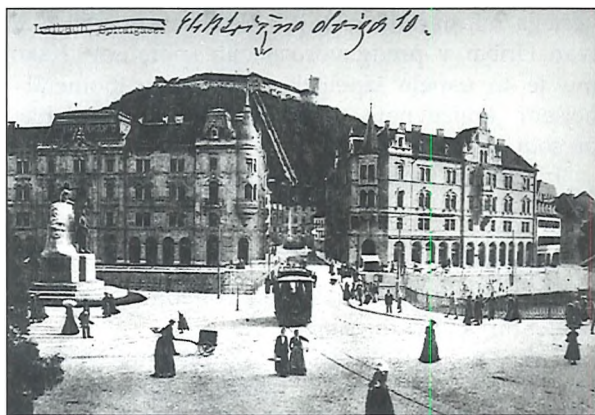

Z razstave

POSEBNOSTI

Kako biti poseben, zanimiv? Vedeli smo, da v kakšen poseben muzeološki ekskurz ne bi smeli, že zaradi resnosti vsebine. Želeli pa smo vendarle ustvariti posebno počutje na obisku razstave.

Tako nam lahko marsikaj povejo barve in glasbena spremljava. Rumeno-žolta (Avstro-Ogrska) in rdeča-plava-bela (Država SHS), je zabrisana barvna paleta zastav držav, v katerih je Hribar živel. Glasbena spremljava je vezana na prostor in vsebino. Žuborenje vode v prvem in hkrati zadnjem razstavnem prostoru je pomenljivo. Voda je vir življenja in posvetitve, za Hribarja pa tudi simbol smrti. Izbor valčkov je izbran zaradi nasprotja političnega boja in nekakšne apolitične neslutnje monarhije po bistvenih spremembah, ki so se nato zgodile leta 1918. In nato, v "slovenskem" delu, predvsem borbene pesmi Slovencev, saj so si Slovenci morali novo državo priboriti. In najlepšo pohvalo razstavi je izrekla neka kolegica arheologinja, ki dela izven Ljubljane, češ, "kakšno k. u. k. vzdušje" je na tej razstavi.

*Obnovljena Špiljska ulica in Prešernov spomenik,
postavljen leta 1905*

Ivan Hribar se je boril za slovensko strokovno šolstvo

Ker pa se vsebinsko marsičesa na razstavi ni-smo mogli dotakniti, smo uvedli t. i. temo meseca. V manjšem prostoru mesečno še posebej obdelamo ožjo temo ali iz Hribarjevega življenja ali iz splošne zgodovine. Tako smo v prednovoletnem času pripravili razstavo o igračah in brali pravljice, ki jih je Hribar bral hčerki Zlati; pa o izsledkih izkopavanj na muzejskem dvorišču; o prometu s poudarkom na vpeljavi železnice v naših krajih.

Pripravili smo še razstavo spominske literature in okroglo mizo o spominih kot zgodovinskem viru, razgovor o umestnosti odločitve za samomor, itn. V pripravi pa je, upajmo, poskus posnetka učne ure s preloma stoletja in še kakšno predavanje. Razstava "Homo sum..." je, če lahko parafraziram, "revolucija, ki traja".

OBISKOVALCI

Posebno izhodišče nam je bila publika. Kako prepričati obiskovalce, da muzeji niso več (?) en sam ljubi dolgčas, da je obisk lahko prijeten, aktiven in tudi poučen. Osredotočili smo se na mlajšo publiko in aktivne odrasle, to je starše z majhnimi otroci. Zato vpeljava muzejskega vrtca - starši si lahko v miru ogledajo razstavo, otroci pa se lahko pod vodstvom v muzejski delavnici aktivno in po svoje odzovejo na razstavo "Homo sum..." ali pa tudi na kaj drugega, kar so doživeli v muzeju.

Odziv med ljudmi je zadovoljiv, vpisi v knjigo obiskovalcev pa skoraj sto odstotno pozitev. Očitno je, da Slovenci potrebujemo razstave o velikih možeh naše zgodovine. Eden obiskovalcev pa je celo zapisal "Hribarja bi lahko klonirali!"

HRIBARJEVA ZAPUŠČINA V MESTNEM MUZEJU LJUBLJANA

Najbolj pozitivni del pa se je zgodil sredi leta, ko so nam posebna finančna sredstva iz državnega proračuna, omogočila nakup dela Hribarjeve zapuščine. Velik del iz te res izjemne dediščine, ki

je pomembna za zgodovino Ljubljane, Slovenije in srednje Evrope, pa je muzeju podarila hčerka dr. Zlata Hribar.

Irena Žmuc

Stoletne arhivske in muzejske korenine v Ljubljani: Zgodovinski arhiv Ljubljana in Slovenski šolski muzej 1898 - 1998

Korenine dveh kulturnih ustanov v Ljubljani in njuni začetki pred stoletjem so bolj povezani kakor bi sodili po današnjem utipu Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Slovenskega šolskega muzeja. In čeprav pomeni Slovenski šolski muzej po svoji ustanovitvi pravzaprav tako prvi specialni kot nemara prvi vseslovenski muzej, pa je mnogo ožja zamisel zaposlitve ljubljanskega mestnega arhivarja prerasla iz Mestnega arhiva v regionalni arhiv za področje nekdanje Kranjske. Dinamika razvoja dveh ljubljanskih ustanov porojenih leta 1898 je bila precej raznolika, različna pa tudi današnja slika arhivske ustanove za osrednjo Slovenijo s petimi enotami v področnih središčih in 38 zaposlenimi ter enega od desetih nacionalnih muzejev, ki deluje na eni lokaciji manj kot 900 m² in z devetimi zaposlenimi. Kljub temu pa njun razvoj v sočasnem teku stotih let ponuja tudi kakšno zanimivo vzporednico.

Ljubljana je bila konec 19. stoletja, z liberalnim mestnim svetom in prav takim županom Ivanom Hribarjem, tudi sedež liberalno usmerjenega vodstva Zaveze slovenskih učiteljskih društev, ki je združevala 35 področnih učiteljskih društev. Ta sicer strokovna zveza učiteljstva slovenskih dežel se je konec stoletja nagibala na liberalno stran in to pokazala na XI. skupščini septembra 1899 v Gorici, ko so zaradi zaslug za šolstvo in učiteljstvo imenovali za častna člana voditelja narodno napredne stranke Hribarja in Tavčarja. Ob sprejetju pesnika Antona Aškercarja 15. julija 1898 za prvega ljubljanskega mestnega arhivarja opazimo predvsem pobudo, osebno zavzetost in naklonjenost župana Hribarja, tako do potrebne ureditve starejšega mestnega arhiva kot tudi pesnikove eksistence.

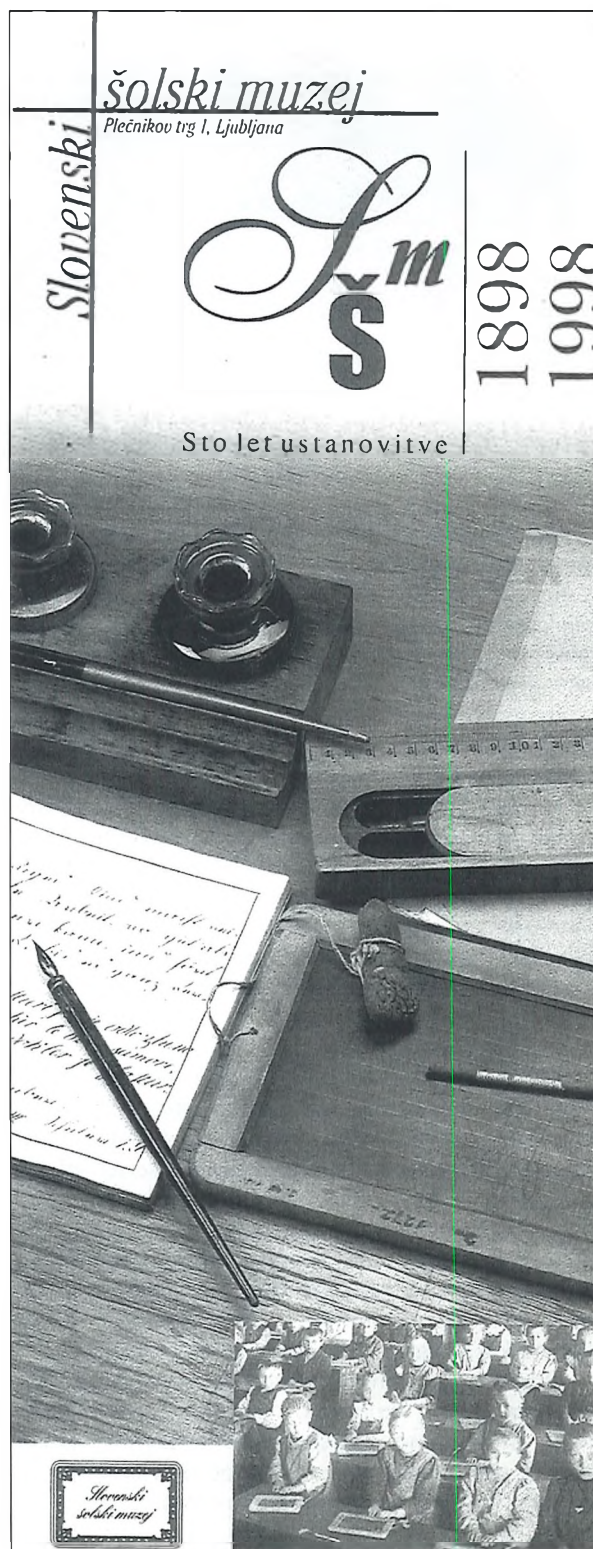
Pri nastajanju šolskega muzeja pa smo priča podpori, ki jo je župan Hribar kazal do akcije svojih političnih somišljenikov med učiteljstvom: s skupaj 800 goldinarji podpore mesta Ljubljane ob ustanovitvi muzeja ter svoji prisotnosti na I. mestni deški ljudski šoli (Ledina) ob odprtju 2. avgusta 1898. Pri tem pa ni šlo le za politično

navezo, temveč je bilo to del Hribarjeve naklonjenosti do razvoja slovenske kulture in šolstva še posebej ter za uveljavljanje Ljubljane kot slovenske prestolnice. V pobudi učitelja Jakoba Dimnika na IX. skupščini Zaveze v Celju avgusta 1897 za ustanovitev šolskega muzeja za petdeseti jubilej cesarjevega vladanja zasledimo tudi namero narediti nekaj trajnega za veljavo in ugled učiteljskega stanu "v središču Slovenije - v beli Ljubljani".

Muzej slovenskega in istrsko-hrvaškega učiteljstva (njegov obseg so določala društva združena v Zavezi, ki je bila ustanovitelj in lastnik muzeja) je po načrtu obsegal dvanajst oddelkov. Ti so bili za pedagoška in leposlovna dela ter učila slovenskega učiteljstva, vzorne šolske izdelke, nekdanje in sodobne učne knjige, učila in potrebščine posameznih trgovcev in obrtnikov, telovadno orodje in igrače, šolske klopi, slike in načrti šol, kronika dogodkov slovenskega šolstva in spominska knjiga delovanja učiteljskih društev. Vse kar je krepilo stanovsko zavest in stanovski ponos učiteljstva. Kakor je slovensko učiteljstvo kljub razdelitvi med različne upravne enote s povezovanjem presegalo te meje in se zavedalo enotnosti slovenskih dežel kot kulturne in šolske povezanosti, ki je precej zlagoma, a odločno vodila tudi k politični ideji Slovenije, tako je bil tudi muzej zasnovan kot skupna ustanova slovenskega učiteljstva. Še več, zamišljen je bil celo v širšem okviru, saj je Zaveza vključevala tudi učiteljska društva v Istri ter se tudi z imenom Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev usmerjala na področja avstrijske polovice monarhije h kateri je sodila tudi Dalmacija. Seveda je sedež muzeja opredeljeval muzej predvsem mestno in deželno (vsaj po financiranju), a Ljubljana se je tedaj vedno bolj rasla tudi v smeri slovenske prestolnice.

Čeprav je bila ustanovitev šolskega muzeja inštitucionalna (a žal le v okviru društvene, t.j. privatne ustanove), ustanovitev arhiva pa le personalna (a s službo arhivarja v mestni upravni ustanovi), se je pokazalo, da je za trajnost nekega projekta potrebno poskrbeti za trajno delovno mesto in predvsem financiranje tega. Če je bila z delovanjem Aškerca kot mestnega uradnika zagotovljena prav ta trajnost - z Aškerčevo zavzetostjo prvega mestnega kulturnega referenta pa postavljeni tudi prvi kamni za temelje Slovanske knjižnice in Mestnega muzeja - pa je pri muzeju nemara prav pomankljiva gospodarska ustanovitev botrovala tudi njegovemu prenehanju.

Poleg podpor mestnega sveta Ljubljane in deželnih zborov v Ljubljani, Gradcu, Gorici in Poreču so za šolski muzej računali še na podporo šolskega ministrstva na Dunaju ter za 10 goldinarjev (naslednja leta pol manj) prispevkov okrajnih učiteljskih društev. Poleg mesta Ljubljane je največ pri-

Plakat ob stoletnici muzeja 1998

speval kranjski deželni zbor, pa tudi z Dunaja je prišla podpora in zbirka knjig. A denarne, prostorske in kadrovske težave so kmalu naredile ko-

nec začetnemu navdušenju in leta 1905 je glasilo Zaveze Učiteljski tovariš zapisal: "Kdo se pa kdaj spomni Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani?" Muzej so selili po posameznih ljubljanskih šolah dokler ni dobil konec leta 1906 na ljubljanskem gradu svoje dosmrtnje ječe (D. Česnik), saj so ga leta 1910 le še preselili v prostore Učiteljske tiskarne na Frančiškanski ulici in 1912 sklenili zbrana učila prodati.

Leto 1912 je bilo pomembno tudi za razvoj ljubljanskega Mestnega arhiva, saj se je tedaj z Aškerčevo smrtjo končalo obdobje srečne povezave zavzetega arhivarja in literarnega ustvarjalca v eni osebi. Niti pesnik Oton Župančič med leti 1913 in 1921/22, niti nato publicist in politik Vladislav Fabjančič 1923 - 33 nista sledila Aškerčevemu zgledu na arhivskem področju. Pomembno prelomnico pa je pomenilo delovanje arhivarja Lojzeta Slanovca 1933 - 35, ki se je prvi zavzemal za "Kroniko", od začetkov leta 1934 revijo slovenskih mest in danes revijo za slovensko krajevno zgodovino in tudi sodeloval pri delu uredništva.

"Kronika" je bila vseskozi blizu delovanju arhiva, ki ima tudi danes svojega predstavnika v uredništvu, posebej pa se je to kazalo že od leta 1954, ko je bila Sekcija za krajevno zgodovino priključena arhivu. Tako je bilo v arhivu tudi uredništvo Kronike - npr. v času urednikovanja dr. Sergija Vilfana, dr. Jožeta Žontarja, ko je tudi za upravo revije skrbela gospa Majda Kunaver iz arhiva in v prvih treh letih urednikovanja arhivista Marjana Drnovška, ko je tudi za tehnično uredništvo poskrbel arhiv. Ker je po svoji vsebini tudi danes Kronika povezana vsaj pri predstavitvi tem iz starejše krajevne zgodovine Kranjske ali novejša osrednje Slovenije z gradivom Zgodovinskega arhiva Ljubljana, je kdaj škoda, da tudi zaradi svojega razvoja ni revija še bolj glasilo Zgodovinskega arhiva Ljubljana za področje zgodovinskega raziskovanja.

Od časa arhivarja Slanovca je arhiv deloval v okviru Kulturnega odseka ljubljanske mestne uprave, ki je obsegal skrb za arhiv, knjižnico in muzej ter za te dejavnosti namenil Auerspergovo palačo ob izteku Gosposke ulice v Napoleonov trg. Palača je ostala domovanje arhiva do 1954, nakar se je arhiv vrnil na Magistrat, Mestnemu muzeju in Slovanski knjižnici pa prepustil palačo, ki z obnovami postaja vedno bolj privlačno domovanje muzeja, knjižnici pa obetajo novo stavbo.

V letih po 1. svetovni vojni, ko je bil arhiv del mestne uprave in so zanj skrbeli navadno trije ljudje, so se spet začela prizadevanja za šolski muzej - a ne v Ljubljani, temveč na Primorskem.

Učitelj in raziskovalec zgodovine šolstva Ferdo Kleinmayer je leta 1921 (sicer neuspešno) predlagal Zvezi slovenski učiteljskih društev ustanovitev šolskega muzeja v Trstu. Imel je prav, saj je zaradi fašističnega zatiranja slovenstva tudi danes vsak dokument ali podatek o slovenskem šolstvu na Primorskem še posebej zanimiv. Na tej strani tedanje rapalske meje so se zganili šele leta 1935, ko je učitelj Vojko Jagodič predlagal učiteljski zvezi ustanovitev muzeja, kar so nato podprli prof. Etbin Bojc (z mislijo vsaj na sobo v tedaj novem Mestnem muzeju v Ljubljani), univerzitetni profesor pedagogike dr. Karel Ozvald, pedagoški vodja poskusne šole za Bežigradam prof. Rudolf Kobilica in Pedagoško društvo v Ljubljani. Na pobudo prof. Kobilice je nato prosvetni oddelek kraljevske banske uprave v Ljubljani ustanovil šolski muzej na tej novozgrajeni šoli v Ljubljani poleg Stadiona in 27. maja 1938 razposlal okrožnico o ustanovitvi muzeja in zbiranju gradiva zanj. Tokratna ustanovitev ni bila slovesnost ob vladarjevem jubileju, imela pa je urejeno finačno zaledje: v banovinskem proračunu je imel svojo sicer skromno postavko, osebje muzeja pa je plačevala država. Za muzej sta sprva skrbela upravitelj poskusne šole Anton Lovše in prof. Kobilica, ki je delo upravnika muzeja opravljal poleg dela pedagoškega vodje šole, pozneje sta bila muzeju dodeljena še dva učitelja. Učiteljska društva so stala ob tej akciji bolj ob strani. Muzej je sprva obsegal oddelek za osnovne šole, leta 1940 pa še oddelek za srednje in meščanske šole s prostori na gimnaziji na Vegovi ulici in na meščanski šoli na Viču. Muzej je računal z zunanjimi sodelavci, posebej na šolske inšpektorje, a vojna je zavrnila njegov večji razmah: upravitelj Kobilica je bil v internaciji od leta 1942, prof. Milan Fabjančič pa od leta 1944 in v muzeju sta ostala le dva uslužbenca.

Po vojni je prof. Kobilica uredil muzej na Učiteljski (danes gimnazija Ledina), že leta 1947 pa se je preselil v prostore osnovne šole Ledina, kjer je deloval v kabinetu in eni učilnici. Muzej, ki je imel sprva naziv Muzej slovenskega šolstva - oddelek za ljudske šole se je po vojni preimenoval v Slovenski šolski muzej - oddelek za osnovne šole, od leta 1949 pa ima sedanje krajše ime. Tudi ta muzej je sredi 50. let doživel selitev: tokrat v pritličje v nekdanjem Marijanišču na Poljanski cesti, kjer je muzej v družbi z Zavodom za šolstvo preživel do leta 1984. Tedaj se je preselil v dele prostorov nekdanjih uršulinskih šol od koder se je umaknila Srednja medicinska šola v sosednje prostore "Šubičeve" gimnazije. Muzej je pričakal stoletnico na skoraj 900 m² prostorov v kompleksu samostanskega poslopja iz začetka 18. stoletja nad nekdanj uglebnim razstaviščem Arkade in v šolskem traktu ob Slovenski cesti. Proces denacio-

nalizacije starejšega samostanskega kompleksa lahko sicer odpira nova lastniška razmerja, a kaže, da redovnice uršulinke - povezane z razvojem ljubljanskega ženskega šolstva od 18. stoletja naprej - z naklonjenostjo spremljajo dokaj mirno dejavnost šolskega muzeja v svoji soseščini.

Prostorska problematika Mestnega arhiva se je leta 1973 silno razmahnila prav s preoblikovanjem ustanove v pokrajinski arhiv za Kranjsko in preimenovanjem v Zgodovinskih arhiv Ljubljana. Poleg prostorov na sedežih enot (Kranj, Škofja Loka, Idrija, Novo mesto) je arhiv vložil ogromno energije v oblikovanje arhivskih skladišč za območja posameznih občin v različnih stavbah od gradov do opuščanih šol. Razpršenost arhivskih skladišč pomeni tudi težji dostop gradiva za uporabnike, saj morajo počakati na prevoz zaželjene arhivske škatle ali dveh izmed skoraj 2700 fondov v skupnem obsegu 8 km gradiva vsakdiščenega kar na 16 lokacijah.

Po vojni sta sindikat prosvetnih delavcev in slovensko Ministrstvo za prosveto pripravili leta 1948 razstavo šolstva v Moderni galeriji, kar je oživilo zanimanje za muzej. Razvoj muzeja je po letu 1951 oblikoval učitelj, šolski upravitelj, učiteljski sindikalist in urednik France Ostanek, ki je že pred vojno delal na banovinskem prosvetnem oddelku v Ljubljani kot referent za manjšinske šole in podpiral delovanje narodnoobrambne družbe sv. Cirila in Metoda, po vojni bil aktiven v učiteljskem sindikatu in na prosvetnem oddelku Oblastnega ljudskega odbora. France Ostanek (1902 - 1989) se je z veliko vnemo lotil dela v muzeju in ga oblikoval po vzoru na pariški pedagoški muzej v tri oddelke: razstavno zbirko, knjižnico in arhiv z dokumentacijo.

Opazen prispevek k razvoju muzeja je dala tudi Slavica Pavlič, najprej kot kustosinja dokumentacije, nato od 1974 do 1993 kot ravnateljica, saj je preskrbela muzeju današnje prostore v središču Ljubljane, zavzeto pa je tudi njeno razstavno in raziskovalno delo (npr. raziskave začetkov otroških vrtcev pri nas), ki mu lahko sledimo v vsaki novi številki glasila Šolska kronika. Posebej z razstavnim in raziskovalnim delom sta se zapisala v delo muzeja tudi soavtorja stalne razstave Jože Ciperle (kustos med leti 1972 in 1996) in dr. Andrej Vovko (1976 - 1987 kot kustos, kot ravnatelj 1993 - 1998). Vsekakor pa je osrednja osebnost strokovnega dela v muzeju bibliotekarska svetovalka Tatjana Hojan, ki vodi knjižnico muzeja od leta 1963, pripravila pa je tudi vrsto razstav in študij o ženskem šolstvu, pedagoškem tisku in izobraževanju odraslih ter natančnih bibliografij,

da omenimo (ob njeni prizadevni in uspešni svetovalni vlogi kolegom in obiskovalcem muzeja) le nekaj področij njenega dela.

Z razstavami so pričeli v muzeju na hodniku šole na Ledini in to nadaljevali na Poljanski cesti, nato pa v sedanjih prostorih na Plečnikovem trgu 1, ki jih je muzej slovesno odprl ob svoji devetdesetletnici ustanovitve pomladi 1988 s posvetovanjem o pedagoškem zgodovinopisju in muzeologiji in z dvema razstavama: stalno razstavo Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I. (do 1848) in občasno razstavo Vzgojni zavodi. V zadnjih desetih letih je muzej pripravil vrsto razstav. Posebej odmevne so bile razstave namenjene otrokom in z bogatim spremljevalnim programom: gostovanje v Svetu lutk (1992), afriške igrice (1993), 50 let Cici-bana (1995), ob čemer je muzej razvijal tudi pedagoško dejavnost, posebej povezano z delom višje kustosinje Mateje Ribarič. Vrsta drugih razstav pa je predstavila stoletni razvoj učiteljske organizacije, šolska spričevala, zdravstveno šolstvo, šolstvo konec 19. stoletja, pa tudi raziskovalno dejavnost šolarjev o zgodovini šolstva, srednješolska glasila in učbenike za matematiko. Po predstavitvi šolske narodnoobrambne družbe sv. Cirila in Metoda je sledila razstava Spomini na šolo in ob stoletnem jubileju muzeja razstava Od mature do mature.

ZAL

"Vsa lokalna
zgodovina ... ,
se pomiče mimo
naših oči,
če pregledujemo
naš mestni arhiv."

Anton Aškerc

Ant. Aškerc

Vabilo Zgodovinskega arhiva Ljubljana na odkritje spominske plošče prvemu mestnemu arhivarju Antonu Aškercu ob 100-letnici arhiva

Pomembni del razstave so tudi razstavni katalogi (doslej 63) s študijami, sicer pa je bil muzej od

leta 1964 izdajatelj letnega Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete (skupaj z zagrebškim šolskim in beograjskim pedagoškim muzejem), ki ga od leta 1992 uspešno izdaja kot samostojno slovensko revijo za pedagoške tradicije pod imenom, ki kljub bolj prepoznavnemu naslovu raste iz desetletnih izkušenj - Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje. Vsak po en triletni uredniški mandat sta izpeljala B. Šuštar 1993 - 95 in M. Ribarič 1996 - 98. Muzej si prizadeva tudi za mednarodno sodelovanje s sorodnimi ustanovami v tujini in že vrsto let aktivno sodeluje s prispevki na mednarodnih srečanjih šolskih muzejev in zbirk.

Rast bogate pedagoške knjižnice (z nad 55.000 zvezki) in priprava bibliografij za slovensko zgodovino šolstva in bibliografij pedagoških revij: Popotnik - Sodobna pedagogika, prvi Slovenski učitelj, tržaški učiteljski list in pričetek del za revijo Učiteljski tovariš, pomenijo bogato osnovo za raziskovalno in študijsko delo. To dopolnjujejo tudi druge zbirke muzeja, posebno dokumentacija z izvlečki starejših šolskih kronik v mapah posameznih šol, pa tudi arhivska zbirka ter razstavna zbirka, ki hrani tudi učila in šolsko opremo. Kar preveč je tudi svetovanja šolam, dijakom in študentom pri pripravi različnih raziskav in jubilejnih razstavah na posameznih šolah, saj je skupni seštevek opravljenega dela kar velik pri niti desetih zaposlenih. Če se je dalo pred desetletjem zapisati, da se zgodovina šolstva razvija spodbudneje kot naše šolstvo, pa velik razmah šolske dejavnosti pri nas spodbuja tudi h kadrovski rasti muzeja, ki naj spremlja in dokumentira ves ta živahni razvoj šolstva. S tem želi muzej posvetiti več pozornosti dokumentiranju sodobne dejavnosti šol in s prisotnostjo na terenu zbiranju gradiva, spodbujanju muzejske pedagoške dejavnosti in pomoči pri razstavno-raziskovalni dejavnosti šolam ob njihovih jubilejih.

Slovenskemu šolskemu muzeju, ki je edini od muzejev za opravljanje svojega kulturnega poslanstva financiran od Ministrstva za šolstvo, želimo širokogrudno razumevanje financiranja, saj (ob stoletnici sicer prebeljeni) muzejski prostori kar kličejo po obnovi, posebej knjižnica z že leta začasnimi lesenimi policami. Prav ta muzej je nenazadnje edini, ki se spomni tudi bivših šolskih ministrov in ravnateljev, nekdanjih učiteljev in že ukinjenih šol, kjer lahko zaživijo tudi vaši spomini na mlade šolske dni ali leta poučevanja. Kot izkušnja, spomin in sporočilo tradicije.

Ob jubileju je pripravil muzej sredi oktobra troje pogovorov / okroglih miz o spominih na šolo ter raziskovalni in razstavni dejavnosti na področju zgodovine šolstva in vzgoje. Osrednji slavnostni akademiji z nastopom Učiteljskega pevskega zbora Slovenije "Emil Adamič" pa je sledila kot

zaključek jubilejnega praznovanja predstavitev nove številke revije Šolska kronika s prispevki domačih in tujih avtorjev o šolskih muzejih in zgodovini šolstva pred sto leti.

*Slovenski šolski muzej deluje od leta 1984 v delu prostorov nekdanjih uršulinskih šol
(foto oktober 1998)*

Razvoj mestnega arhiva je pomembno zaznamoval Vladislav Fabjančič v svojem drugem obdobju med leti 1936 in 1950, ko se je res zavzelo posvetil arhivu in pripravil obsežni (zaenkrat še) tipkopisni raziskavi o ljubljanskih hišah in o sodnikih in županih. V vodstvu arhiva, ki je po letu 1945 deloval kot ustanova Mestnega ljudskega odbora kot so imenovali mestno upravo, in s svojim proračunom od 1950/51, je dobrih dvajset let deloval pravni zgodovinar dr. Sergij Vilfan, od 1972 do 1992 pa dr. Jože Žontar, prvi profesor arhivistike na ljubljanski univerzi. Zadnjih šest let vodi muzej arhivist in zgodovinar prof. Janez Kopač. Seveda so pomembno sooblikovali razvoj arhiva delavci, ki se jih je v stoletju nabralo kar 99, od teh je današnjega osebja 38. V povojnih letih so bili to posebej gospodarski zgodovinar dr. Jože Šorn, strokovnjak za listine in poznejši univer-

zitetni profesor pomožnih zgodovinskih ved dr. Božo Otarepec in ekonomist in gospodarski zgodovinar dr. Vlado Valenčič ter prizadevni arhivski sodelavki ga. Traute Sežun in ga. Ana Kambič, ki sta uvajali v delo še današnja srednja generacija arhivistov. Od sedemdesetih let naprej sta poleg ravnatelja dr. Žontarja dajala ton razvoju arhiva v Ljubljani arhivista - vodji ljubljanskih enot Marjan Drnovšek in Vladimir Žumer, po posameznih enotah pa posebej Zorka Skrabl, France Štukl in J. Kopač, danes pa se uveljavlja tudi že mlajši rod arhivistk in arhivistov. Pri tem pa pomenijo pomembno značilnost arhiva tudi druge službe, npr. od leta 1974 mikrofilm in fotolaboratorij za kate-rega skrbi Darinka Mladenovič ali delo s stran-kami, ki poznajo po posredovanju gradiva predvsem Francija Brunška in Toneta Majcna, za interno delo pa urejenost evidenc nad katerimi bdi Tatjana Pavli. Nič manj pomembno ni predvsem manj vidno terensko delo prevzemov ali izdelava

popisov in inventarjev v katerih radovedni raziskovalci najdejo pot do dokumentov, redkeje pa opazijo podpis strokovnega sodelavca, ki ga je skrbno pripravil. Najbrž pa nihče ne pomisli, da mu je prav ta skoraj anonimen in kdaj ves prašen arhivski manipulant, tehnik ali arhivist omogočil stik z dokumentom.

V marsičem je bil arhiv vzorna ali poskusna ustanova pri oblikovanju arhivske zakonodaje in standardov, saj je bil za to ustrezen tako po svojem področju kot tudi možni primerjavi med rešitvami po enotah arhiva, posebej pa zaradi strokovnjakov v vodstvu arhiva, ki so nemalokrat usmerjali razvoj arhivistike na Slovenskem. Sodelavci ljubljanskega arhiva so tudi stalno prisotni kot referenti na arhivskih posvetovanjih in zborovanjih. Arhiv tudi danes ne zaostaja na področju računalništva s katerim se spopada že od srede 80. letih, s prvim računalnikom od leta 1988 in od leta 1995 s predstavitveno stranjo na Internetu.

Weinmesse: Fide
windisch

Iest N: per fidehem Gospudi **BOGV**, inu tuile
Gospudi Burgermeisteru, Richteru, inu temu Poshte,
nimu Rathu tega poglavitega mesta Lublane, ki iest
oghem en suert, flibrig, inu pokoren, Kuinski mere
shua biti, inu uufaki, zhash enimu uslednimu bode
// ubosimo ali bogatimu, smoio merzunsko, slusbo po,
koren inu pernerieien biti, enimu uslednimo eno praua
mro, bresurega fortalna mereti, inu ta spodobni zol
inu prauita od tech istich Kuin noter temati, koker
sem iest tyistu dolshan sturiti, inu enimu uslednimu
Kuinskiu merzunu inu slushabniko se spodobi,
inu koker iest netem, inu neunim sueto tegaistiga
morem keshite, koker meni **BVG** pomagei, inu usi
Suctniki. Amen.

Prisega merilca vina županu, sodniku in mestnemu svetu Ljubljane v slovenščini,
1619, Zgodovinski arhiv Ljubljana

Razstavna dejavnost arhiva sega od leta 1957 naprej s predstavitvijo ljubljanskih dokumentov od začetkov do leta 1945 v dvorani Magistrata, kjer so pripravljali razstave do leta 1963. Od leta 1973 naprej je arhiv večkrat razstavljal v Arkadah in tako predstavil starejšo ljubljansko industrijo in prva povojna leta. Od leta 1984 uporablja v razstavne namene tudi vhodno vežo, kjer je predstavil zgodovino mesta v arhivskem gradivu, Ljubljano na starih fotografijah in sedaj več arhitekturno-urbanističnih predstavitev, prav nazadnje pa cirkus v Ljubljani. Omeniti velja tudi razstavno dejavnost v Kulturno informacijskem centru KIC - Križanke (Idrijski rudnik, Novejša ljubljanska industrija) in razstavo Slovenija in Dunaj v Cankarjevem domu in atriju Magistrata. Ob vrsti razstav so pripravili tudi opazne študijske kataloge.

Med publicističnim delom muzeja velja opozoriti na prispevke k zgodovini Ljubljane v seriji Razprave Mestnega arhiva Ljubljana (4 zvezki med leti 1958 in 1977 o gospodarski zgodovini), delo dr. Boža Otorepca v 12 zvezkih Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku in doslej tri vodnike po arhivu (1959, 1980, 1992). Od teh sta slednja dva izšla v zbirki Gradivo in razprave, ki doslej obsega od leta 1979 že 18 del predvsem o krajevni zgodovini s področja delovanja arhiva. Raziskovalno in publicistično dejavnost arhivistov lahko spremljamo po objavah v Bibliografiji arhivskih delavcev, ki jo sproti objavljajo Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, in med katerimi so sodelavci Zgodovinskega arhiva Ljubljana opazno zastopani posebej s strokovnimi objavami s področja arhivistike in krajevne zgodovine ter publicistično dejavnostjo.

Jubilej stoletnice začetka dela mestnega arhivarja je pričel arhiv s predstavitvijo svojega razvoja, ki je bila na ogled na razstavi v atriju Magistrata ter nato po enotah in je dostopna tudi s pomočjo kataloga 100 let ZAL, nadaljeval z odkritjem spominske plošče Antonu Aškercu v predverju arhiva 10. julija. Osrednji slavnostni del pa pomeni praznovanje v Cankarjevem domu prav na dan arhivov 20. oktobra, zaključek pa predstavitev novih knjig v seriji Gradivo in razprave. Ob stoletnici je muzej tako upravičeno odlikoval tudi predsednik republike.

Arhiv ima po novem arhivskem zakonu na mesto 50 občin ustanoviteljic svojega področja enega ustanovitelja - Vlado Republike Slovenije, ki ga finasira preko Ministrstva za kulturo. To omogoča arhivu pogoje za uspešno strokovno delo, ki mu lahko sledimo na vrsti delovnih področij med katerimi prav prevzemanje gradiva in interno urejevalno delo s popisi in inventarji predstavljata pomemben del manj opazne, a pravzaprav ene od najpomembnejših dejavnosti arhiva. Na poti v

drugo stoletja lahko Aškerčevim arhivskim naslednikom zaželimo - le tako naprej!

LITERATURA

- Jože Žontar, Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, v: Kronika 36, 1988, str. 108 - 117 (z lit.).
- Janez Kopač, Tatjana Šenk: 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1898 - 1998, Ljubljana 1998, 52 str + /XII/).
- Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije I/1978 - XX/1997.
- France Ostanek, Slovenski šolski muzej v Ljubljani, Ljubljana 1956.*
- Ob sedemdesetletnici ustanovitve Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani 1898 - 1968, Ljubljana 1968.*
- Osemdesetletnica Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1978.*
- Slavica Pavlič, Ob devetdesetletnici Slovenskega šolskega muzeja, v: Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete 21, Ljubljana 1988, str. 3 - 9.*
- Andrej Vovko, Mateja Ribarič: Poročilo o delu Slovenskega šolskega muzeja v letu 1993, v: Šolska kronika 3/XXVII/1994, str. 237 - 246; - v letu 1994, v: ŠK 4/XXVIII/1995, str. 233 - 244; - v letu 1995, v: ŠK 5/XXIX/1996, str. 281 - 288; - v letu 1996, v: ŠK 6/XXX/1997, 207 - 220; - v letu 1997, v: ŠK 7/1998.*

Branko Šuštar

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1998; Ptuj, 30. 6. - 3. 7. 1998

28. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci (Mogersdorf) se je letos odvijal na Ptuj. Organizatorica je bila Univerza v Mariboru oz. njena članica Pedagoška fakulteta. Simpozija se je udeleževalo okrog 120 strokovnjakov iz petih dežel (držav) in sicer iz avstrijskih dežel Štajerske in Gradišanske, iz madžarske županije Vas ter iz Hrvaške in Slovenije. V bodoče se bo verjetno simpoziju pridružila še Slovaška.

Tema letošnjega simpozija je bila Utrjevanje in sprememba etničnih struktur v panonskem prostoru od 1790 do prve svetovne vojne in je časovno nadaljevanje lanske tematike.

Svečano odprtje simpozija je bilo 30. junija 1998 ob 17. uri v ptujski kinodvorani. V imenu organizatorja je simpozij odprl vodja slovenske delegacije in dekan Pedagoške fakultete v Mariboru prof. dr. Franc Rozman. Simpozij so pozdravili v imenu

organizatorja mariborske Univerze njen rektor prof. dr. Franc Toplak, v imenu občine in mesta Ptuj podžupan Ivan Jurkovič, nato pa še predstavniki avstrijske Štajerske, Gradišanske in madžarske županije Vas.

Uvodni referat že po pravilu prispeva dežela organizatorica. Tokrat je ta častna naloga pripadla zgodovinarki in arhivski svetovalki Zgodovinskega arhiva na Ptuj Kristini Šamperl-Purg, ki je nastopila z referatom Janez Puh - človek za tretje tisočletje. Šamperlova je poudarila, da je bil Puh izumitelj evropskega ranga, ki ga v sosednji Avstriji veliko bolj poznajo, medtem ko je bil pri nas še do pred kratkim premalo cenjen (ni ga niti v Slovenskem biografskem leksikonu), čeprav ni nobenega dvoma, da je bil slovenskega rodu. Kot mnogi drugi je kasneje deloval in uspel v nemškem okolju, se je pa rad vračal v rojstno vas Sakušak pri Juršincih v Prlekiji. Pravkar v okviru Zgodovinskega arhiva Ptuj teče projekt, ki ga vodi Kristina Šamperl-Purg in ki si prizadeva za čim bolj popolno sliko o Janezu Puhu. Cilj projekta je izdaja monografije in priprava razstave o Puhu. V Avstriji velja Puh za simbol uspeha zaradi izumiteljstva in mnogih izboljšav tehnične narave (kolesa, motocikli, avtomobili, avionski motorji, pisalni stroji). Puh je imel svoje delavnice in popravilnice tako v Gradcu kot na Madžarskem, pa celo v Krakovu, Pragi, Münchnu in seveda v Ljubljani, Mariboru, Celju itd. Iz njegovih obrtnih delavnic se je razvila veleindustrija, zasluge pa ima tudi za ustanovitev ene prvih obrtnih šol. Obenem je, kot je naglasila referentka, pokazal tudi veliko smisla za varnost v prometu in celo za ekološke probleme.

V naslednjih dneh se je zvrstilo še deset referatov, vsaka dežela/država je prispevala po dva.

Naslednji slovenski referent je bil Žarko Lazarevič z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki je nastopil z referatom Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru kot posledica industrializacije. Prikazal je razmere na Spodnjem Štajerskem in v Prekmurju. Na osnovi statističnih podatkov je ugotovil počasno prestrukturiranje obrti v industrijo v drugi polovici 19. stoletja. Statistični podatki so pokazali, da se je na Spodnjem Štajerskem razvijala predvsem oblačilna obrt in prehajala v industrijo, sledila je prehrabena stroka, nato rudarstvo in železarstvo idr. Zasluge za rast industrije imajo zlasti tri mesta (Maribor, Celje in Ptuj), kjer so se do prve svetovne vojne kazale določene spremembe. Nasprotno pa je bila za Prekmurje značilna počasna rast neagrarnih dejavnosti, obrti je bilo malo, industrije še manj, zato so demografske spremembe bile komaj zaznavne. To območje je poznalo izseljevanje in odhajanje na sezonsko delo, vendar

zaradi velikega prirodnega prirastka te spremembe niso vplivale na demografsko stabilnost.

Skupni referat Janeza Cvirna s Filozofske fakultete v Ljubljani, in Andreja Studna z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani z naslovom Etnična (nacionalna) struktura spodnještajerskih mest in trgov 1880 - 1910, je prinesel med drugim zanimive ugotovitve, namreč da se je po rezultatih štetij delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom na Spodnjem Štajerskem, zlasti v štajerskem Podravju, od štetja do štetja zmanjševal. V nekaterih krajih je ob štetjih celo prihajalo do medsebojnega fizičnega obračunavanja med Slovenci in Nemci. O teh problemih je veliko pisalo tedanje časopisje. Avtorja menita, da upadanje deleža prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom še ne pomeni statističnega dokaza za realno spreminjanje nacionalne strukture; po njunem mnenju je namreč popisovanje prebivalstva po "običajnem občevalnem jeziku" merilo na jezikovno rabo in je bilo v prid nemške kulturne skupine. Po drugi strani pa je znano, da je bila rodnost med slovenskim prebivalstvom večja, res je pa tudi, da so nemške obrambne organizacije (npr. Südmark) pri svojem delovanju bile dokaj uspešne. Vse to pa pomeni, da o realnih nacionalnih strukturah spodnještajerskih mest in trgov lahko le ugibamo.

Štajerska referenta sta bila Gerhard Dienes in Paul Werner Roth. Gerhard Dienes, direktor muzeja v Gradcu, je v referatu z naslovom Migracije kot posledica gradnje železnice in velemest prikazal, kako je gradnja železnic vplivala na migracijske tokove, kot primer je navedel gradnjo JŽ na odseku Mürzzuschlag - Gradec, kamor je zaradi intenzivne gradnje tedaj prišlo kar okrog 20.000 delavcev iz raznih delov Avstrije, prihajali so tudi na druge odseke in mnogi se niso vrnili domov. Kot primer je navedel znano naselje italijanskih delavcev iz Lombardije imenovano Mailand pri Zidanem mostu. Še več delavcev kot sama gradnja železnic pa je zaposlovala industrija, vezana na železniški promet (popravilnice vagonov, izdelovalnice železniških tirov ipd.). Referent je naglasil, da je bilo tudi za Maribor značilno, da so prvo večje industrijsko podjetje bile železniške delavnice, podoben razvoj doživijo nekatera zgornještajerska mesta (Knittelfeld). Ob železnici nastajajo novi kraji in železniška križišča, ob njih pa naselja železničarskih delavcev. Čeprav naj bi se po mnenju nekaterih raziskovalcev npr. v Gradcu iz slovenskih predelov Štajerske priseljevali predvsem nemško govoreči prebivalci, je dejstvo, da se je eno od graških predmestij imenovalo "Windische Vorstadt". Avtor je opozoril na organiziranost življenja v naseljih železničarskih delavcev (posebne trgovine in šole) ter na poimenovanje ulic kot npr. Delavska ulica ipd. Tudi iz madžarskega dela dr-

žave naj bi prihajali nemško govoreči prebivalci, medtem ko so strokovnjaki prihajali iz Anglije. V diskusiji je bilo opozorjeno, da so mnoge družine ostale v novem okolju, otroci nekaterih pa so se kmalu dvignili na družbeni lestvici.

Drugi štajerski referent Paul Werner Roth, univerzitetni profesor iz Gradca, je svoj referat naslovil Mobilnost na področju montanistike v vodini Štajerski - integracija in asimilacija. Zbral je podatke za leta 1860 - 1875, kot glavni vir so mu služile zlasti poročne matične knjige zgornještajerskih župnij Köflach, Leoben - Waasen, Fohnsdorf, Wies in Neuberg ter rudarskih naselij Pölfing - Brunn in Neuberg. V župniji Köflach je bilo npr. v obravnavanem obdobju 379 porok in po Rothovem mnenju so pomenile priženitve hitrejšo asimilacijo. Avtor je ugotovil, da gre v primeru Köflacha predvsem za priseljence iz Zgornje Štajerske (manj iz Sp. Štajerske), precej je bilo Korošcev iz Labotske doline, pa tudi Kranjcev, Čehov itd. Za nas je zanimiv podatek, da je v rudarskem naselju Pölfing-Brunn bila med priseljenimi rudarji kar tretjina priseljencev iz Spodnje Štajerske. V vseh obravnavanih krajih je bilo precej priseljenih Korošcev (verjetno slovenskega porekla). Čeprav avtor ni mogel postreči s podatki iz katerih krajev so bili priseljenci, ampak je navedel le dežele, je glede na krizo v fužinarstvu, ki se na Kranjskem kaže od 70. let 19. stoletja dalje, mogoče sklepati, da so se v zgornještajerska železarska in rudarska naselja preseljevali zlasti fužinarji s Kranjske, z južne Štajerske pa morda tudi revnejši kmečki prebivalci. Priseljevale so se tudi ženske, predvsem hčere kajzarjev, ki so se zaposlovale kot služkinje ali dninarke.

Gradiščansko sta z referati predstavljala Ernő Deak in Gerhard Baumgartner. Ernő Deak z Akademije znanosti na Dunaju, je predstavil referat Spremembe v etnični sestavi prebivalstva na današnjem Gradiščanskem, kjer je opozoril na zelo pisano etnično sliko v mestih in na podeželju na Gradiščanskem, dalje na dejstvo, da o posameznih nacionalnostih v literaturi veljajo določeni stereotipi (Nemci so pridni in delavni, Hrvatje robatega značaja, manj izobraženi, opravljajo bolj groba dela itd.). Podrobneje je proučil etnično sestavo županij Moson, Sopron in Vas. V posameznih omenjenih županijah je bilo različno število mest, trgov in vasi, različno število nemškega, madžarskega in hrvaškega prebivalstva, ponekod je prihajalo do večje asimilacije, marsikje so bili ljudje dvojezični, vendar je razlika v obvladovanju obeh jezikov sredi stoletja in konec stoletja, več dvojezičnosti je bilo v mestih.

Gerhard Baumgartner, sicer novinar iz Grosspetersdorfa, je predstavil referat Politična mobilizacija in procesi nacionalne diferenciacije v habsbur-

ški monarhiji 1848 - 1918. Ni govoril o Gradiščanski, ampak o razmerah v Avstriji oz. Avstro-Ogrski nasploh in postavil nekaj provokativnih tez. Izhajal je iz gledanja, da je bila nacionalna diferenciacija prebivalstva habsburške monarhije pod vplivom različnih političnih prostorov in skupin. Njegov cilj ni bil prikaz različnih nacionalizmov, ampak analiza političnega razmerja moči in vloge posameznih strank oz. grupacij. Poudaril je, da je po letu 1868 treba razlikovati med avstrijsko in madžarsko politično sceno, govorimo pa lahko tudi o češki, hrvaški in še kakšni politični sceni. Izpostavil je tudi nekaj primerov iz slovenskih razmer, zlasti na Koroškem.

Madžarska referenta sta predstavila migracijske in demografske spremembe v Prekdonavju. Vera Bacskai, univerzitetna profesorica iz Budimpešte, je govorila o mestnih migracijah in družbeni mobilnosti na zahodnem Prekdonavju v prvi polovici 19. stoletja. Kot vir za proučevanje so ji služili podatki iz let 1800 in 1848 v mestnih knjigah petih prekdonavskih mest: Kőszeg, Nagykanizsa, Sopron, Szekesfehérvár in Szombathely. Gre za mesta z različnim številom prebivalcev in različnim razvojem. Skušala je ugotoviti kateri sloji prebivalstva so se priselili in kakšno je bilo razmerje med domačini in tujci. Asimilacija je bila po njenih ugotovitvah ponekod v 100 letih 30%.

Drugi madžarski referent Tamas Farago, prav tako iz Budimpešte, pa je govoril o etnični strukturi in demografskih spremembah v zahodnem Prekdonavju ob prelomu stoletja. Ugotovil je, da so na prelomu 18. in 19. stoletja živele v zahodnem Prekdonavju madžarska, nemška, hrvaška in slovenska etnična skupina. Od srede 19. stoletja je v županijah Moson in Vas padlo število nemškega prebivalstva. Spremembe v etnični sestavi razlaga z razlikami v rodnosti, s posebno etnično sestavo izseljencev ter z asimilacijo. Čeprav je smrtnost upadala, pa do posebnega povečanja prebivalstva ni prišlo. Raziskal je štiri županije (Vas, Sopron, Győr in Moson) in jih primerjal med seboj. Migracijski procesi niso bili enaki v vseh štirih županijah in tudi etnična sestava ne, opozoril pa je tudi na razlike med madžarskimi in nemškimi popisi prebivalstva.

Hrvatska se je predstavila z dvema referentkama. Prva je bila Božena Vranješ-Šoljan s Filozofske fakultete v Zagrebu z zanimivim referatom Značilnosti demografskega razvoja Hrvaške in Slavonije od 1860 - 1910. Med drugim si je zastavila vprašanje, koliko je bila izvedena modernizacija gospodarstva, koliko so posamezne gospodarske panoge vplivale druga na drugo in kakšen je bil vpliv gospodarstva na demografski razvoj v obravnavanem obdobju. Pri svojem delu se je avtorica oprla na podatke občega popisa prebivalstva 1869

in 1880. Ugotovila je, da je za Hrvatsko v 80. letih značilna na eni strani visoka rodnost, na drugi visoka smrtnost prebivalstva, zlasti otrok. Pomemben dejavnik demografskega razvoja je bilo izseljevanje (država pa je beležila le tiste izseljence, ki so imeli dovoljenje za izselitev, to pa niso bili vsi). Na demografski razvoj je vplivalo tudi priseljevanje tujcev znotraj monarhije (1910 npr. 3% iz ogrskega dela in 2% iz avstrijskega dela). Iz popisa je mogoče dobiti tudi versko sliko prebivalstva, podatke o veliki nepismenosti (še leta 1918 znaša 50%, predvsem gre za velik delež nepismenih žensk). Avtorica je nanizala mnogo statističnih podatkov, ugotovila procent zaposlenih v poljedelstvu, industriji, obrti in trgovini. Iz vsega navedenega se vidi, da sta več industrije pokrajini dobili šele v 90. letih.

Zlata Živaković-Korže s Pedagoške fakultete v Zagrebu je govorila o etnično-nacionalnih razmerah v Osijeku in okolici (Dalj, Sarvaš, Tenja, Kravice, Josipovac) do prve svetovne vojne. Kot vir so ji služili popisi prebivalstva, vendar imajo podatke o nacionalni pripadnosti le tisti za leta 1900 in 1910. Vsekakor je Osijek v 19. stoleju kazal precej nemško podobo, imel je tudi dvojezične napise, kakor sicer mnoga mesta v monarhiji, med prebivalci je bilo kar nekaj Židov in evangeličanov, večino (82%) so leta 1880 predstavljali katoličani. Kar se nacionalnosti tiče je po avtoričinih ugotov-

vitvah razvoj šel v smeri spontane kroatizacije.

Ob skoraj vseh referatih je bila precej živahna diskusija, največ diskutantov je bilo iz vrst avstrijskih kolegov.

Poleg izrazito delavnega dela simpozija, je bilo poskrbljeno tudi za kulturne prireditve, družabna srečanja in ekskurzijo. Že prvi večer je bil na ptujskem gradu sprejem za udeležence simpozija, ki ga je priredil ptujski župan (nadomeščal ga je podžupan Jurkovič) in koncert ter nastop folklorne skupine.

Drugi dan je bil v času opoldanskega odmora krajši ogled mesta Ptuj, zvečer pa ogled folklorne nastopa v Cirkovcih, tretji dan popoldan je bila ekskurzija na Ptujsko goro, Dornavo in Juršince s krajšim postankom na Gomili in zaključkom na kmečkem turizmu pri družini Toplak.

Čeprav je bila zaradi pomanjkanja finančnih sredstev izvedba ptujskega simpozija do zadnjega vprašljiva, so se organizatorji maksimalno potrudili, da je zadeva potekala v redu in v prijetnem vzdušju. Organizator naslednjega simpozija (1999) bo avstrijska dežela Štajerska, simpozij bo v Gradcu in bo obravnaval temo Mesta in manjšine v panonskem prostoru v času med obema vojnama.

Olga Janša-Zorn

Ocene

Ivan Dolinar: Pogled v preteklost vasi Sv. Lovrenc v Savinjski dolini. Založba: Odbor za proslavo 750-letnice vasi Sv. Lovrenc v Savinjski dolini. Sv. Lovrenc 1977, 79 strani

Znani celjski zdravnik otorinolaringolog mag. Ivan Dolinar, dr. med., se je po odhodu v (nemirni) pokoj, začel ukvarjati s krajevno zgodovino. Kot prvi večji sad tega prizadevanja je izšla knjižica, omenjena v naslovu. Vključuje se v sedanje hvalevredne trende domoznanstva, posebnost v primerjavi z drugimi podobnimi deli pa je, da ta obravnavajo navadno župnije ali pa večje kraje, Dolinarjevo delo pa je namenjeno (sicer ne prav majhni) vasi.

Vas Sv. Lovrenc leži v bližini Prebolda (včasih Sv. Pavel pri Preboldu), cerkveno je spadala pod vikariat Sv. Pavel braslovške prafare, ki je bila do 1461 v sestavu oglejskega patriarhata, nato pa do 1787 v sestavu ljubljanske, odtlej pa lavantinske škofije. Ozemlje vasi in gradu Sachsenwart (Žaženberk) je spadalo do l. 1363 pod dežel-noknežje gospostvo Laško, nato pod Celjske grofe oz. kneze, od l. 1456 je bilo zopet deželnoknežje.

V vasi so našli ostanke iz hallstatske dobe, v cerkvi sta vzdana dva rimska kamna. Poudarek je v delu seveda na novejši dobi, vendar je priobčena najstarejša listina z omembo vasi in navedbe o njej do l. 1491. Prikazana je gospodarska dejavnost vasi do 20. stoletja (kmetijstvo, čevljarji, gostilna, kovačija, kamnolom, kolar, konjederec, mesar, zidar, sodar, mlini in žage, opekarstvo, usnjarstvo in predelava usnja.). Omenjeni sta tudi dve padarki in vinogradnik. V 20. stoletju veljajo kot nove dejavnosti krojaštvo, tkalstvo, trgovine in skupna sadna sušilnica.

Opisane so znamenitosti na območju vasi. Ostanke gradu Žaženberka, ki sta jih odkrila mari-borski stolni prošt in zgodovinar Ignac Orožen ter domači kaplan Franc Cizej l. 1879; imenitna zidana nadstropna hiša Štok (Stock), cerkev sv. Lovrenca, pokopališča, kapela in križi.

Največ pozornosti je pisec namenil domačijam. Podatke o njih je zbiral iz urbarjev gosposčin Novo Celje in Prebold in iz teharskega urbarja, iz matičnih knjig, župnijskega popisa vernikov (*Status animarum*), iz zgodovinskih objav in podatkov, ki so jih dali starejši vaščani. Pri 46 domačijah,

obstojećih do l. 1840, so opisani vsi pomembni podatki, npr. o hišnem imenu, urbarski številki, o stavbah, o lastništvu, o smrtih, priženitvah, prese-litvah in pod. Ti podatki so dragoceno gradivo za zgodovino posameznih družin. V obdobju 1840/50 je nastalo pet domačij, v obdobju 1864/69 so na-stale tri hiše, v obdobju 1870/80 štiri, od 1881 - 1894 pa pet hiš. Od 1841 do 1911 so podrli šest hiš. Prikazani so demografski podatki za obdobje sredi 18. stoletja in od 1822 - 1997. Navedenih je nekaj toponimov. Poimensko so navedene žrtve 1. (le pet) in 2. svetovne vojne (51), razčlenjene na talce, umrle v taboriščih, padle v partizanih, padle v nemški armadi, v spopadu s partizani je padel eden, okoli Velike noči 1945 je bil odveden eden, v povojnem času je izginilo šest moških.

V delu je nekaj napak, ki bi jih pri zaželeni drugi izdaji knjižice veljalo popraviti. Obravna-vana publikacija je dragocen prispevek k lokalni zgodovini Savinjske doline.

Jože Maček

Od mature do mature: zgodovinski razvoj mature na Slovenskem, 1849/50 - 1994/95. Razstavni katalog. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 1998. 205 strani

Pripadam generaciji, ki je obiskovala srednjo šolo v času usmerjenega izobraževanja. Takratna reforma je ukinila maturo. Po eni strani smo bili "rešeni" naporov in stresov mature, po drugi strani pa smo prikrajšani za številne spomine o izpraševanju ter čakanju nanj. Tako včasih kar nekako z zavistjo poslušam starejše prijatelje in sorodnike, ki se še vedno spominjajo vseh vprašanj in odgovorov, s katerimi so dokazali zrelost.

Prav v času, ko se je letošnja generacija maturantov pripravljala na preizkus zrelosti, so v Slo-venskem šolskem muzeju pripravili razstavo "Od mature do mature" in ob tej priložnosti izdali tudi obsežen katalog razstave (62. v vrsti katalogov te ustanove).

Avtorica razstave in urednica kataloga Mateja Ribarič je v katalogu spretno povezala strokovne prispevke s spomini nekdanjih maturantov. Sama

je prispevala kratek zgodovinski pregled mature na Slovenskem. Z reformo leta 1849 so se gimnazije iz šestrazrednih prelevile v osemrazredne splošnoizobraževalne šole. Niso pa vse gimnazije na slovenskem prostoru uspele istočasno zagotoviti osem razredov (največkrat so temu botrovali finančni razlogi), zato segajo prve mature na gimnazijah v različna leta. Prvo leto z maturo je bilo šolsko leto 1849/50, ko so maturirali dijaki na gimnazijah v Ljubljani, Celovcu ter Gorici.

Jože Ciperle je prispeval pregled maturitetnih izpitov in spričeval v celotnem obravnavanem času. Obsežen seznam literature na koncu prispevka nas lahko prepriča, da je avtor dober poznavalec gimnazijskega šolstva. O nadaljnjem razvoju mature v prvi in drugi jugoslovanski državi pa piše Aleš Gabrič. Leta 1918 je nemščino na maturi sicer zamenjala slovenščina, a že nekaj let kasneje so se pojavili prvi poskusi poenotenja učnih načrtov znotraj države. Spremembe so se opirale na učne načrte srbskih gimnazij in so bile slovenskim gimnazijcem prej v škodo kot korist. Novo prelomnico je pomenilo leto 1945, ko je na maturi ponovno zavladala slovenščina. V naslednjih desetletjih so z različnimi načini skušali maturo izboljšati (a ne vedno uspešno), dokler ni v začetku osemdesetih let usmerjeno izobraževanje prineslo njeno ukinitve.

Sprva so bile srednje šole namenjene le moškemu delu prebivalstva. Šele po letu 1872 so se dekleta lahko vpisale kot privatistke. Tatjana Hojan piše o prvih maturantkah na gimnazijah na Slovenskem in njihovih nadaljnjih življenjskih poteh. Mnoge izmed njih so namreč dosegle velike poklicne uspehe. Branko Šuštar nam s pregledom nekaterih naslovov maturitetnih preizkušenj v letih od 1876 do 1936 skuša predstaviti nivo znanja takratnih maturantov. Etnolog Janez Bogataj je iz svojih raziskav prispeval članek o ritualih ob maturi. Piše o oblačilih na dan izpitov in na maturantskih plesih, o predaji ključev, sprevedih maturantov, obdarovanju profesorjev.

V začetku devetdesetih let je bila matura ponovno uvedena. Sergij Gabršček, direktor Državnega izpitnega centra, ki koordinira maturo, piše o ciljih, strukturi, zahtevnosti ter načinih preverjanja znanja na maturi danes.

V drugem delu kataloga so najprej zbrani odlomki iz različnih avtobiografij in biografij znanih Slovencev (Fran Levstik, Matija Valjavec, Janko Mlakar, J. M. Trunk, Vojeslav Molè in Lavo Čermelj). Potem pa sledijo spomini nekdanjih maturantov, zbrani prav za katalog in razstavo. O svojih dijaških letih in maturi so pripovedovali slovenski olimpijonec Leon Štukelj, ki je maturiral v Novem mestu, Ludvik Kovačič, maturant idrijske realke, Pino Mlakar, ki je maturiral na mariborski

klasični gimnaziji, maturant klasične gimnazije v Ljubljani Marjan Dobovšek, prevajalka Radojka Vrančič, ki je maturirala na ženski realni gimnaziji v Ljubljani. O maturi so spregovorili tudi Ciril Cvetko, maturant v Mariboru, Vasilij Melik, ki je maturiral na ljubljanski klasični gimnaziji, Tatjana Hojan, maturantka I. državne gimnazije v Ljubljani, Andrej Vovko (maturiral v Ljubljani) in maturant gimnazije v Želimljah Bogdan Kolar. Zadnji je svoje spomine pripovedoval minister za šolstvo in šport Slavko Gaber.

Menim, da so želeli avtorji razstave in kataloga le prebuditi v bralcih in obiskovalcih razstave spomine na njihovo maturo, zato vas vabim, da si ogledate razstavo in skupaj s svojimi sošolci ali prijatelji obudite spomine na tiste "mučne dni". Mi, generacija usmerjenega izobraževanja, pa vam bomo še naprej zavidali.

Elizabeta Hriberšek Balkovec

KUBEJSKA SKALA. Kubed skozi društveno in prosvetno življenje, zbornik ob 100-letnici Pevskega in bralnega društva "Skala" Kubed. Kubed 1998, 102 strani

Ob stoletnici Pevskega in bralnega društva "Skala" so se v društvu odločili izdati zbornik, ki bi širši javnosti predstavil Kubed in bogato društveno ter prosvetno dejavnost njegovih prebivalcev.

Na začetku nas Raul Šiškovič s pomočjo fotografij in teksta popelje v preteklost, natančneje v sam konec srednjega eocena, 40 milijonov let nazaj. Tedaj se je zaradi tektonskih premikanj ozemlje severne Istre dvignilo, morje pa postopoma umikalo. Ta premikanja so plasti dvignila in nagubala, ponekod je prišlo do prelamljanja gub in narivov starejših apnenčastih plasti nad mlajše flišne. Tako je nastala luskasta zgradba, ki se slikovito kaže v stopnjah Kraškega roba nad Bržanijo in v pečinah nad Sočergo in Črnico. Na stiku med apnenčastimi vzpetinami in stopnjami ter flišem je površinsko rečno omrežje v predkraškem obdobju ustvarilo na apnencu številne plitve doline v smeri jugovzhod - severozahod. Po nastopu zakraševanja v miocenu in pliocenu pred približno 35 milijoni let in kasneje, so vodni tokovi poniknili in ostale so le njihove sledi v obliki suhih dolin: črnotiške, zazijske, rakitovske, moravške, kubejske, gračiške, lukinske in drugih. Kubejsko podolje je od vseh delov najobsežnejše in je ostanek doline, ki jo je v predkraškem obdobju izoblikoval vodotok, ko

je tekkel proti današnji Rižani, zato je v to smer tudi najbolj odprto. Kamnine so eocenske starosti, tako apnenci, iz katerih je sestavljeni hrbet Krasa na severozahodu, kot tudi fliš, iz katerega so zahodne vzpetine. Dolinsko dno je pokrito s slojem usedlin, ki so jih odlagali potoki in hudourniki, zato so tod tudi najbolj primerne kmetijske površine, pa tudi vinogradniške in sadjarske.

Podnebne razmere so nekoliko ostrejšje kot v zgornji Rižanski dolini, še zlasti pa v primerjavi s priobalnim področjem.

Padavin je nekaj več kot v Kopru, najpogostejše pa pihajo južni vetrovi, vendar jih po jakosti prekaša burja, ki kljub zavetrnem položaju Kubedu ne prizanaša.

Vodnatost je zaradi prevlade apnenčastega površja skromna, potoki ki pritečejo iz fliša na stičišču z apnencem namreč poniknejo. Kubejce je zato pestilo pomanjkanje vode, saj so se lahko z njo oskrbovali le iz kapnic in bližnjih studencev.

Sam Kubed je razporejen v nizih na prisojnem pobočju vzpetine Grad. Deli se na Potok, Križišče in Grad. K vasi sodita tudi zaselka Mohoreč, na severozahodnem pobočju Varde in Aver pri mostu čez Rižano. V zadnjem času nastaja še nov del vasi ob glavni cesti od kapelice proti Gračišču.

Strateški in prometni pomen kubejskega območja med notranjo Istro in obmorskimi kraji ter primerne obdelovalne površine so že zgodaj pritegnili ljudi, da so si postavili bivališča in se naselili. Spreminjajoče se politične in gospodarske razmere pa so vplivale na gibanje prebivalstva. Točnejši podatki o številu prebivalstva, ki so na voljo od leta 1869 naprej nam kažejo, da je bilo v Kubedu največ prebivalcev leta 1910, ko so jih našteali 397, najmanj pa leta 1981, ko jih je bilo le še 165. V zadnjem času je zaradi izgradnje vodovoda, kanalizacije in dobre prometne povezave proti Rižanski dolini, Buzetu in Kopru število prebivalcev spet zraslo na 170.

Natančneje se je zgodovini Kubeda posvetil Salvator Žitko, ki je svoj pregled začel v zgodnjem srednjem veku, ko je to področje spadalo med cerkvene posesti tržaške oziroma koprške škofije.

Kubed je bil ob Loki, Ospu, Rožarju in drugih vaseh omenjen v darilni listini kralja Henrika IV. freisinskega škofu Ellenhardu leta 1067, takrat pa naj bi nastala tudi kubejska fara s pokopališčem.

Kubed, Hrastovlje, Sočerga in druge vasi so že v 11. oziroma v 12. stoletju spadale v širši mestni teritorij Kopra, od sredine 13. stoletja naprej pa so tvorile obrambni pas, ki je varoval koprsko posest. Kubed je postal pomembna strateška in obrambna postojanka, ki so jo Benečani v 15. stoletju doobra utrdili zaradi turških vpadov. Kot obrambni tabor - kaštel, je postal sedež konestabla, častnika kmečke vojske iz vrst domačinov. Svojo vlogo je

obdržal tudi v času beneško - avstrijskih vojn (1508 - 1516) in uskoške vojne (1615).

Kubed je v tem obdobju odigral pomembno vlogo tudi kot sedež kapiteljske župnije. Leta 1741 je v kubejski župniji, ki je obsegala še vasi Hrastovlje, Dol in Gračišče, živelo 668 ljudi.

V svojih krajepisih omenjata Kubed novigrajski škof Tommasini in koprski škof Naldini, ki se ga v svoji "Corografiji" iz leta 1700 spominja kot utrjenega gradu s cerkvijo sv. Florjana.

V 19. stoletju je prišlo na kubejskem območju do znatnih upravnih in družbenih sprememb. Do leta 1848 je še naprej spadalo pod glavno občino Koper. Prišlo je do prvih hujših nacionalnih naspotij med hrvaško - slovenskim življenjem na eni in italijanskim nacionalnim gibanjem na drugi strani, kar jasno kaže pisna pritožba, ki so jo kmetje oziroma župniki far Osp, Loka, Kubed in Tinjan vložili pri dunajskem parlamentu proti poslancu Antoniju Madonizzi iz Kopra, ki si je želel povratek zahodne Istre pod Benetke, če ne drugače, pa vsaj v upravnem pogledu.

Po letu 1848 so na osnovi novega zakona o občinah nastale nove krajevne občine z voljenimi župani. Okrajno glavarstvo Koper je po novem obsegalo 22 krajevnih občin, med katere je spadal tudi Kubed, razdeljenih na 40 katastrskih občin. Zemljiška odveza je kmetu tudi tod omogočila odkup zemlje, vendar pa so mnogi kmetje zaradi dolgov, ki jih niso mogli plačati, postali koloni italijanskih veleposestnikov in podjetnikov. Avstrija je zato spodbudila Istrski deželni zbor naj začne z ustanavljanjem hranilnic in posojilnic, ki naj bi s krediti pomagale kmečkim zadrugam. Maja 1909 je bila v Koprski zadružni register vpisana tudi Kmečka hranilnica in posojilnica v Kubedu. Njena naloga je bila, da s pomočjo ugodnih kreditov spodbuja gospodarsko dejavnost svojih članov.

Gospodarski in družbeni razvoj koprškega okraja je bil v veliki meri povezan z hitrim razvojem Trsta. Ta je kot pristaniško, trgovsko in industrijsko središče v veliki meri vplival na kmetijstvo širšega zaledja. Posebno je spodbujal pridelovanje vrtnin in mlekarstvo. Hriboviti predeli okoli Kopra, kamor je spadal tudi Kubed, so sloveli tudi kot vinorodna območja, vendar pa se je ta dejavnost razmahnila šele ob izboljšanju prometnih povezav. Kmetje so vino prodajali predvsem v Milje in Trst, lahko pa so ga prodali tudi gostilničarjem, ki so ga točili v svojih gostilnah ob pomembnih poteh.

Tudi ženske iz Kubeda so se znašle in v notranjo Istro hodile nakupovat kokoši, jajca in druge vrste živil, jih nato prodajale po večjih istrskih mestih (Pazin, Buzet, Motovun, Koper) in v Trstu ter nato z zasluženim denarjem kupile stvari, ki so jih potrebovale pri hiši.

Hitrejši gospodarski razvoj je tja do konca 19. stoletja ovirala slaba cestna povezava in slabo stanje cest, ki jim pristojne oblasti niso namenile dovolj sredstev za popravilo. Stanje se je le počasi izboljšalo.

Začetke kulturnega in narodnega preporoda na kubejskem področju lahko sledimo v leto 1861, ko je Istra dobila svojo avtonomijo. Središča političnega boja in kulturnega življenja so postale čitalnice. Te so začele po Istri nastajati konec sedemdesetih let 19. stoletja, v osemdesetih letih pa so zrasle tudi v večjih vaseh koprskega zaledja, med drugim tudi v Kubedu. Poleg čitalnic so se začeli na Primorskem pojavljati tudi prvi tabori. 7. avgusta 1870 pa je bil prvi istrski tabor v Kubedu. Udeležilo se ga je okoli 4000 ljudi, ki so poslušali govore na temo "kako se imajo ravnati Slovenci v Istri, da dosežejo svoje pravice", "o uvedbi slovenskega jezika v urade in šole", "o davkih" in "o ustanovitvi glavne šole v koprskem okraju". Kot govornika sta nastopila tudi deželnozborska poslanca, dr. Karel Lavrič in Franjo Ravnik. Istrski Slovenci so se po taboru v Kubedu zavedli svojih pravic, spoznali so, da so del slovenskega naroda in se začeli čutiti kot enoten organizem, ki hoče živeti nerazkosen skupaj z drugimi Slovenci.

Ker je konec 19. stoletja čitalniško gibanje zamrlo, so se začela ustanavljati bralna, pevka in godbena društva, namenjena v prvi vrsti kmečkemu prebivalstvu na podeželju. Njihov namen je bil predvsem gojiti slovensko narodno in cerkveno petje in glasbo, izobraževati člane društva z branjem časopisov in poučno-zabavnih knjig, prirejati poučno-zabavne večere, društvene veselice s petjem, deklamacijami, gledališkimi predstavami, igrami, srečolovom, godbo in plesom ter izlete, predvsem na povabilo drugih društev. V Kubedu je bilo 27. maja 1898 ustanovljeno Pevsko in bralno društvo "Skala", njegovo delovanje pa je odobrilo namestništvo v Trstu. Društvo je imelo svoj pevski zbor in knjižnico. Za kratek čas je prenehalo z delovanjem, nato pa se je aprila 1901 njihov moški pevski zbor odločil nastopiti na veselici Slovenskega pevskega - bralnega društva "Svoboda" pri Sv. Antonu. Leta 1903 je kubejsko društvo doseglo svoj višek na tekmovanju pri Škocijanskih jamah, kjer so njihovi pevci pridobili svoj društveni prapor.

O kubejski šoli med leti 1851 in 1955 govori prispevek Vlaste Beltram. Šola v Kubedu je bila ustanovljena leta 1851 na poziv koprskega glavarja, ki se je na ukaz cesarsko-kraljevega nadzornika, ukvarjal z ustanavljanjem slovenskih šol. Do leta 1868 je bilo šolstvo zaupano cerkveni organizaciji, šole pa so bile vezane na dekanate in župnije oziroma kurije, naslednje leto pa je bilo šolstvo cerkvi odvzeto in zaupano državi, ki je

preko šolskih svetov vodila in nadzirala šole, učitelje in vzgojo v šolah. Šola v Kubedu je bila ustanovljena kot trivialka (podeželjska šola s tremi ali štirimi razredi), ves čas pod Avstro - Ogrsko pa je bila enorazrednica z nazivom Ljudska mešana šola. Pouk je bil kombiniran, potekal je celodnevno: dopoldne za višje, popoldne pa za nižje razrede. Poučeval je en sam učitelj.

Po koncu prve svetovne vojne je Italija zasedla ozemlja, ki so ji bila obljubljena z podpisom londonskega pakta aprila 1915. Mednje je spadala tudi Istra. 4. novembra 1918 je bila na zasedenem ozemlju uvedena italijanska vojaška uprava. O odpiranju in ukinjanju šol in nastavljanju ter odpuščanju učiteljev je zdaj odločal generalni civilni komisar. Kljub spomenicam slovenskih političnih predstavnikov italijanski vladi so ostale zaprte številne šole.

Z nastopom fašistične vlade se je položaj neitalijanskega prebivalstva še poslabšal. Značilnosti fašistične šole v Julijski krajini so bile: odprava slovensčine in hrvaščine kot učnih jezikov in uvedba nove vsebine učnega programa. Namen je bil jasen: popolna asimilacija v novopriključenih pokrajinah. Gentilejeva šolska reforma leta 1923 je uvedla v šole italijanščino kot učni jezik, uvedena pa je bila tudi stroga nacionalna vzgoja.

Poleg italijanskega jezika v šoli in ustreznih predmetov je fašistična oblast otroke ob vstopu v šolo avtomatično vključila v ONB (Opera Nazionale Balilla), kulturno rekreacijsko ustanovo, katere cilj je bil mladini vsaditi čut discipline, s športom krepiti fizično kondicijo, s predvojaško vzgojo pa vcepljati militaristični duh. Sredi tridesetih let se je organizacija preimenovala v GIL (Gioventù italiana del Littorio). Otroci, tako dečki kot deklice, so dobili uniformo, ki pa v Kubedu, kot tudi drugod po Istri, ni bila priljubljena.

Takšna šola je v Kubedu delovala do kapitulacije Italije jeseni 1943. Vmes je postala dvorazrednica, kar pomeni, da sta začela poučevati dva učitelja.

V času NOB so se tudi v slovenski Istri začele odpirati tako imenovane partizanske šole, kar je bilo za te kraje izredno pomembno, saj je bilo opustošenje na jezikovnem področju zaradi gospodarskih, socialnih in političnih razmer v preteklosti tu največje. Šole so ustanavljali odbori OF povsod tam, kjer so razmere to dovoljevale. Pouk je potekal večinoma v zasebnih prostorih, vodila pa so ga največkrat domača dekleta, ki so bila nekoliko bolj vešča slovenskega jezika. Izšolanih učiteljev takrat slovenska Istra ni imela. Otroci so se učili slovenskih pesmi ter brati in pisati. Pouk v kubejski partizanski šoli je trajal od decembra 1943 do avgusta 1944, ko je zaradi poostrene nemške kontrole poučevanje prevzel župnik Ivan Budin.

Poučeval je slovenščino, če pa so prišli Nemci, je začel poučevati verouk.

Po vojni je slovenska Istra do podpisa mirovne pogodbe med Italijo in Jugoslavijo februarja 1947 oziroma do začetka njene veljave šest mesecev kasneje, spadala v cono B Julijske krajine, ki je bila pod vojaško upravo jugoslovanske armade. Nova oblast je pohitela s obnovo slovenskih šol na podeželju. Te so bile namreč po večini v slabem stanju ali pa celo požgane. Ponekod so začeli graditi nove. Manjkal je tudi učiteljski kader.

Šola v Kubedu je začela s ponovnim delovanjem januarja 1946, na dveh oddelkih z 72 otroki. Dvooddelčna je ostala vse do ukinitve leta 1955, ko se je začel pouk na novoustanovljeni šoli v Gračišču. Šole v Kubedu, Popetrah in Smokvici so bile ukinjene, otroci pa prešolani na novo šolo.

V 104 letih se je na kubejski šoli izmenjalo precej učiteljev. Ti so najpogostejše tja prišli v prvih letih svojega službovanja in ostali le kratek čas, nekaj pa jih je opravilo tudi daljši staž (od 5 do 9 let). Odlikovali so se tako kot učitelji, kot tudi kulturni in politični delavci - narodni buditelji. Ljudje v Kubedu so jih ohranili v lepem spominu, zaradi strogosti pa jim je v spominu ostala le učiteljica iz Kalabrije, ki je tu učila v dobi fašizma. Slovensko govoreči učitelji so bili v tem času upokojeni ali pa izseljeni v notranjost Italije.

V partizanski šoli sta učili dve domači mladenki, nato pa jih je, kot smo že omenili, zaradi varnosti zamenjal župnik.

Po vojni je v slovenski Istri spet primanjkovalo domačih učiteljev, zato so le-ti prihajali iz Primorske in drugih slovenskih pokrajin. Ker je bila šola v Kubedu med vojno požgana, je pouk potekal najprej v "Kabini", kot so imenovali električarsko hišo, nato pa v baraki, ki so jo zgradili prav v ta namen. V teh težkih razmerah novim učiteljem ni bilo lahko, vseeno pa so pomagali upravnim in političnim organom na vasi, delovali kot animatorji kulturnega življenja, organizirali analfabetske tečaje, se udeleževali demonstracij za priključitev k Jugoslaviji in sodelovali v delovnih akcijah za obnovo domovine.

Vlasta Beltram se je posvetila tudi kulturnemu življenju na vasi od leta 1920 do 1945. Ko so se razmere po prvi svetovni vojni nekoliko umirile, so se v Kubedu odločili, da obnovijo delovanje svojega pevskega zbora. Jedro so sestavljali pevci predvojnega društva "Skala", vodil pa jih je učitelj Ivan Pečenko. Leta 1924 so v zboru pod vtisom drugih parlamentarnih volitev v Italiji, izbruhnile razprtije. Na vasi sta namreč nastala dva tabora, narodnjaški in komunistični. Delovanje zbora je bilo ohromljeno, nato pa je z mlajšimi člani okrepljeni zbor na novo oživel. Ta cerkveni pevski zbor je gojil tako cerkveno kot tudi narodno pe-

sem. Zdi se celo, da sta obstajala dva zbora, vendar pa so bili pevci večinoma eni in isti.

Fašistična oblast je v skladu s svojo raznarodovalno politiko do konca leta 1927 prepovedala vsako društveno delovanje, saj je imela kulturna društva za jedro političnega odpora. V Kubedu so kljub temu slovensko peli še naprej, tako v cerkvi, kot zunaj cerkvenih zidov. Ker je oblast pošiljala po vaseh ovaduhe, so se pevci zbirali skrivaj v vinotoču.

Tudi slovenski duhovniki so bili fašistični oblasti trn v peti. Zavedali so se namreč, "da je največja ovira pri uvajanju raznarodovalnih metod slejkoprej zaveden slovenski in hrvaški duhovnik" (Alojz Kocjančič). Ko so Italijani opravili z slovenskimi politiki in slovenskimi učitelji, ko so razpustili društva, stranke in tisk, se je v slovenskem jeziku uradno lahko poučevalo, govorilo in pelo le še v cerkvi. Oblast se vse do Lateranskega konkordata 1929 ni smela vmešavati v cerkvene zadeve, nato pa je zamenjala slovensko usmerjene škofe z režimu zvestimi ljudmi, ki so slovenščino preganjali tudi v cerkvi. Tudi v Kubedu so službovali sami zavedni slovenski duhovniki, ki so s svojo pokončno narodnozavedno držo in s svojim delovanjem na kulturnem in šolskem polju odigrali neprecenljivo vlogo.

Miting je bil značilna oblika kulturnega življenja, ki se je uveljavila od leta 1943 naprej. To je bilo zborovanje političnega značaja, ki je bilo popestrjeno s kulturnim programom. Prirejali so jih ob različnih priložnostih, za njihovo organizacijo pa je bil zadolžen rajonski referent za prosveto, kasneje okrajni referent. Kubed je spadal pod loparski okraj zato je mitinge tam organizirala Lucija Rojc. Udeležba je bila vedno velika, program pa pester.

Tudi poveljni čas je minil v znamenju mitingov. V prispevku Danije Škergat Toškan lahko preberemo, da je sočasno z obnovo vasi spet oživel kulturno in prosvetno življenje. Za organizacijo in oblikovanje programa je še naprej skrbela Lucija Rojc, pri tem pa so ji z novimi idejami pomagali učitelji. Ljudem je še posebej ostal v spominu miting ob pričakovanju razmejitvene komisije marca 1946, na katerem so izražali svojo voljo glede priključitve k matični domovini. Za to priložnost so pripravili kulturni program, okrasili vas in naredili slavolok čez cesto. Na žalost člani komisije v Kubed niso zavili.

Ponovno je oživel staro prosvetno društvo "Skala", še posebej njegov pevski zbor, ki je spet poskrbel za kulturo in zabavo na vasi. Aprila 1946 je zbor odšel v Koper na Praznik slovenske pesmi, čez nekaj dni pa so se udeležili velike prvomajske manifestacije na tržaškem stadionu. Radi so sodelovali tudi na prireditvah po okoliških vaseh.

Mladina se je zbirala v okviru organizacije Antifašistične zveze mladine za Julijsko krajino. Njihova velika želja je bila z udarniško akcijo zgraditi nov kulturni dom, kjer bi lahko vadil pevski zbor in kjer bi se organizirale tudi druge kulturno - prosvetne dejavnosti. Ta želja se jim ni uresničila.

Ženske so bile združene v organizaciji AFŽ (Antifašistična fronta žensk) in so prav tako pomagale pri organizaciji najrazličnejših proslav in delavnih akcij.

Uvedba kmetijsko obdelovalne zadrage, v kateri naj bi kmetje združili svojo zemljo in delovna sredstva je v Kubedu povzročila razdor. Čeprav je bilo marsikaj narejenega, se mnogi niso strinjali s takim načinom dela. Mnogo mladih je tudi odšlo v mesta. Vse to se je poznalo tudi na kulturnem področju. Iz mešanega cerkvenega zbora je nastal ženski pevski zbor, mešani pevski zbor "Skala" pa je redno deloval do leta 1950, ko je prenehal z rednimi tedenskimi vajami, pevci pa so se zbirali le pred prireditvami.

9. avgusta 1953 so v Kubedu praznovali 50. letnico ustanovitve Pevskega društva "Skala". Nastopili so številni pevski zbori iz okolice in tudi obnovljeni pevski zbor "Skala". Prireditev je prenašal tudi Radio jugoslovanske cone STO, kasneje Radio Koper.

V naslednjih letih je društvena dejavnost v Kubedu zamrla. Čas mogočnih mitingov je minil. Še vedno se je praznovalo državne praznike in jubileje, vendar predvsem z govori in le včasih s pevskim zborom.

Ko se je leta 1966 v Kubed vrnil Rafael Vidali, je naletel na zatišje, ki ga prej ni bil vajen in ga ni bil pripravljen prenašati. Otroke je organiziral v gledališko skupnico "Mala Skala", za prvi maj pa je bilo obnovljeno Prosvetno društvo "Skala" z namenom, da ponovno razgiba družbeno dejavnost na vasi. Moški pevski zbor je spet začel z rednimi vajami, mladi pa so organizirali več prireditev in zabav.

20. septembra 1970 je okoli 10.000 ljudi prišlo po obnovljeni cesti v Kubed, da bi proslavili 100-letnico prvega tabora v Istri. Nastopile so folklorne skupine in pevski zbori iz Primorske, Hrvaške in zamejstva, svečani govornik pa je bil pesnik Matej Bor. Kubed je takrat dobil tudi svojo dvorano, ki je postala pravo zavetišče mladih ustvarjalcev in ljubiteljev kulture, športa in zabave.

Od leta 1970 do leta 1975 je za kulturno življenje na vasi skrbela Viktorija Štormar, učiteljica na O.Š. Gračišče, ki je vodila tudi pevski zbor. Z možem Friderikom sta otrokom pomagala posneti tudi film, ki je prikazoval življenje in delo žena na vasi in ki so ga prikazali za 8 marec.

V začetku 80 let je v vasi zavladalo kulturno

zatišje, ki je bilo prekinjeno z prireditvijo Istrska zemlja, kjer so istrski ustvarjalci govorili o svojem delu in z zlato mašo duhovnika Alojza Kocjančiča.

Leta 1989 se je v kubejskem Gradu spet zbrala množica, ki je praznovala 120 obletnico prvega narodnega tabora v Istri. Sodelovalo je preko dvesto nastopajočih pevcev, godbenikov in drugih kulturnih ustvarjalcev iz Istre. Organizirana je bila tudi razstava kmečkega in obrtnega orodja, gospodinjskih predmetov, posteljnine in drugih predmetov iz zgodovine Kubeda in okolice.

V letu 1992 so se Kubejci spomnili smrti svojega pesnika in duhovnika Alojza Kocjančiča in z igro "Šavrinke na poti" ter z okroglo mizo o njegovih pesmih počastili njegov spomin.

Leta 1995 je kulturno življenje na vasi spet zaživelo. V okviru Balinarskega društva so ustanovili Kulturno - domoznansko sekcijo "Skala" Kubed, v vaški dvorani so z gledališko igro nastopili učenci O.Š. Gračišče, aprila pa je Tanja Jakomin Kocjančič gostila avtorja knjižice "Spoznajmo kubejski grad", Rafaela Vidali. Maja so ljudje prišli pozdravit operno pevko kubejskega rodu, Ksenijo Vidali-Žebre. Tega leta so praznovali tudi 125 obletnico prvega tabora v Istri.

Tudi v zadnjih letih kulturna dejavnost na vasi ni zamrla. Za to skrbijo "Čubejske pupe", Rafael Vidali, Tanja Jakomin Kocjančič ter številni drugi prebivalci Kubeda. Letos je tako nastalo Društvo za šport, kulturo in razvoj vasi "Skala" Kubed, ki naj bi nadaljevalo bogato tradicijo kubejske "Skale" na vseh družbenih področjih vaškega življenja.

O Alojzu Kocjančiču, poetu slovenske Istre, se je avtor prispevka Marjan Tomšič odločil pisati na prav poseben način. Z magnetofonom v roki je obiskoval ljudi in s pomočjo njihovih živih pričevanj učinkovito predstavil osebo, ki je na ljudi v teh krajih naredila nepozaben vtis. Kot raznobarni kamenčki nam ti spomini in pripovedi rišejo zanimiv mozaik: rad je zapel z bodočo operno pevko Ksenijo Vidali-Žebre, pogumno je gojil slovenski jezik tudi v času najhujšega fašizma, dogovoril se je z nemškim oficirjem ter rešil Koštabono pred požigom, širil ozke poglede ljudi, ki so takoj po vojni pripeljali do hudih sporov na vasi, plašno ponujal svoje pesmi raznim založbam v objavo ter gojil željo, da bi stara leta preživel na Kubedu, željo, ki se mu ni uresničila.

Kot je o njem dejal njegov prijatelj Dominik Pegan, je bila v njem moč vseh teh njegovih kmetov, moč istrske zemlje, a včasih tudi trdota kubejskih skal in grenkoba pelina.

Med ljudi, ki so s svojim pogumnim delovanjem veliko prispevali k narodni prebui in kulturni rasti istrskih Slovencev, je bil tudi učitelj Anton Mihec-Tone, rojen leta 1899 v Kubedu. Šolo je obiskoval v Kubedu, gimnazijo pa na Krku.

Njegovo šolanje je prekinila najprej prva svetovna vojna, nato pa še italijanska okupacijska vojska, ki je zasedla Istro. Zadnji dve leti učiteljska je zato opravil v Mariboru ter nato uspel prepričati Italijane, da so ga imenovali za učitelja v Kubedu. Takoj je ustanovil pevski zbor, prirejal predstave in organiziral druge kulturne prireditve ter tako spodbujal ljudi k ohranjanju slovenskega jezika in kulture. O pravem obrazu italijanske oblasti je pisal tudi v slovenski časopis *Novice*, ki je izhajal v Trstu. Dejavnost mladega slovenskega učitelja ni ostala nezapažena. Fašisti so ga poskušali ujeti, pa jim je ušel, vendar so mu požgali vse knjige. 1922 je bil premeščen v Movraž, kjer je služboval do leta 1924, nato pa so ga italijanske oblasti odpustile, tako, da je moral kot politični emigrant pobegniti v Jugoslavijo. V slovenski del Istre se je vrnil šele aprila 1944, ko je prevzel funkcijo tajnika okrožne volilne komisije za Slovensko Istro. Bil je izvoljen tudi v okrožni NOO za južno Primorsko. Na volitvah jeseni 1944 je bila zaradi njegovega prizadevnega dela kljub temu, da so bile skoraj vse istrske vasi v rokah nemške vojske, ki je tu čakala na izkrcaje zaveznikov, udeležba skoraj stoodstotna in Istrani so tako prvič izvolili svoje organe ljudske oblasti. Po osvoboditvi je kot okrajni šolski nadzornik v Kopru pomagal pri organizaciji šolstva, ko pa ga je od tam izrinil "Ljubljčan", je odšel v Maribor, kjer je bil do leta 1947 upravnik Vajeniškega doma učencev v gospodarstvu. Zaradi nesporazumov z oblastjo je 1950 odšel na Reko, kjer je učil na osemletki Bobijevo in na sušački gimnaziji, vključil pa se je tudi v delovanje tamkajšnjega slovenskega Kulturno - prosvetnega društva Bazovica, kjer je vodil otroški pevski zbor in sekcijo tamburašev. Odlikovale so ga duhovitost, zabavnost in iznajdljivost, zato je bil priljubljen med mlajšimi in starejšimi člani društva. Leta 1953 je postal tajnik društva ter v Slovenskem domu uredil knjižnico ter čitalnico z slovenskimi časopisi.

Kljub nemirni življenjski poti je Tone Mihec v svojih zapiskih ostal zvest slovenski Istri in njenim ljudem. Številne svoje zgodbe, pripovedke in humoreske je objavil v Primorskem dnevniku, Istrskem tedniku, Slovenskem Jadranu. Tudi njemu se želja, da bi se vrnil v Kubed, ni uresničila. Umrl je za božič leta 1973 na Reki.

Leto 1899 je bilo v Kubedu očitno prav posebno, saj se je takrat poleg Toneta Mihca rodil tudi Jože Jakomin, dolgoletni kubejski organist in pevovodja. Izhajal je iz kmečke družine, denarja za šolnine ni bilo, zato se je izučil za mizarja. Že zgodaj se je navdušil nad glasbo, še posebno rad pa je igral na harmonij. Prvih korakov na tem instrumentu ga je naučil kubejski učitelj Jug, svoje znanje pa je izpopolnil pri nunah v Trstu.

V času fašizma so italijanske oblasti v Istri prepovedale peti in govoriti v materinem jeziku ter preselile slovenskega učitelja Pečenka, ki je v cerkvi igral na orgle, vodil cerkveno petje in moški pevski zbor "Skala". Na njegovo mesto je stopil mladi Jože, ki se je zavedal, da je bilo edino v cerkvi še dovoljeno peti v materinem jeziku. Moški pevski zbor je postal mešani in tako združil veliko mladih, ki so se lahko le preko cerkvenega petja seznanjali z lepoto slovenskega jezika. Slovenske pesmi so peli na raznih cerkvenih prazniki v okolici, pa tudi na pogrebih.

Po drugi svetovni vojni je pomagal, kasneje pa tudi vodil obnovo svoje vasi in okolice. Leta 1955 ga je projektant Tumove kočice na Slavniku izbral za delovodjo. Koča je bila dokončana leta 1957, Jože pa je bil tudi njen prvi oskrbnik. Leta 1962 se je upokojil, vendar je še vedno igral orgle v cerkvi in vodil pevski zbor. Zadnjič je za orgle sedel leta 1986, star 87 let, vendar pa je smrt morala čakati še skoraj dvanajst let, da je lahko zaprla oči človeku, ki je s svojim požrtvovalnim delom v najtežjih trenutkih s pesmijo pomagal svoji vasi in tako postal junak.

Še o eni slavni osebi iz Kubeda so sklenili pisati v tem zborniku. Gre za Ksenijo Vidali-Žebrè, ki se je sicer rodila v Trstu, vendar pa se je z očetom večkrat obiskala njegov rojstni kraj pod kubejskim Gradom, kjer se je seznanila s svojimi sorodniki in drugimi vaščani. Mogoče so jo prav Kubejci navdušili za petje, saj je začela v Trstu študirati solopetje in klavir, se kasneje izpolnjevala v Benetkah in Milanu ter nastopila tudi na ljubljanskem opernem odru.

Po drugi svetovni vojni je spet odšla v Milano na izpopolnjevanje, opravila pa je tudi avdicijo ter začela nastopati po opernih hišah v Italiji, Španiji, Portugalski in severni Afriki. Končno se je ustalila v Ljubljani, kjer je leta 1965 odigrala svojo zadnjo operno vlogo ter se posvetila pedagoškemu delu, ki je obrodilo bogate sadove. To je bilo še posebej vidno na koncertnem večeru opernih pevcev decembra 1993 v Cankarjevem domu, ki je bil prirejen v čast njeni osemdesetletnici in so ga priredili učenci, ki so pod njenim vodstvom postali uveljavljeni operni pevci. Maja 1995 so tudi vaščani iz Kubeda sklenili povabiti rojakinjo v svojo sredino. Srečanje se je končalo, kako drugače, kot z narodno pesmijo, ki so ji seveda pritegnili tudi vsi prisotni.

Da pa ne bi opisovali le življenjepisov oseb, kulturnih društev in vasi same, je Rafael Vidali sklenil opisati nekatere navade in običaje v Kubedu, ki so jih ob različnih priložnostih izvajali njegovi prebivalci.

Življenjski krog se je pričel z rojstvom, ki mu je sledil na prvo nedeljo ali pa po osmih dneh tudi

krst. Dokler otrok ni bil krščen, se ga ni smelo križati, lahko pa si ga prijel za nos in tako pregnal uroke. Ko je otrok odrasel in začel hoditi v šolo, je po navadi dobil nalogo gnati živino na pašo. Prišel je tudi čas za birmo in obhajilo. V času, ko je deček dopolnil šestnajst let, so ga ostali fantje povabili v svojo družbo, on pa jim je v zahvalo plačal šest litrov vina. Zdaj je smel zahajati zvečer na vas in se družiti z ostalimi. Če "likofa" ni poravnal, pa so ga vseeno zalotili zvečer na vasi, se mu ni obetalo nič dobrega. Fantje so pazili tudi na dekleta v svoji vasi, saj bi v nasprotnem primeru veljali za mevže. Tujec je moral plačati "likof", da je lahko hodil k dekletu na vas, če pa se je hotel oženiti, je moral spet poravnati dolg do dekletovih zaščitnikov.

Tudi ob smrti je bila dolžnost vaščanov, da pomagajo drug drugemu. Določili so pogrebece, tolažili družino umrlega in ga s pesmijo pospremili na zadnji poti.

In kako so praznovali praznike? Ob sv. Miklavžu so otroci dobili od staršev različna darila, božič pa je bil družinski praznik, za katerega je bila značilna polna miza, daril pa takrat niso delili. Praznovali so novo leto, s plesom in pesmijo, po navadi v gostilni ali pa doma.

Na pusta so se pripravljali predvsem mladi, ki so že dosti prej določili skupino za povorko in pa različne like, kot so cunder, nono in nona, "špacakamin" oziroma dimnikar, pa parapat (davkar) in hudič. Nekatere like so si izmišljali sproti, glede na aktualne dogodke. Praznovanje je trajalo tri dni. Nabiralo se je darove, pelo, plesalo in hodilo po drugih vaseh. Na pepelnični dan so slamnatega Pusta zažgali in ga s tem pokopali.

Ljudje so se nato zresnili ob praznovanju velike noči, ki je bila spet družinski praznik.

V noči na prvo majsko nedeljo je fantom star običaj zapovedal, da morajo vaškim dekletom izkazati svojo naklonjenost. Na okno ali pa na kak drug primeren kraj dekletovega doma so postavili določeno rastlino ali znak, ki je jasno govoril, kaj si fantje o njej mislijo. Če so dekle cenili po lepoti in obnašanju, so ji na oknu pustili cvetočo češnjevo vejico. Če se jim je zdelo dekle še nezrelo, so ji namenili ohrovt, če pa se jim je zdelo leno, je dobilo vejico topola. Nedostopnim so dodelili koprivo, preveč dostopnim pa robido. Če pa je katera zavlačevala s poroko in ni in ni hotela najti "tapravga", so jo poročili s čičem, slamnatim možem, ki so ji ga privezali na dimnik ali pa na drevo pred hišo.

Kubed ima dve "šagri", oziroma veselici na leto. Prva je 12. julija v čast sv. Mohorja, druga pa 11. novembra, ob svetem Martinu, ko je večina poljskih del zaključenih. Ta druga traja tri dni in je znana daleč naokrog. Najvažnejši dogodek na šagri je bil vedno ples. Organizirati je bilo treba

prostor, pa godbo, hrano in pijačo. Za vse to so skrbeli štirje sposobni fantje, ki so jih imenovali "pratarji". Z "martinje" je vsakdo odšel zadovoljen, saj se je lahko najedel in napil, naplesal in povedel ter se srečal in pogovoril s sorodniki in prijatelji.

Zbornik zaključuje prispevek Darka Jakomina o balinarskem športnem klubu Kubed. Balinanje je na Primorskem in v Istri priljubljeno razvedrilo, v Kubedu pa so se odločili stopiti še korak naprej. Tako zdaj dve njihovi ekipi tekmuje v območni ligi. Ker so si Kubejci želeli poleg športnih dogodkov organizirati tudi kulturne, so športni klub razširili v Društvo za šport, kulturo in razvoj vasi "Skala" Kubed. To novo društvo zdaj zajema vse dejavnosti na vasi.

Za konec bi še dodal, da je zbornik Kubejska Skala s svojimi prispevki in številnimi fotografijami eno tistih del, ki se ne trudi opisovati velikih in važnih dogodkov, temveč se bolj posveti posamezniku in njegovi reakciji na spremembe, ki so jih ti dogodki prinašali s seboj. Tako najdemo v tej skromni vasi v slovenski Istri ljudi, ki so v času fašizma s svojim delom odločno pripomogli k ohranitvi slovenskega jezika in kulture, kar ni pomenilo le ohranjanja nacionalne identitete, temveč je bil to tudi upor proti nepravničnemu in temnemu režimu, ki je teptal človeško dostojanstvo in vse, ki so mislili drugače. V takih razmerah ni bilo pomembno, ali je človek duhovnik, kmet, ali intelektualec. Važen je bil posameznik, ki je razumel trenutek in se nanj odzval na pravi način. Takih ljudi je imel v vseh časih Kubed dovolj in prav zaradi njih je ta zbornik lahko letos tudi izšel.

Jure Gombač

Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 1997. Izdala Krajevna skupnost Žužemberk (s sodelovanjem Dolenjskega lista), 128 strani

V zadnjih letih so začeli številni čedalje manjši kraji izdajati svoje domoznanske zbornike s sicer različno, vendar pa v grobem podobno vsebino, ki zajema zgodovino kraja, zgodovino kakih zgodovinsko pomembnih objektov, življenje krajanov v preteklosti, cerkvene in kulturne razmere, šolstvo, manjkati pa seveda ne smejo sestavki o gospodarskih panogah, politično-teritorialni ureditvi ipd.

V takem vzdušju seveda niso mogli zaostajati Žužemberčani, katerih trg in zlasti Žužemberški

grad je bil v preteklosti precej pomemben. Zdaj pa ta znameniti grad propada. Za njegovo ohranitev oz. obnovo so oblikovali poseben odbor, ki zbira denarna sredstva, da bi na njem postorili vsaj najnujnejše. Kot v nekako zahvalo dozdašnjim darovalcem in za spodbudo prihodnjim so izdali obravnavani, po zasnovi kar pester zbornik.

Grad Žužemberk (Seisenberg) (str. 7 - 21) opisuje kastelolog Ivan Stopar. Njegove strnjeno prikazane zgodovine v tem pregledu seveda ne moremo obravnati. Omenimo le, da ima članek vse kvalitete, ki so značilne za tega pisca. Članek je opremljen s 5 črnobelimi, 4 barvnimi slikami in enim načrtom.

Arhitektka Špelka Valentinčič-Jurkovič nas seznana z Obnovo Žužemberškega gradu - z obnovitvenimi posegi v letih 1957 - 1980 (str. 22 - 32). Žužemberški grad oz. njegove ostanke štejemo v tisto skupino grajske arhitekture pri nas, ki ponazarja sklenjeni razvoj od srednjega veka v zgodnji barok. Na zunaj je grad danes videti kot renesančna trdnjava. Grad je listinsko izpričan ob koncu 13. stoletja in so ga spreminjali in prezidavali do 19. stoletja, ko so se zadnji lastniki Auerpergi odločili, da bo njihova rezidenca bližnja galenberška Soteska in so ga deloma razkrili in demontirali arhitekturne člene. Članek kar izčrpno prikazuje prizadevanja za obnovo, ki so se začela že leta 1947 z delom arhitekta Vlasta Kopača. Obnovitveni posegi v letih 1957 - 1980 pa niso bili posebno uspešni in so se naposled osnovna obnovitvena dela zaradi pomanjkanja denarnih sredstev popolnoma ustavila. Članek je opremljen z eno črnobelo sliko in 6 načrti.

Marjan Legan od Dolenjskega lista v Novem mestu obravnava Knjige o gradu, življenju v njem in okoli njega (str. 33 - 39). Pri svojem zanimivem zapisu se naslanja predvsem na avtorje Ivana Stoparja, Ivana Jakiča, kronista Milana Valanta in Majdo Smole. Pomemben je opis lastninskih sukcesij v družini Auersperg, ki je Žužemberški grad posedovala od leta 1538, ko ga je kupila od dežel-noknežje komore, pa do konca druge svetovne vojne. Na kratko so obdelane tudi podložniške razmere in širjenje krščanske vere na tem območju od začetka do na novo pozidane župnijske cerkve sv. Mohorja in Fortunata leta 1994.

Andrej Bartelj in Jože Splichal sta prispevala zapis Grad v novinarskih očeh (str. 40 - 44), kjer omenjata pač časnikarsko bolj zanimive dogodke v zvezi z Žužemberškim gradom.

Milan Markelj v sestavku Ognjeno nebo nad Žužemberkom (str. 45 - 49) opisuje najbrž najbolj slavno fotografijo, posneto iz letala v 2. svetovni vojni in sicer iz zavezniškega letala beaufighter, prav pri bombardiranju Žužemberka 13. februarja 1945.

Božidar Flajšman opisuje Žužemberk na starih razglednicah (str. 50 - 54) iz leta 1905, 1912 in 1914. Od teh je ena posebna lepa, s tako slikovitim prizorom, da ga naj ne bi bilo niti v sloviti dolini gradov ob Loiri v Franciji.

Majda Pucelj opisuje zgodovino Žužemberka in okolice (str. 55 - 65). Zajeta je zgodovina Suhe krajine pred prihodom Slovencev in od njihovega prihoda do 19. stoletja (naselitev; pod tujo oblastjo; suhokranjski kmet - podložnik, pokristjanjevanje, župnija in trg Žužemberk; trška samouprava in sodstvo; obrt, industrija in trgovina), od leta 1800 do prve svetovne vojne (pod francosko oblastjo; občina Žužemberk; železarna na Dvoru; izseljevanje v tujino) in od prve do konca druge svetovne vojne.

Iz zapiskov Alojza Zupanca, dolgoletnega upravitelja župnije Šmihel pri Žužemberku, je neimenovani kompilant sestavil zapis Obrt, papirnica in gostinstvo (str. 66 - 70), kjer je opisan ceh strojarjev in čevljarjev, papirnica v Žužemberku in kar 21 gostiln v tem kraju.

Slavko Gliha je prispeval študijo Gibanje površine kmetijskih zemljišč, števila prebivalstva in števila živine v Suhi krajini (str. 71 - 80) v desetletju 1981 - 1991. Podatki kažejo, da se deleži vseh kategorij kmetijskih zemljišč v primerjavi z letom 1947 zmanjšujejo, delež gozda pa se v primerjavi z letom 1900 povečuje od 34,8 na 51,4% leta 1990 za širšo Suho krajino, in iz 33,3% na 50,7% za ožjo Suho krajino. Tudi delež prebivalstva se je v obeh območjih od leta 1880 do leta 1991 zmanjšal od 100% na 61,4 oz. 62,0%. Tudi število glav velike živine na hektar ornega ekvivalenta v letu je krepko pod slovenskim povprečjem (100%). V širši Suhi krajini je bilo 70, v ožji pa 65%. Suha krajina je torej pod močnim udarom deagrarizacije in z njo povezanih procesov.

Peter Lavrič obravnava Vinogradništvo in vinarstvo v Suhi krajini (str. 81 - 85), Boris Koruza pa Novejše križanke vinske trte v Suhi krajini (str. 86 - 92). Sestavka pa sta ožje strokovna in ju ne kaže tu podrobneje prikazovati.

Jelka Mrvar je opisala Šolstvo na širšem območju Žužemberka nekoč in danes (str. 93 - 103). Iz preteklosti so opisane šole Žužemberk, Ajdovec, Dvor, Šmihel in vrtec v Žužemberku, osnovna šola v Žužemberku danes, šola in vrtec v statističnih podatkih in pogled v prihodnost.

Vlado Kostevc je opisal Turizem ob zgornjem toku reke Krke (str. 104 - 114). Sestavek zajema pogled v preteklost, novejšo zgodovino, turistično zanimive točke in turistično ponudbo in aktivnosti.

Z zadnjim sestavkom Spet občina Žužemberk - Iz gradiva o upravičenosti ustanovitve občine (str. 115 - 127) se tematika zbornika prevesi v prav živo sedanjost. Obravnavani so vsi elementi, ki upra-

vičujejo ustanovitev nove žužemberške občine.

Na koncu so reklame darovalcev, ki se mi zdijo prav okusne, v primerjavi s tistimi, ki jih vidimo v raznih drugih zbornikih.

Suhokranjski zbornik 1997 je lepo zaokroženo in skrbno sestavljeno delo. Poljudnost je seveda pogoj v domoznanskih zbornikih. Nekoliko moti ponavljanje istih dogodkov na več mestih, toda temu se je v takih publikacijah težko izogniti.

Jože Maček

Mitja Cimperšek, Vodnik po kraljestvu gozdnatega Boča. Poljčane, 1997, 73 strani

Mogočni Boč, ki nudi obiskovalcem kljub relativno nizki višini enega najlepših razgledov s slovenskih gora (vrh kazijo ograje, vojašnica, oddajniki bivše in sedanje vojske) je dobil nov vodnik, ki govori o njegovem gozdnem bogastvu (vendar pa ne samo o njem, zelo močno je zastopan tudi zgodovinsko-etnološki del) ter "popelje" obiskovalca po treh na novo odprtih in označenih (ob posebnih oznakah za pot so poti označene tudi s klasično planinsko markacijo) gozdnih učnih poteh. Vodnik je razdeljen na štiri sklope in sicer na splošni del ter na tri, ki predstavljajo nove učne poti.

Prvi del prinaša splošne podatke o pogorju. Tisočak na robu Panonske nižine je pravzaprav zelo zajetna gora s strmimi in z gozdom poraslimi pobočji. Stoji na razvodju porečja Save in Drave in se kot nekakšna kupola dviga iz ravninskega sveta, samo na vzhodu se skoraj neopazno zlije s Haložami (neopazno, če gledamo z vrha). Geološko in goropisno ga uvrščajo v t. i. karavanški niz, značilnost Boča pa so tudi kraški pojavi (osamljeni kras) kot posledica apnenčastih kamnin (apnenec je najbolj razširjena kamnina na Boču, drugače pa je geološka sestava pestra). Podnebje na Boču je nekakšna mešanica sredozemskega, alpskega in celinskega, posledica tega je tudi zelo raznovrstna vegetacija (pozabiti ne smemo, da gre čez Boč znamenita Hayekova črta). Vodnik ni namenjen izključno naravnim znamenitostim Boča, ampak spregovori tudi o človekovem udejstvanju v senci in na soncu te mogočne gore.

Posledica človekove prisotnosti pa je dediščina vsakršne vrste. Najbolj poznan in v zadnjem času tudi že razvpit del te dediščine se stiska v ozki dolinici ob severnem vznožju Boča, ob kraškem izviru, imenovanem "Studenec milosti", to je samo-

stan v Studenicah (odgovorni še vedno razglablajo ali se ga splača obnavljati in kdo bo dal denar za morebitno obnovo). Seveda pa je še marsikaj zanimivega: župna cerkev sv. Križa v Poljčanah (12. stoletje, ohranjen je samo manjši del), cerkev sv. Lenarta (v enem izmed gotških oken je bil steklen grb celjskih gospodov), iz obdobja baroka je dvorec Štatenberg z znamenitimi baročnimi freskami, prav blizu Boča pa je še en biser slovenskega baroka, to je Marijina cerkev na Sladki gori, pozabiti pa ne smemo na Rogaško Slatino z zdraviliščem, mineralno vodo in klasicistično arhitekturo.

Prva opisana pot (I) vodi od Zgornjih Poljčan do Planinskega doma. Pohodnik zapusti cesto in se po Detičkovi poti napoti na goro. Pot je speljana po senčnem gozdu zahodnega dela Boča, po suhem dnu hudourniškega jarka (ta je zaradi propustne apnenčaste podlage brez vode). Zaradi hranilnih, humoznih in vlažnih tal rastejo tukaj zahtevni listavci (pravijo jim tudi plemeniti) kot so: javor, jesen, češnja, oreh, lipa in brest. Prav brest je v naših gozdovih že prav redek, saj ga uničuje glivična bolezen. Ob poti so označene zanimivosti, lahko so drevesa ali kaj drugega kot npr. apnenica. Žganje apna je bilo nekdanje zelo razširjeno, ko pa so pričeli prodajati gašeno hidratizirano apno v vrečah je bilo konec tudi s to obrtjo, čeprav je apno narejeno po starem načinu boljše od industrijskega. Avtor spregovori v tem delu še o gozdnih prometnicah (dandanes je Boč prepleten s cestami, ki jih v glavnem uporabljajo gozdarji, pa tudi avtomobilski izletniki), o živalih v gozdu, gozdnih tleh, opiše naravno pomlajevanje gozda ter spregovori o njegovi varovalni funkciji in o človekovem gospodarjenju z gozdom in tako nas vodnik in seveda tudi noge, če smo na poti, počasi pripeljejo do planinskega doma.

Druga (II) pot je speljana od Pečice do planinskega doma. Tako kot na prvi poti se tudi na tej avtor ustavlja ob znamenitostih ali posebnostih poti, ki je speljana čez Galke. Zanimivost je lahko že gozdna jasa, gozd je pa tako ali tako že sam po sebi skrivnost. V tem delu so opisani še: pomen vode za gozdove, kamnolom, borovje, pečevje, gozdni rezervati itd. in za konec še velikonočnica kot simbol Boča (občutljiva rastlina raste danes v Sloveniji ob Boču samo še na enem mestu, v Evropi pa le v Franciji).

Tretja (III) učna pot je speljana od planinskega doma na vrh Boča (vzhodni del poti) ter nazaj (zahodni del poti). Na tem delu se obiskovalec srečuje z goro in gorskim gozdom, kraškim svetom in pragozdom. Povzpne se na razglednik na vrhu Boča (ob lepem in čistem vremenu je to doživetje posebne vrste) ter si v gozdu ogleda ogolele korenine mogočnih bukev, po ozki stezi pa lahko

pride tudi do jame Balunjače v kateri so - tako pripoveduje ljudska zgodbica - nekdanj živeli razbojniki z voditeljico močno Špelko.

Vodnik prinaša na koncu še seznam na Boču uspevajočih drevesnih vrst.

Martin Šteiner

Ptuj in okolica na razglednicah: 1891 - 1945. Zgodovinsko društvo Ptuj, Mestna občina Ptuj 1997, 158 strani

Zgodovinsko društvo Ptuj je ob podpori (finančni in tudi drugačni) Mestne občine Ptuj izdalo knjigo o ptujskih razglednicah v obdobju 1891 - 1945. Objavljenih je 200 razglednic (nekatero so resda že bile objavljene vendar to nič ne moti) s pestro motiviko, prikazano je torej mesto samo, njegove pomembnejše stavbe in spomeniki, dokaj bogato pa je zajeta tudi bližnja in širša ptujska okolica. Vsekakor lahko povemo, da gre za zanimivo in iz različnih - tako zgodovinskih kot aktualnih - razlogov pomembno delo.

V knjigi so objavljeni tudi štirje strokovni prispevki (ob teh sta še pozdravni prispevek župana in uvodna beseda urednice), ki bi morali strokovno analizirati in prikazati čas v katerem so razglednice nastale in razglednice same.

Prvi prispevek z naslovom Zgodovinski oris Ptuja in okolice 1880 - 1945 je napisal Ivan Lovrenčič. Žal je prispevek preskromnega obsega in ga skoraj niti oris ne moremo imenovati, gradi pa ga avtor predvsem na nacionalnih trenjih med Slovenci in Nemci. Škoda, da ni zgodovinskega pogleda nekoliko razširil. Zapisal se mu je tudi stavek "Prva svetovna vojna razen nove države in slovenske oblasti v Ptuj ni prinesla nič novega", kaj bi naj s tem mislil sicer utemeljuje v naslednjem odstavku, prav ima pa samo deloma. Brez dvoma nam vsaka resna zgodovinska analiza potrjuje, da je nastanek nove države po I. svetovni vojni in prvič v Ptuj tudi nastop slovenske lokalne oblasti za slovenski Ptuj pomenil ogromno in zgodovinsko gledano je to takšna prelomnica kot nastanek slovenske države leta 1991.

Umetnostna zgodovinarka Stanka Gačnik skuša v svojem prispevku podati umetnostni razgled po razglednicah, vendar pa le tega v prispevku pravzaprav sploh ni. Razen posplošene ugotovitve, da je secesija najrazpoznavnejši stil na razglednicah, se avtorica s ptujskimi razglednicami sploh ne ukvarja in prav to bi bilo potrebno, kajti to kaj je

secesija si lahko vsak prebere že v malo boljšem leksikonu.

Tretji prispevek je delo Franca Goloba (številne objavljene razglednice so prav iz njegove zbirke) v njem pa je prikazan razvoj razglednic, založniki ptujskih razglednic, o ptujskih litografskih razglednicah ter o motivih na ptujskih razglednicah (v tem delu se Golobov prispevek pokriva z Emeršičevim, je pa konciznejši). Ob koncu je dodal avtor še nekaj zanimivejših tekstov, ki so jih pošiljatelji napisali na razglednice (seveda so lahko tudi ti napisali prvovrsten zgodovinski vir).

Zadnji prispevek je delo Jakoba Emeršiča, podobno kot Golob je vsebinsko razvrstil razglednice (po tematiki, ki jo prikazujejo) od trgov, ulic, parkov, gostiln, mostov, gradu, muzeja, šol, industrije, društev do okolice (Slovenske Gorice, Haloze, Ptujsko in Dravsko polje). Čeprav se avtor trudi, da bi vsebine predstavil kar se da verodostojno in mu je to v veliki meri tudi uspelo, se vendarle pri nekaterih interpretacijah pokaže, da avtor ni zgodovinar niti ne umetnostni zgodovinar, zato ga licentia poetica večkrat oddalji od osnovnih metodoloških principov obeh strok.

Ali je sedanja proštjska cerkev res povezana z Metodom in tudi s Kocljem zaenkrat ni uspelo prepričljivo dokazati še nikomur. Enako kot pri Viktorinu Ptujem gre bolj za povezavo s prostorom in ne kar direktno s konkretno cerkvijo, če smo pri teh vprašanjih nekoliko bolj rezervirani s tem nič ne izgubimo ne Viktorin, ne Metod, ne Kocelj in tudi ne proštjska cerkev Sv. Jurija.

Rotovž ali mestna hiša ni "stara renesančna stavba" in že pogled na razglednice št. 30, 32, 34, 36 (št. 31, ki jo tudi navaja avtor ne prikazuje rotovža pa tudi na njegovem mestu stoječe prejšnje hiše ne) nam pove, da je šlo v letih 1906/1907 za kaj več kot samo za prenovo. Šlo je za novogradnjo na tlorisu stare hiše, na razglednicah pa se tudi jasno vidi kateri so tisti kamniti reliefi stare hiše, ki jih je arhitekt Ferstl vzdal v vogalni pomol novega rotovža. Res se je vse skupaj dogajalo v času, ko je bil ptujski župan Josef Ornig, vendar pa je še vedno nesmiselno pisati o Ornigovem magistratu (podnapis pri razglednici št. 40), magistrat je ptujski in Ornig ga ni delal ne zase in ne za svoj denar.

O špekulacijah v zvezi s turističnim izzivom glede Madžarov le toliko, da se neposredno na dogodke, ki jih omenja Emeršič navezuje tudi češki kralj Otakar, morda je torej tudi priložnost v zvezi s češkimi turisti, ne vem pa, če Madžari kot turisti kaj pretirano romajo na Leško polje pri Augsburgu. Turizem nacionalnih čustev je pravzaprav že mimo, če je sploh kdaj bil.

Minoritska cerkev seveda ni bila "ena izmed najlepših cerkva romanike na Slovenskem", gre

bolj za zgodnjegotsko cerkev, ki pa je bila v drugi polovici 17. stoletja temeljito preurejena, in mogočna fasada, delo Dioniza Merlina, je bila zgodnjebaročna, vsekakor pa je bila cerkev prvovrsten arhitekturni in umetnostni spomenik.

Povsem nerazumljivo je, zakaj se zdi avtorju "prav nenavadno" da so že Rimljani zgradili čez Dravo kamnit most, ali gre za temeljno nepoznavanje rimske civilizacije ali pa za kaj drugega, vsekakor takšne in drugačne gradnje mostov (in to dosti večjih kot je bil tisti čez Dravo) in drugih velikih objektov za Rimljane niso nič nenavadnega prej nekaj povsem običajnega.

Grof v času nastanka prvih in zadnjih objavljenih razglednic v knjigi že dolgo časa ni bil več gospodar Ptuja in grad ne središče, in sploh ne gre samo za meščanski značaj mesta (kakšnega pa naj mesto sploh še ima, če ne meščanskega), gre predvsem za pravno in dejansko ureditev. V zvezi z grajskim gričem so tudi različne arheološke najdbe, pri tem ni razloga, da bi zgodneslovanske najdbe dajali v narekovaj.

Prav tisti del malega gradu, ki je viden na razglednici št. 72, ki jo avtor navaja kot ilustracijo, sploh ni srednjeveški, kaj šele iz 11. stoletja.

Ferk Ptujčanom ni podaril muzeja kot takega, tega so si že sami ustanovili (je pa seveda tudi Ferk agitiral v tej smeri), podaril jim je svoje zbirke in prispeval k temu, da je muzej postal kompleks in to seveda ne leta 1893. Takrat so ustanovili Muzejsko društvo, sicer pa je o vseh teh dejstvih Emeršič že obširno in zelo natančno pisal in je skoraj neverjetno, da se mu zgodi takšen lapsus.

Pobožna Matilda, vdova godpoda Ptujkega ni ustanovila Dominikanskega reda, ta čast zaenkrat še vedno gre Sv. Dominiku, pa tudi samostana ni

ustanovila, je pa plemenita gospa s podelitvijo zemljišča seveda za ustanovitev zelo zaslužna, dovoljenje pa je dal salzburški nadškof Eberhard.

Tako tudi cesar Jožef II. ni razpustil dominikanskega reda, pač pa je s svojimi reformami ukinil nekatere samostane in med njimi sta bila tudi dva ptujska samostana, eden izmed teh je bil dominikanski.

Na razglednici št. 181 niso motivi s spomenikov mitraizma, ampak sami spomeniki mitraizma oz. svetišče (I. mitrej) na Hajdini.

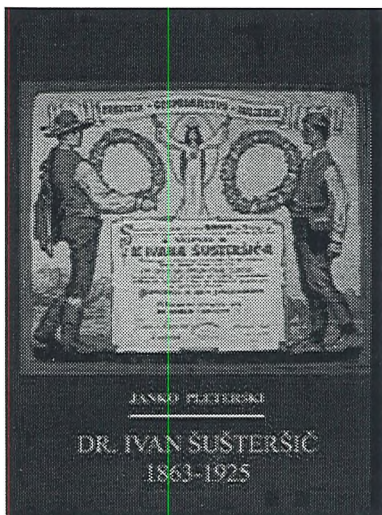
Na razglednici št. 191 ni detajl celjskega oltarja ampak Kasimirjeva slika celega oltarja. Ob naštevanju imen za Ptujsko Goro bi bilo potrebno navesti tudi nemško ime Maria-Neustift. Trg okrog cerkve ni izrazit obrambni, ampak je obrambno bilo obzidje s stolpi, ki pa ni oklepalo trga ampak cerkev, so pa v nevarnosti zavetje za obzidjem našli tudi ostali prebivalci, saj so oni največ prispevali, da je obzidje sploh nastalo.

Nekaj nedoslednosti je tudi pri podnapisih k nekaterim fotografijam. Pri št. 105 ne gre za prevažanje konjev čez ponton, čez pontonski most konji sami korakajo, na objavljeni razglednici pa jih peljejo z nekakšnim splavom. Št. 122. ne prikazuje "panorame s streh" ampak panoramo s ptujkega gradu.

Zakaj bi pri razglednici št. 124 Ptuj spretno skrival reko Dravo verjetno ne bo jasno nikomur, ki bo razglednico gledal. Prav tako je uganka kaj imajo Drava in ribiči opraviti z razglednico št. 128, ne enega ne drugega namreč na razglednici ni videti. Razglednica št. 181 bi lahko bila označena kot I. mitrej na Sp. Hajdini.

Martin Šteiner

NOVOSTI ZALOŽBE S PODROČJA ZGODOVINE

*Janko Pleterški***DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ (1863 - 1925). Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma**

V letošnjem letu smo izdali obsežno, skrbno dokumentirano in s slikovnim gradivom opremljeno delo akademika dr. Janka Pleterškega o eni pomembnih slovenskih zgodovinskih osebnosti v času zadnjega desetletja prejšnjega stoletja in prvih treh desetletjih našega – Ivanu Šušteršiču. Knjiga, ki se bere tudi kot prava zgodovinska pripoved, je prvi celoviti monografski prikaz politične poti, delovanja in usode odvetnika dr. Ivana Šušteršiča (1863-1925), soustanovitelja in nato voditelja Katoliške narodne stranke oz. Slovenske ljudske stranke v času od 1890 do 1917, po ločitvi od nje pa samostojnega politika do konca prve svetovne vojne. Poleg njegove vloge v stranki sami, prikazuje knjiga njegovo delo poslanca v državnem zboru na Dunaju, v deželni zbor Kranjske in kot deželnega glavarja v Ljubljani v obdobju 1912-1918. Avtor skuša zapolniti vrzel v

zgodovino pisju dobe, ki je posledica tudi Šušteršičevega političnega zatona s koncem Habsburške monarhije in obenem omogočiti razločnejšo podobo slovenske politične zgodovine treh prelomnih desetletij, ki v mnogem določajo celo še današnji čas.

1998, 500 str. + 91 č/b ilustracij, 18 x 24,2 cm, trda vezava, ščitni ovitek, ISBN 961-6182-48-X).

CENA: 3.580 SIT.

HISTORIČNI SEMINAR II – GLASOVI*Uredila Oto Luthar in Vojislav Likar*

V knjigi je zbranih petnajst prispevkov domačih in tujih avtorjev, ki se lotevajo različnih zgodovinskih ali z zgodovino povezanih tem. Sledi in odmevi enkratnih zgodovinskih dogodkov, predstav, pojavov, odkritij, itd. so tisto, kar daje zborniku podobo zaokrožene celote ne glede na raznovrstnost predmetov obravnave. Prispevke zgodovinarjev tako popestrijo teme iz arheologije, jezikoslovja, muzikologije. Iz knjige boste na primer zvedeli o sledovih slovenskih krajevnih imen na vzhodnem Tirolskem, o tem, kako si je srednjeveška elita predstavljala kmete, kdo so bili prvi tuji popotniki po Sloveniji in kako so svoja popotovanja doživljali, itn. Avtorji besedil so Ju. L. Bessmertnyj, N. Čausidis, P. Freedman, A. Gabrič, C. Gallagher, J. Gönner, M. Kokole, M. Košir, S. Leopold, B. Otorepec, H. D. Pohl, T. R. Shaw, M. Talbot, I. Turk in M. Verginella. 1997, 248 str., 13,6 x 22 cm, broširana, ISBN 961-6182-45-5.

CENA: 2.340 SIT

Naročila:**Založba ZRC**

p.p.306, 1001 Ljubljana

Faks: 061/125 52 53

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

UDK 929.5 Ortenburžani Lucijan ADAM, študent zgodovine, SI-4240 Radovljica, Ulica Staneta Žagarja 33 Prispevek za genealogijo starejših Ortenburžanov Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 1 - 10 O izvoru grofov koroškega Ortenburga so pisali mnogi zgodovinarji in genealogi. pomanjkanje gradiva in nekatere skoraj neverjetne podobnosti avtor komentira in skupaj z novjšim odkritim gradivom oziroma z drugačno interpretacijo starejšega gradiva kaže na morebitni izvor rodbine, ki je imela ob svojem času v posesti skoraj polovico Kranjske.	UDK 373(497.4 Lj.)"14/15" Lilijana ŽNIDARČIČ, prof. zgodovine, Nadškofijski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1, Šola pri stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani prvih sto let po ustanovitvi škofije Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 11 - 16 Avtorica najprej opozarja na spremembe, ki jih je mestno-župnijski šoli pri cerkvi sv. Nikolaja prinesla ustanovitev ljubljanske škofije leta 1461 oziroma 1462. Sledi obsežnejši odgovor na vprašanje, kako so si pravice in dolžnosti do šole dedili škof, kapitelj in mesto. Z analizo virov v zvezi s sporom med cerkvenimi in mestnimi oblastmi iz leta 1559 v nadaljevanju pokaže na poslabšanje razmer, v katerih se je šola znašala po razmahu protestantizma v mestu. Poleg potrditve, da posebna kapiteljska šola v Ljubljani ni obstajala, prinaša članek tudi prva imena učiteljev, ki so v obravnavani dobi delovali pri sv. Nikolaju.
UDK 908(497.4 Raka pri Krškem) 908(497.4 Raka pri Dolenjskih Toplicah) Boris GOLEC, mag. zgodovine, Pedagoška fakulteta v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160 Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 17 - 41 Stari dolenjski cerkveni središči Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice imenujemo v članku pozabljena trga, ker sta ju historiografska in domoznanska literatura povsem prezrli. Vzrok je v njunem poznem nastanku (Raka v začetku in Toplice šele konec 17. stoletja) in zlasti v zgodnji ugasnitvi trškega naslova že sredi 18. stoletja. Zanimivo je dejstvo, da sta imela oba trga postavljena trška sodnika in omejeno lastno upravo, kar sicer pogrešamo pri prenekaterem starejšem trgu, vendar razen v očeh domačih zemljiških gospodov navzven nista bila uveljavljena kot trga, ampak sta veljala za vasi. Njun trški status sta "pollegalno" vzdrževala najmočnejša krajevna zemljiška gospoda, pri Raki gospostvo Kostanjevica in pri Toplicah knezi Auerspergi, prenehal pa je s terezijanskimi upravnimi reformami.	UDK 94(497.4 Novo mesto)"1809" Meta MATIJEVIČ, prof. zgodovine in umetnostne zgodovine, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, SI-8000 Novo mesto, Skalickega ulica 1 Napad kmetov na francoske vojake v Novem mestu leta 1809 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 42 - 46 V zapisani pripovedi dveh najstarejših Novomeščanov o zgodovini novomeške meščanske garde je tudi opis dogajanja o napadu kmetov na francoske vojake, ki s primerjavo z drugimi tiskanimi in pisanimi viri o tem dogodku razsvetljuje drobce naše zgodovine in tudi zgodovinopisja.

UDC 373(497.4 Lj.)"14/15" ŽNIDARŠIČ Lilijana, Professor of History, The Archiepiscopal Archives, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1 The School at the Cathedral of St. Nicholas in Ljubljana - its First Hundred Years Since the Foundation of the Diocese Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 11 - 16 The author first reminds of the changes which the foundation of the diocese in 1461 (1462) brought to the town-parochial school at the church of St. Nicholas. An extensive answer follows to the question how the rights and duties were shared between the bishop, the chapter and the town. By analysing the sources in connection with the conflict between the Church and town authorities the author in continuation describes the worsening of the circumstances in which the school found itself during the sway of Protestantism in town. Beside the confirmation that a special chapter school did not exist in Ljubljana the article brings the names of the first teachers who were during the mentioned period active at St. Nicholas.	UDC 929.5 Ortenburžani ADAM Lucijan, Student of History, SI-4240 Radovljica, Ulica Staneta Žagarja 33 A Contribution to the Genealogy of the Ortenburgs Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 1 - 10 Many historians and genealogists wrote about the origin of the counts from the Carinthian Ortenburg. The author comments the lack of materials and some incredible similarities and together with some newly discovered materials and with different interpretation points to a possible origin of the family who had at their time in possession nearly half of Carniola.
UDC 94(497.4 Novo mesto)"1809" MATIJEVIČ Meta, Professor of History and Art History, Archivist, Historical Archive Ljubljana, Unit for Lower Carniola and White Carniola in Novo mesto, SI-8000 Novo mesto, Skalickega ulica 1 The Attack of Peasants on French Soldiers in Novo mesto in 1809 Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 42 - 46 In the written narration of two oldest inhabitants of Novo mesto about the history of the civic guards there is a description of an event - the attack of peasants on the French soldiers. The description in comparison with other printed and written sources on that event enlightens a small part of our history and historiography.	UDC 908(497.4 Raka pri Krškem) 908(497.4 Raka pri Dolenjskih Toplicah) GOLEC Boris, MA, Researcher, Pedagogical Faculty of Maribor, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160 The forgotten Boroughs Raka at Krško and Dolenjske Toplice Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 17 - 41 The old Lower Carniolan church centres Raka at Krško and Dolenjske Toplice are in the article called the forgotten boroughs as the historiographic and homeland literature have completely omitted them. The reason is in their late origin (Raka at the beginning and Toplice only at the end of the 17th century) and particularly in the early extinction of the naming borough (middle of 18th century). Interesting is the fact that the both boroughs had their own borough judges and a limited own administration which is otherwise not typical for all older boroughs. But except in the eyes of the local landlords the mentioned boroughs were outwards not recognised as such. They were considered villages. The most powerful local landlords "half legally" kept their borough status, with Raka the domain Kostanjevica and with Dolenjske Toplice the Auersperg princes. They ceased with the Theresian administration reforms.

UDK 625.41(497.4 Ptuj)"1860/1918" Nataša KOLAR, profesor zgodovine, Mestni muzej Ptuj, SI-2250 Ptuj, Muzejski trg 1 Železnica na Ptuj od 1860 do 1918 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 47 - 54 Na gospodarskem področju je ptujsko meščanstvo v 19. stoletju zelo nazadovalo. Kljub temu, da so dobili železnico na Ptuj, niso znali dovolj izrabiti te prometne zveze. Zato pa so to storila druga mesta, ki so prevzela Ptuj s pomočjo organiziranega kapitala posredovalno trgovino med Italijo in Srednjim Podravjem. Ptuj je ostala le lokalna trgovina, ki je obdržala tradicionalne trgovske ceste na območju Ptuja, Haloz in Slovenskih goric.	UDK 36.05(497 Kranj)"1850/1900" Monika ROGELJ, zgodovinar, SI-4208 Šenčur, Voglje, Kotna pot 9 Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 55 - 76 Skrb za revne je državna uprava v drugi polovici 19. stoletja že v precejšnji meri prevzela iz rok Cerkve. Državni in deželni zakoni v habsburški monarhiji so okvirno urejali to področje, izvajalsko in s tem tudi finančno, pa je bila skrb za uboge večinoma naložena občinam. Za socialne namene je v kranjski občini deloval ubožni zaklad, v katerega se je denar stekal iz nekaterih občinskih dohodkov, v veliki meri pa se je vzdrževal z dobrotelnimi prispevki meščanov. Iz tega sklada, ki ga je upravljal občinski svet, so občinskim revežem izplačevali redne mesečne podpore. Poleg tega je v mestu delovala tudi ubožnica, ki pa ni zadovoljevala mestnih potreb, ter kasneje še sirotišnica. Kljub vedno večji skrbi občinskih moč za revno prebivalstvo, so berači v Kranju na prelomu 19. in 20 stoletja, spadali k vsakdanji podobi mesta.
UDK 796.7:908(497.4 Idrija) Mira HODNIK, zgodovinar, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, SI-5280 Idrija, Prelovčeva 2 V Idrijo se je pripeljal prvi avtomobil Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 77 - 88 V članku opisujem, kako je potekala motorizacija pri Rudniku živega srebra Idrija od nabave prvega avtomobila pa do konca I. sv. vojne. Iz dokumentov, ki jih hrani naš arhiv sem dobila podatke, kakšen je bil postopek za nakup avtomobilov in za nekatere tudi tehnični opis vozila. V prispevku sem napisala, katere tovarne avtomobilov so poslale Rudniku ponudbe za nakup svojih avtomobilov. Med drugim opisujem, kako so se ljudje izučili za poklicnega šoferja.	UDK 739.1(497.4 Stična) Nataša POLAJNAR FRELIH, mag. umetnostne zgodovine, Slovenski verski muzej, SI-1295 Ivančna Gorica, Stična 17 Monštranca srebrarske in zlatarske delavnice "F. Harrach & Sohn" iz Münchna v cistercijski opatiji v Stični Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 89 - 92 Leta 1908 je bila v dvorni srebrarski in zlatarski delavnici "F. Harrach & Sohn" iz Münchna za stiškega opata Gerarda Maierja (1855 - 1926) izdelana kvalitetna monštranca. Danes monštranca ni več ohranjena v celoti, na podlagi originalnega pisma srebrarja in zlatarja Rudolfa Harracha, njegove kolorirane skice in fotografije, shranjenih v samostanskem arhivu, pa je moč rekonstruirati njen prvoten izgled.

UDC 36.05(497 Kranj)"1850/1900" ROGELJ Monika, Historian, SI-4208 Šenčur, Voglje, Kotna pot 9 Care for the Poor in Kranj in the Second Half of the 19th Century Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 55 - 76 In the second half of the 19th century the government in a great deal took over care for the poor from the Church. The state and provincial law in the Habsburg Monarchy did regulate that field but the execution in the financial sense as well was the problem of the communities. In the community of Kranj there was for social purposes a fund for the poor. Part of the money for the fund came from communal incomes, but the most of it were charity contributions of the citizens. From that fund, which was managed by the community council, regular (monthly) subventions were paid to the community poor. Beside that there was in Kranj an alms-house that did not cover the town's needs and later an orphanage. Despite the growing care for the poor beggars were in Kranj at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries part of the everyday view of the town.	UDC 625.41(497.4 Ptuj)"1860/1918" KOLAR Nataša, History Teacher, Senior Custodian, Regional Museum of Ptuj, SI-2250 Ptuj, Muzejski trg 1 The Railway in Ptuj from 1860 to 1918 Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 47 - 55 The middle classes in Ptuj have in the 19th century declined on the economic field. Although the railway was built they were not capable of making use of such means of communication.
UDC 739.1(497.4 Stična) POLAJNAR FRELIH Nataša, MA, Art Historian, The Slovene Museum of Religion, SI-1295 Ivančna Gorica, Stična 17 The Monstrance from the Silver Ware and Gold Workshop "F. Harrach & Sohn" in Munich in the Cistercian Abbey in Stična Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 89 - 92 In 1908 in the court silver ware and gold workshop "F. Harrach & Sohn" in Munich a quality monstrance was made for Gerard Maier (1855 - 1926), abbot in Stična. Today the monstrance is not completely preserved. It is possible to reconstruct it on the basis of the original letter of the silver and goldsmith Rudolf Harrach, his coloured sketch and photography kept in the Archives of the Monastery.	UDC 796.7:908(497.4 Idrija) HODNIK Mira, Historian, Archivist, Historical Archive of Ljubljana, Department in Idrija, SI-5280 Idrija, Prelovčeva 2 The first Automobile belonging to the Mine arrived at Idrija Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 77 - 88 In the article the author describes the process of motorization at the Mercury Mine Idrija from the provision of the first automobile to the end of World War I. The data, found in the Archive in Idrija, reveal the procedure for purchasing automobiles and some technical descriptions of vehicles and which car factories sent the Mine their offers for purchasing automobiles. The author also describes how people gained skills for a professional driver.

UDK 940.48:94(497.4-15)"1917" Stanislav JUŽNIČ, mag., SI-1336 Vas, Fara 2 Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih sel Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 93 - 96 Obravnavamo doslej neobjavljene zapiske Kostelca, ki se je v uniformi avstrijskega sanitetnega korporala udeležil bojov na soški fronti.	UDK 378.634(497.4 Lj.)"1919/1941" Tea ANŽUR, dipl. zgodovinar, arhivistka, Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12 Oris Pravne fakultete v obdobju med obema vojnama Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 97 - 106 Prispevek na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani zajema razvoj ljubljanske Pravne fakultete med obema vojnama. Poudarek je na profesorjih, ki jih avtor kronološko predstavlja ter navaja predmete, ki so jih dotični profesorji predavali. Nato se preusmeri na izpitni red in predstavi dve izpitni uredbi iz leta 1920 in 1938, ki sta pomembni za to obdobje. Prispevek zajema še nekaj krajevnih in stističnih podatkov o študentih.
UDK 378.61(497.4 Lj.)"1919/1941" Tatjana DEKLEVA, prof. zgodovine in umetnostne zgodovine, arhivistka, Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12 Oris razvoja Filozofske fakultete do leta 1941 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 46, št. 3, 1998, str. 107 - 115 V članku je predstavljen začetek delovanja Filozofske fakultete v Ljubljani od imenovanja prvih štirih profesorjev v avgustu 1919. leta, razmere v prvem študijskem letu ter nadaljnji razvoj fakultete do leta 1941, ki so ga ovirale predvsem prostorske in finančne omejitve. Avtor predstavi tudi zakonska določila, ki so urejala delovanje fakultete, ter načrta dveh uredb, ki ju je izdelala fakulteta sama in načrt skupne uredbe za vse filozofske fakultete v Kraljevini Jugoslaviji.	

UDC 378.634(497.4 Lj.)"1919/1941" ANŽUR Tea, Historian, Archivist, Historical Archive and Museum of the University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12 An Outlook of the Faculty of Law between the Two Wars Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 97 - 106 The contribution comprises on the basis of archival materials, kept by the Historical Archive and Museum of the University in Ljubljana, the development of the Faculty of Law in Ljubljana between the Two Wars. The emphasis is on the professors, whom the author presents chronologically, and itemises the subjects that the mentioned professors lectured. Then the author diverts to the examination order and presents two examination regulations from 1920 and 1938, which were important for that period. The contribution also includes some statistical data about the students.	UDC 940.48:94(497.4-15)"1917" JUŽNIČ Stanislav, M.A., SI-1336 Vas, Fara 2 The Isonzo Front in the Notes of Jože Selan from Nova sela Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 93 - 96 We describe unpublished documents of Kosteljan, who participated in the front of Soča in an uniform of the austrian sanitary non-commisioned officer.
	UDC 378.61(497.4 Lj.)"1919/1941" DEKLEVA Tatjana, Professor of History and Art History, Archivist, Historical Archive and Museum of the University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12 An Outline of the Development of the Faculty of Arts to 1941 Kronika, Magazine for Slovene Local History, 46, No. 3, 1998, pp. 107 - 115 The article presents the beginning of the functioning of the Faculty of Arts in Ljubljana from the nomination of the first four professors in August 1919, the conditions in the first studying year and further development of the faculty to 1941, which was limited by finances and premises. The author presents the legal definitions that regulated the activity of the faculty, and the plans of two regulations made by the faculty itself and a plan for a common regulation for all faculties of arts in the Kingdom of Yugoslavia.

Lucijan Adam
Lilijana Žnidaršič
Boris Golec
Meta Matijevič
Nataša Kolar
Monika Rogelj
Mira Hodnik
Nataša Polajnar Frelih
Stanislav Južnič
Tea Anžur
Tatjana Dekleva

KRONIKA